

EDITORIAL

- 7 **Andrej Kurnik:** Political potential of Labor

TRANSFORMATIONS OF LABOUR

- 11 **Andrej Kurnik:** Transformations of Labor and the Crisis of Representative Politics
- 23 **Jernej Prodnik:** A Contribution to a Conceptualisation of the Common in Bio-Linguistic Capitalism
- 48 **Anej Korsika:** Towards the Problem of the Political Articulation of Abstract Labour
- 59 **Daniel Popović:** The Universal Basic Income and the Transformation of Labour: Some Misinterpretations
- 81 **Danijela Tamše:** The Concept (and) of (the) Identity (of the Worker) and Becoming in Movement
- 89 **Jernej Prodnik:** The Permanence of Primitive Accumulation, or On Private Property, Commodification and Returns of Rent
- 118 **Žiga Vodovnik:** Back to the Question: Why Praxis?
- 121 **Jure Lesjak:** On the Transformation and Radicalisation of Student Movements
- 128 **Sašo Slaček:** The Dialectic of the Public
- 148 **Maja Turnšek Hančič:** The Pitfalls of Newspeak: Critical Reflections on the Transfer of the Term »Stakeholders« from Economic to Political Discourse

ARTICLE

- 169 **Uršula Berlot:** Biomimesis and Modern Art

RECENZIJ

- 181 **Daniel Popović:** Practices of the Third World as a Part of the Corporate Arrangement of the First World
- 186 **Mirt Komel:** Aristotle's Politics

- 197 **SUMMARIES**

UVODNIK

- 7 **Andrej Kurnik:** Politični potencial dela

TRANSFORMACIJE DELA

- 11 **Andrej Kurnik:** Transformacije dela in kriza reprezentativne politike
- 23 **Jernej Prodnik:** Prispevek h konceptualizaciji skupnega v biolingvističnem kapitalizmu
- 48 **Anej Korsika:** K problemu politične artikulacije abstraktnega dela
- 59 **Daniel Popovič:** Univerzalni temeljni dohodek in transformacije dela: o misinterpretacijah
- 81 **Danijela Tamše:** Koncept (in) identitete (delavca) in postajanje v gibanju
- 89 **Jernej Prodnik:** Permanentnost primitivne akumulacije, ali: o privatni lastnini, komodifikaciji in povratku rente
- 118 **Žiga Vodovnik:** Nazaj k vprašanju: Čemu praxis?
- 121 **Jure Lesjak:** O transformaciji in radikalizaciji študentskih gibanj
- 128 **Sašo Slaček:** Dialektika javnosti
- 148 **Maja Turnšek Hančič:** Pasti novoreka: Krična refleksija prenosa termina »deležniki« iz ekonomskega v politični diskurz

ČLANEK

- 169 **Uršula Berlot:** Biomimesis in Sodobna umetnost

RECENZII

- 181 **Daniel Popovič:** Prakse tretjega sveta kot del korporacijske ureditve prvega sveta
- 186 **Mirt Komel:** Aristotelova politika

- 191 **POVZETKI**

**WILL
WORK
FOR
LOVE!**

BRONCO

UVODNIK

Politični potencial dela

Danes lahko ponovno postavimo delo v središče kritičnega premišljanja o obstoječem družbenem redu in alternativah, ne da bi bili takoj obtoženi, da smo zastareli in nostalgični. Kriza neoliberalizma kot ideologije, modela razvoja in prakse, tudi v Sloveniji sovпада s številnimi delavskimi in družbenimi boji, ki so na prizorišče ponovno pripeljali vprašanje dela in ambivalenten koncept dela, ki vsebuje protislovje in eventualno antagonizem med gospodstvom izkoriščanja in dionizično kreativnostjo. Pregnanten koncept dela, ki lahko bodisi kot teogonija betonira gospodstvo kapitala bodisi vzpostavlja simulaker svobode za profite kapitalistov bodisi omogoča vzpostavitev enakih in svobodnih družbenih odnosov, ponovno zaseda osrednje mesto v premišljanju obstoječega. Njegov prapor so iz blata potegnili najprej nova gibanja na svetovni periferiji, izbruh finančne krize in strukturne krize današnjega kapitalizma pa ga je započil po novih delavskih in družbenih bojiščih centrov globalnega kapitalizma.

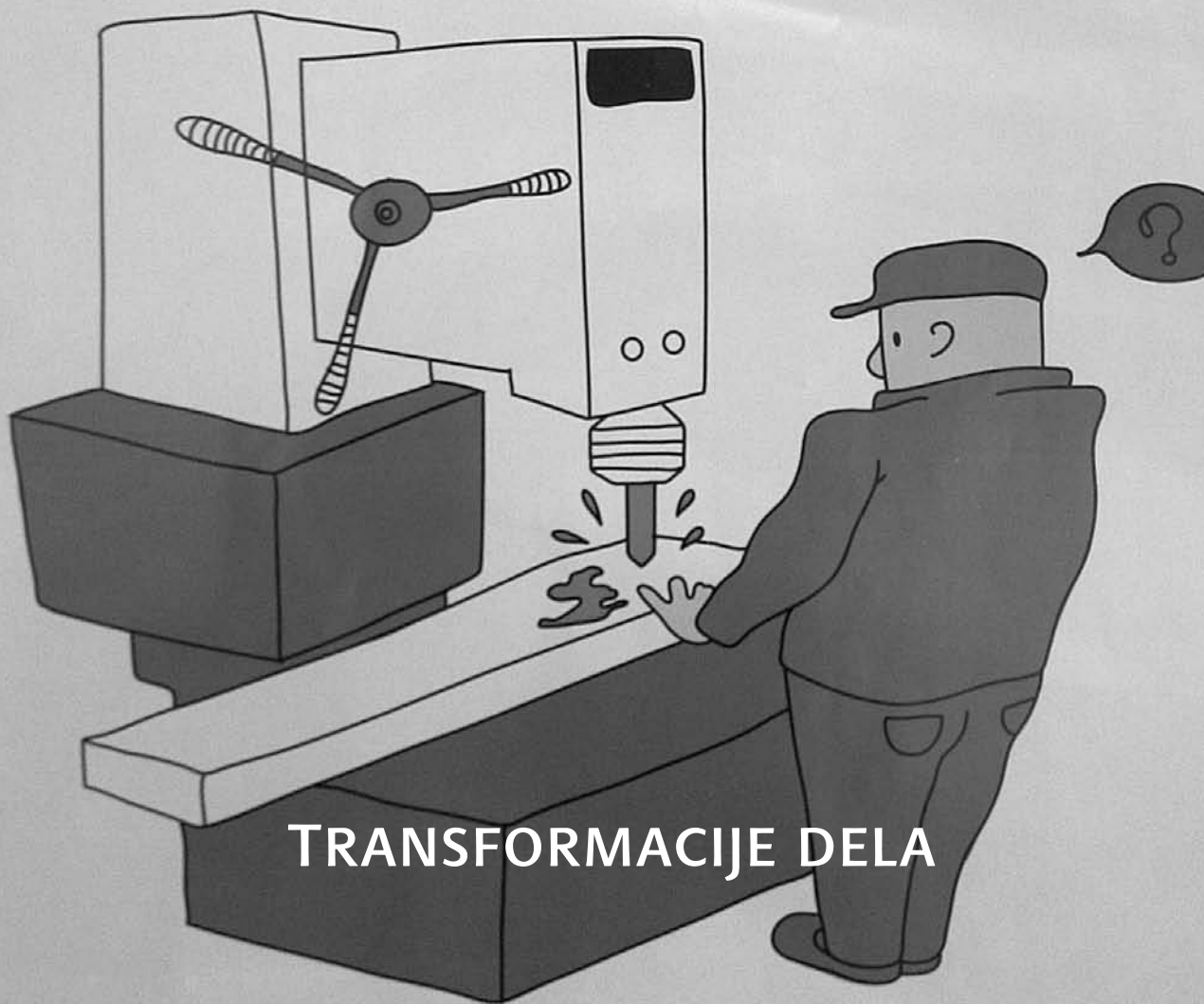
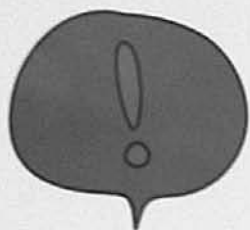
V času hegemonije neoliberalizma so bila razmišljanja o delu odpravljena kot zastarela in proti času. Delo je bilo izgnano iz družbene in politične konstitucije in namesto antagonizma med živim delom in mrtvim delom, ki je gnal razvoj od oktobrske revolucije in velike gospodarske krize in politik New Deal, je postal motor razvoja samoreferencialen stroj določanja vrednosti na borzah in finančnih trgih ter samoreferencialna proceduralna republika. Tako v ekonomiji kot v politiki je postala ključna distribucija bogastva in oblasti. Posledica prekinitve odnosa z antagonističnim subjektom dela pa je bila vse bolj neenaka distribucija bogastva in moči, ki je pravzaprav pripeljala do današnje krize, ki je kriza presežne produkcije in premajhne porabe.

V času aktualne krize finančnega kapitalizma so se številni ponovno lotili koncepta dela in političnega potenciala, ki ga vsebuje. To počnemo tudi v pričujoči številki Časopisa za kritiko znanosti. Besedila, ki jih objavljamo, so plod diskusij in skupnega premišljanja, ki jih skušamo animirati v različnih domenah delavskega in družbenega boja danes. Tako nas je pri izhodiščnem konceptu za tematsko številko o delu in njegovem političnem potencialu vodila dinamika v študentskih in univerzitetnih gibanjih, ki so kot odgovor na politike privatizacije znanja

izbruhnili povsod po Evropi in po svetu. Velike mobilizacije študentov in zaposlenih na univerzah v Veliki Britaniji, Španiji, Italiji, v ZDA, na Hrvaškem itn. smo premišljali v okviru Prekernega inkubatorja, v katerem smo se začeli zbirati raziskovalci, visokošolske učiteljice in študenti, da bi analizirali prekernost kot paradigmatični pogoj dela danes in na tej osnovi načrtali skupno delovanje. V izhodiščeni koncept smo investirali tudi izkušnje novih oblik samoorganiziranja prekerih in migrantskih delavcev in delavk, pri čemer nam je na razpolago izjemno plodna izkušnja Nevidnih delavcev sveta. Ker smo kot konceptualno izhodišče pozivali k sodelovanju pri ustvarjanju pričujoče številke vzeli boje v tovarni znanja, prekernost in migracije, smo določili nekatere temeljne osi, okrog katerih se vrtijo besedila, ki jih sedaj predstavljamo. Takšna os konvergenca in divergenca je transformacija dela oziroma vprašanje, če moramo za razumevanje današnjega dela in njegovega političnega potenciala nadgraditi klasične kategorije politične ekonomije. In bralec bo lahko videl množico pristopov in stališč. Naslednja os je razmerje med delavskim in družbenim bojem, med bojem na terenu blagovne produkcije in produkcije subjektivitete. V tej številki smo zbrali številne premisleke, ki sinhrono in diahrono problematizirajo in osvetljujejo to razmerje. Zadnja os pa so morebitne alternative oziroma premisleki o tem, kako lahko na osnovi subjektivitete dela definiramo politični projekt emancipacije in osvoboditve. Nekatera besedila se dotikajo vseh treh osi konvergenca in divergenca, druga pa zgolj posamičnih. Številne reči zagotovo ostajajo nedorečene, kar pa ni slabost te številke, saj je ta vabilo k skupnemu premišljanju koncepta dela in njegovega transformacijskega potenciala s tesnim naslanjanjem na delavske in družbene boje.

Po tem, ko smo zastavili skupno delo na pričujoči številki, se je zgodilo marsikaj. Po vsem svetu in tudi v Sloveniji smo pričeli novim delavskim in družbenim bojem, finančna kriza, ki se sedaj manifestira kot kriza suverenega dolga, pa nakazuje konstelacijo, ki omogoča misliti radikalne spremembe. Ko smo pred leti v ČKZ začeli animirati diskusijo o političnem potencialu dela s prevodi Hardta in Negrija ter Hollowaya smo bili proti času. In danes ostajamo protičasovni, v smislu preloma linearanosti časa in zgodovinskih zakonitosti. Tako kot je protičasovno delo, ki ima potencial radikalnega preloma in zloma kapitalističnega odnosa.

避免专注果续一身珍惜
须要专恶再一
岗一定要神断难系倍
上一定走切幸福生活
作业一刻手指家美好
疲劳片刻手全美

TRANSFORMACIJE DELA

Transformacije dela in kriza reprezentativne politike

Negri v svojem delu Marx onkraj Marxa pravi, da »marksistična metoda ne temelji na paradoksu, ampak na totalni in izvorni enotnosti ekonomije in politike, na zmožnosti, da gremo po poti glede na gledišče transformacije«. In nadaljuje, da je za »Marxovo metodo značilna nenehna premestitev, ki je rezultat mnogoterosti oblik, ki jih prevzame odnos sil. S spreminjanjem subjektov se spreminjajo kategorije, (...) v skladu z zgodovinskimi določitvami procesa«. (Negri, 1991: 153, 154) Pri razmišljanju o razmerju med transformacijami dela in krizo reprezentativne politike izhajamo ravno iz te enotnosti ekonomije in politike, iz gledišča transformacije, upoštevajoč nenehne premestitve oblik, v katerih se pojavljajo odnosi sil. Izhajati iz enotnosti ekonomije in politike pomeni izhajati iz vzajemnosti dela in politike. In ker se delo pojavlja kot kapital – kot variabilni kapital, kot rezultat redukcije živega dela na normo abstraktnega dela –, moramo govoriti o vzajemnosti kapitala in politike. Ker pa je kapital konflikten, antagonističen odnos, moramo govoriti o vzajemnosti kritike kapitala in kritike politike in kritika obojega obstaja kot subjektiviteta dela. Subjektiviteta namreč ni zgolj izkoriščanje in dominacija, ampak tudi boj in transformacija. Ko torej govorimo o transformacijah dela in krizi reprezentativne politike, premišljamo oblike politizacije in političnega organiziranja, ki bodisi reproducirajo kapitalističen odnos ali pa imajo potencial njegovega zloma, pri čemer izhajamo iz materialne sedimentacije subjektivitete dela.

Ko Corsani piše o mezdni renti (*rente salariale*) in produkciji subjektivitete, se nasloni na Foucaultovo trditev, da zgodovinskega kapitalizma, kot se kaže danes »ne moremo izpeljati kot edino možno in nujno figuro logike kapitala« (Foucault v Corsani, 2008: 105)«. Foucault je izpostavil, »da moramo nujno razumeti kapitalizem onkraj kapitala in njegove logike vrednotenja, tako da upoštevamo ekonomsko institucionalne transformacije, ki mu odpirajo polja možnega« (Corsani, 2008: 105). Na ta način je Foucault razumel v neoliberalnem obratu biopolitično naravo sodobnega kapitalizma. »Pri neoliberalni koncepciji gre za proizvodnjo družbe, sledeč ekonomiji. Drugače rečeno, gre za to, da se celotno družbo podvrže logiki in kriterijem ekonom-

¹ Izraz drugo delavsko gibanje povzemamo po študiji Gisele Bock »Drugo« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922. (Bock, 1987)

² Negri pri Marxu identificira »linijo akumulacija-nasilje-pravo« in linijo kooperacija-boji-pravo. Kjer vlada nasilje kapitalistične akumulacije,« se odpre drug proces: 'kooperacije' in njene transformacije v kapitalu antagonističen subjekt«. (Negri, 1997: 341)

ske racionalnosti (in rentabilnosti)« (ibid.). Pri tem pa ne gre za blagovno družbo, ampak prej za družbo, ki »je podvržena tekmovalni dinamiki. (...) Gre za to, da se naredi iz trga in konkurence, in posledično iz podjetja, tisto, kar lahko imenujemo oblikujoča sila družbe« (Foucault v Corsani, 2008: 105). Za neoliberalizem je torej značilno modeliranje družbe po podjetju, pri čemer postane temeljna produkcija subjektivitete oziroma kot pravi Guattari: »Produkcija subjektivitete vzpostavlja surovino kakršnekoli produkcije« (Guattari v Corsani, 2008: 106). Vse večji pomen produkcije subjektivitet glede na blagovno produkcijo je

naslednje izhodišče premisleka o transformacijah dela in krize reprezentativne politike. Današnje krize finančnega kapitalizma ne moremo razumeti, brez da upoštevamo to brisanje meja med blagovno produkcijo ter s tem posledično med profitom in rento ter mezdo in dohodkom. Le če upoštevamo to dinamiko, ki je značilna za današnji kapitalizem, lahko nanovo premislimo perspektivo razrednega boja in gibanj na terenu krize.

Ko gradimo kritiko politike iz tako opredeljene subjektivitete dela – tako v njenem spreminjanju kot v njenem formiranju, ki uhaja logiki kapitala in njegovega vrednotenja –, sledimo tistim tradicijam delavskega in razrednega boja, ki se imenujejo drugo delavsko gibanje.¹ Drugo delavsko gibanje uspe na teoretični in praktični ravni načrtati konkretno utopijo, ki požene razredni boj onkraj kapitalistične eshatologije in zgradi horizont alternativne politične konstitucije družbe in sveta. Antagonizem namreč prenese iz dialektičnega razmerja med produkcijskimi silami (njihovim razvojem) in produkcijskimi odnosi na alternativni teren samokonstitucije, h kateremu težijo produkcijske sile, ki so soočene s kapitalističnim nasiljem enodimenzionalnosti in reduktibilnosti.

Tako postane delavski boj družben boj in individualno neposredno delo, družbeno delo. Koncept družbenega dela in družbenega boja pomeni, da se v osvobodilnem boju ne stavi na produkcijske sile, ki jih razvija kapital in ki kapital potiskajo k nenehni reartikulaciji vladavine, ampak na produkcijske sile, ki postajajo v zavračanju kapitalističnega odnosa, kot samokonstitucija od kapitala avtonomne družbe. Če se za hip ustavimo pri obeh stavah. V prvem primeru imamo reaktivno subjektiviteto dela, za katero je sicer značilno nenehno spreminjanje, ki pa je podvrženo konceptu linearnega razvoja. Njen razvoj lahko celo privede do krize kapitalizma, ki pa je razumljena kot posledica objektivnih protislovij. Gradnja nekapitalistične družbe je po tem razumevanju prenesena na nejasen onkraj, ko se bodo vse bolj objektivna protislovja iztekla v katastrofi kapitalizma. V drugem primeru imamo afirmativno subjektiviteto dela, ki naredi iz zavračanja in boja temelj samokonstitucije dela kot kolektivnega in multitudinalnega subjekta. V tem primeru je kapitalistična kriza subjektivna kriza, ki jo povzroči neobvladljivost dela. Razredni boj pa je antagonizem med nakopičenim zavračanjem, bojem, eksodusom, ki tvorijo sestavine za drugačno družbenost, in poskusom kapitala, da si te sedimente podvrže in jih kontrolira. Drugo subjektiviteto dela iz drugega delavskega gibanja lahko torej razumemo kot v boju proti kapitalističnim odnosom in v eksodusu iz njih nastale sedimente drugačne družbenosti, ki jih določa kritika kapitala in ki jih slednji vse težje podvrže svoji vladavini.

Na tem mestu moramo takoj odpraviti zavajajočo dihotomijo med produkcijo in reprodukcijo. Omenjeni sedimenti nastajajo tako v sferi neposredne produkcije kot v sferi družbene reprodukcije. Spinozovski Marx tako identificira sodelovanje, ki je vse bolj družbeno in avtonomno, kot temelj alternativne samokonstitucije družbe.² Prehod od pravne k socialni državi po drugi strani govori o tem, da je integralen del delavskega boja dolbenje družbene avtonomije. »S tem,

ko se predmet kapitalističnega nadzora, ki je živo delo, razliva prek meja tovarne na področje obče družbene produkcije, ko se delavci organizirajo na bolj političen način in napadejo državo, ekonomska domena kapitala in politična domena države čedalje bolj sovpadata.« (Kurnik, 2011: 172) Dva sistema reda se morata združiti, da bi oblikovala socialno državo.³ V transformacijah režima kapitalističnega izkoriščanja lahko tako jasno razberemo poskuse zavzeti in kontrolirati v boju preoblikovane subjektivitete dela in omenjene sedimente, ki jih lahko razumemo kot v boju dodano ekscesno družbeno bit.

³ Ilustrativen primer tega dolbenja avtonomije je zapazitem in nasploh oblike upiranja staroselcev in nove oblike konstitucionalizacije izkušnje upora kot eksodusa v Latinski Ameriki. Za razlivanje prek meja tovarne na področje obče družbene produkcije pa je povedna izkušnja zgodovinskih wobblies (IWW), ki so jih sile kapitala in države porazile tako, da so sistematično uničevale avtonomne oblike družbenosti migrantskih in nekvificiranih delavcev. (Bock, 1987)

Nova subjektiviteta dela in kognitivni ter finančni kapitalizem

Aktualne krize kapitalizma ne moremo razumeti brez analize subjektivitete dela, ki se je oblikovala v zadnjih velikih epizodah delavskih bojev, brez razumevanja sedimentov za avtonomno in postkapitalistično konstituiranje družbe in kapitalističnega odgovora na to subjektiviteto in na te sedimente, se pravi brez razumevanja novega razmerja izkoriščanja med kapitalom in delom.

Aktualna zgodovinska subjektiviteta dela, ki ima potencial za zlom kapitalističnega odnosa, je nastala v bojih množičnega delavca. Kapital skuša to subjektiviteto nadzorovati in izkoriščati tako, da naredi iz njenih temeljnih karakteristik (zavračanje uniformnosti, eratičnost, nestalnost, napad rigidnih meja delovnega dne, mobilnost, komunikativnost in družbenost) surovino izkoriščanja oziroma ekstrakcije presežne vrednosti. Delavec iz časa fordizma, keynezianizma in države blaginje je lansiral intenziven boj na terenu družbene mezde, s katero je kapital skušal pokriti delavski antagonizem zunaj tovarn in podjetij in podrediti sfero zunaj dela, v kateri je množičen delavec gradil svojo moč in avtonomne oblike družbenega organiziranja, svojemu nadzoru. Sedimenti avtonomne družbenosti, ki so nastajali v bojih okrog družbene mezde, so tako ogrozili kapitalistično gospostvo, da je bilo treba privatizirati in kapitalizirati blaginjo. Corsani tako piše, da

»so šle zahteve družbenih gibanj, ki so nastala po koncu šestdesetih let prejšnjega stoletja, precej onkraj polne zaposlenosti in *welfare*. Politična kriza keynesianizma je v tej novi in neskončni zahtevi, ki ga presega, tako kot presega striktno ekonomski red. Zahteva, ki se je ne da zreducirati na mezdo, kar so želele leve stranke in institucionalni predstavniki delavskega gibanja. Gibanja mladih, feministična gibanja, nastajajoča ekološka gibanja napadejo samo središče stroja produkcije kapitalistične subjektivitete.« (Corsani, 2008: 111)

Kognitivni in finančni kapitalizem se artikulira na tej novi subjektiviteti, sedimentih avtonomne družbenosti, kot kapitalističen aparat zavzetja nad njimi. Dvoumnosti *welfare* izhajajo iz njegove vloge socializacije mezde in »*welfare* onkraj *welfare* in keynesianizma je omogočil avtonomizacijo družbe, ki se odtegne ekonomski prisili« (Corsani, 2008: 111). Po krizi kapitalistične produkcije subjektivitete v obliki države blaginje nastopijo finance, »ki so danes bistvena mašina produkcije subjektivitete« (ibid.).

Aktualna finančna kriza ni posledica anomalij, povezanih z vzponom financializacije. Pristopi, ki iščejo vzroke krize bodisi v pohlepčnosti agentov finančnih institucij bodisi v parazitnem značaju financ, ki preprečujejo, da bi se v industrijski produkciji nastali profiti pretekli v

investicije nazaj v industrijsko produkcijo in v mezde, ne morejo pojasniti aktualne krize. Gorz vztraja, da »je postala finančna industrija pomembna komponenta globalnega kapitalizma, ki je nepogrešljiva za njegovo delovanje« (Gorz v Corsani, 2008: 107), medtem ko Marazzi trdi, da je financializacija povezana z novimi sferami družbene produktivnosti (Marazzi, 2010). Paulré izhaja iz dejstva, da je danes središčna finančna akumulacija. Pri tem tega razvoja ne moremo razumeti kot »avtonomen fenomen, ki se zgodi slučajno in ki se končno potrdi v odnosu dominacije ali prioritete glede na tisto, kar ekonomisti imenujejo 'realna sfera'« (Paulré, 2008: 81). Ta fenomen je treba prej razumeti kot »proces, ki se so-razvija skladno s transformacijami realnega sektorja«, pri čemer je treba sovpadanje realne in finančne akumulacije postaviti v »kontekst dinamike nastanka kognitivnega kapitalizma« (Paulré, 2008: 84). Za slednjega pa je značilna kriza mere vrednosti, saj se slednja izraža kot »kreativnost in kot težavno identificiranje faktorjev produktivnosti, kar pomeni, da jo označuje težavno sledenje virom produktivnosti.« (Paulré, 2008: 88) Zato »finančni trgi funkcionirajo preko ocen, ki spadajo v red sodb, mnenja ali celo verovanja in zato niso sposobni proizvesti verodostojnih reprezentacij« (ibid.). Tudi Boutang povezuje finančni kapitalizem z nastankom novega načina akumulacije in izkoriščanja – s kognitivnim kapitalizmom. Pri tem ugotavlja, da so finance tiste, ki omogočajo vladovanje nove negotovosti, ki jo generira »sila izumljanja« (in ne več delovna sila) ter »blago znanje«. »Finance veliko hitreje in zanesljiveje sledijo produktivnim transformacijam kognitivnega kapitalizma, kot stara politična ekonomija.« (Boutang, 2008: 101)

Tisti pristopi, ki vidijo v financializaciji parazitsko aktivnost, potemtakem narekujejo politične strategije izhoda iz krize, ki popolnoma zanemarjajo novo subjektiviteto dela in nove družbene prakse dela, ki so sedimenti, na osnovi katerih si lahko zamislimo gradnjo postkapitalistične družbe. Ob tem je treba poudariti, da nimamo opravka s »čisto« subjektiviteto in družbenimi praksami, ki bi imele od vladavine kapitala neodvisen obstoj. Vzajemna implikacija (kapitalistične) strukture in subjektivitete še vedno obstaja in razmerje med kapitalom in delom ni razklenjeno. »Denar (in finance) so tisto, okrog česa se oblikuje nadzor nad družbenimi odnosi produkcije in produkcija kapitalistične subjektivitete.« (Corsani, 2008: 106) To pa je konflikt ter antagonističen teren in odnos z vedno prežečim prevratom in možnostjo, da se kapitalistično razmerje razklene. Prepoznati transformacije dela pomeni prepoznati, da so se spremenili pogoji možnosti razklenitve tega razmerja.

Genealogija finančne krize in karakteristike nove subjektivitete dela

Že večkrat smo poudarili, da je dialektika končana.⁴ Današnji kapitalizem, ki je trenutno v krizi, je nastal kot posledica spektakularnih bojev in oblik kontraoblasti multiverzalnega proletariata (industrijskih delavcev, migrantov, koloniziranih populacij) proti režimu izkoriščanja, ki sta ga označevala fordistični in keynesijanski razredni kompromis ter nov mednarodni politični sistem suverenih nacionalnih držav, ki reproducira odvisnost in linearnost razvojnih stopenj. Karl Heinz Roth govori o »multiverzalnosti globalnega delavskega razreda, ki ga ne obvladuje 'domnevno svobodno' mezдно delo, ampak od druge polovice 18. stoletja sestavlja večplastno multiverzalnost« in o »konceptiji globalnega delavskega razreda, ki izhaja iz kritike 'nacionalne' in 'evropocentrične« perspektive delavske historiografije« (Roth, 2008). In izjemno pomembno je, da v premislek o današnji subjektiviteti dela vključimo globalno delavsko historiografijo, ki upošteva,

da »se je od njegovih začetkov oblikovanje delavskega razreda dogajalo v globalnih kontekstih« (idid.). Ko trasiramo genealogijo finančnega kapitalizma in njegove krize moramo upoštevati, da so tako v fordističnih centrih kapitalistične akumulacije kot v odvisnih periferijah delavski in antikolonialni boji spodkopali možnost razrešitve antagonizma v obliki koncepta kapitalističnega razvoja in modernizacije ter da je to nezmožnost zacementiral propad realnega socializma.

Razredni kompromis, ki je slonel na fordističnem modelu industrijske organizacije, na z njim povezanimi institucijami države blaginje, ki so skrbele za produkcijo kapitalistične subjektivitete, in na mednarodni delitvi dela, je doživela nepovratno krizo. In ta kompromis je padel zaradi bojev: proti hierarhijam (boji izključenih iz fordističnega kanona dela in z njim povezanih garancij); proti družbenim normam, ki so podpirale razredni kompromis (manjšinski boji proti patriarhalnosti, heteronormativnosti, rasizmu institucij države blaginje); proti hierarhijam na svetovnem trgu in z njimi povezanim enodimenzionalnim konceptom kapitalističnega razvoja (postkolonialna situacija naplavi nove oblike osvobodilnih bojev, ki napadejo v obliki formalno neodvisnih nacionalnih držav institucionaliziran antikolonialni boj in s tem postkolonialno državo kot posredovanje globalnih kapitalističnih hierarhij). Vključevanje teh bojev v razmislek o trenutni kapitalistični krizi je ena od ključnih teoretičnih in političnih nalog, ki se jih moramo lotiti, če želimo identificirati današnja izhodišča za proletarski naskok na nebo po eni strani in če želimo razumeti pogoje iskanja novega razrednega kompromisa oziroma nove oblike kapitalističnega reformizma na drugi. Namreč, tako izhodišča, da je financiralizacija že videno, da imamo opravka s še eno zaključno fazo zgodovinskega cikla kapitalistične akumulacije, ki vodi h geografski prestavitvi središča kapitalistične akumulacije, da se zgodovina na nek način ponavlja in da ni v današnji situaciji ničesar novega, kot vizije, da smo na pragu kapitalistične katastrofe in da je zlom kapitalističnega odnosa neizogiben, nas niti najmanj ne zadovoljujejo. Zagotovo se ne odrekamo komunistični hipotezi zloma kapitalističnega odnosa, vendar moramo to hipotezo preverjati v novih okoliščinah, pri čemer je lahko metoda preverjanja zgolj subjektivna in parcialna politična intervencija. Ta iztrga novo subjektiviteto dela aparatu kapitalističnega zavzetja prek institucionalizacije tistih njenih potez, ki so nastale in nastajajo v zavračanju kapitalističnega gospostva in jih skuša kognitivni in finančni kapitalizem predelati v surovino ekstrakcije presežne vrednosti. Zato lahko krizo finančnega kapitalizma razumemo zgolj kot vse večjo težavo kapitala, da vzpostavi učinkovite mehanizme izkoriščanja nove subjektivitete dela. Te težave pa ne izhajajo iz nekakšnih objektivnih protislovij, ampak so rezultat množičnih praks družbenih delavcev.

Kot smo že dejali, nova subjektiviteta dela ni »čista«, od kapitalističnih odnosov neodvisna, ampak je *zavita* v kapitalističnem odnosu. Obstaja pa nov tip izbruha dogodka, ki jo odtegne kapitalističnemu razmerju in nakaže nove oblike njene institucionalizacije in s tem konstitucije nekapitalističnih produkcijskih odnosov. Razklenitev odnosa med strukturo in subjektiviteto se ne more končati zgolj s sprostitvijo in erupcijo slednje, ampak mora obenem definirati nove pravice, institucije itd., ki bodo vstaji in erupciji dale konsistenco in možnost ekspanzije. To je revolucija kot proces nastajanja novega v nedrjih starega, oziroma destrukcija, ki je obenem konstitucija. Hardt in Negri v knjigi Skupno tematizirata biopolitiko kot dogodek. Pri tem biopolitike ne isto- vetita zgolj z »lokaliziranimi produktivnimi močmi življenja, torej s produkcijo afektov in jezikov skozi družbeno kooperacijo in interakcijo teles in želja, izumljanje novih oblik odnosa do sebe in drugih itd.«, ampak obenem afirmirata »biopolitiko kot kreacijo novih subjektivitet, ki nastajajo obenem kot upor in de-subjektivizacija« (Hardt in Negri, 2011: 64). Foucaultov koncept biooblasti ne pomeni zgolj, da oblast deluje na subjekte in skozi njih, ampak razkriva tudi potencial »za produkcijo alternativnih subjektivitet, s čimer se začrta razlika med kvalitativno različnimi oblika-

mi oblasti« (ibid.), ki jo lahko označimo kot razliko med oblastjo (*potestas*) in močjo (*potentia*). Biopolitika tako nastopa »kot dogodek oziroma kot ozko stkana tkanina dogodkov svobode« (ibid.). Materialistična teleologija, ki jo Hardt in Negri razvijeta v pojmovanju biopolitike kot dogodka, je zelo ustrezna za razumevanje antagonističnega odnosa, ki je konstitutiven za kognitivni in finančni kapitalizem in s tem za razumevanje razlike med subjektiviteto dela in subjektiviteto kapitala ter za razumevanje pogojev možnosti zloma kapitalističnega razmerja.

Načini zavijanja nove subjektivitete dela v kapitalistični odnos nihajo med integracijo in izključitvijo, ki sta dve plati iste medalje. Kar ne more biti surovina ekstrakcije presežne vrednosti, je izključeno iz procesov valorizacije. Kar je opazil že Marx, ko je govoril o protislovju med mero delovne vrednosti in gigantskimi družbenimi silami, ki jih kapital vpokliče v produkcijo družbenega bogastva:

»Kapital je sam procesuirajoče protislovje (s tem), da stremi k redukciji delovnega časa na minimum, medtem ko po drugi strani delovni čas postavlja kot edino mero in vir bogastva. Tako zmanjšuje delovni čas v formi nujnega, da bi ga povečeval v formi odvečnega; zato čedalje bolj postavlja odvečni čas kot pogoj – question de vie et de mort – za nujni. Po eni strani torej kliče v življenje vse moči znanosti in narave, kakor tudi družbene kombinacije in družbenega občevanja, da bi ustvarjanje bogastva napravil neodvisno (relativno) od zanj uporabljenega delovnega časa. Po drugi strani hoče te tako ustvarjene orjaške družbene sile meriti ob delovnem času in jih ukleniti v meje, ki so potrebne, da bi že ustvarjeno vrednost ohranil kot vrednost. Produktivne sile in družbeni odnosi – oboje različni strani razvoja podružbljenega individua – se kapitalu prikazujejo le kot sredstvo in so zanj le sredstvo, da bi produciral iz svoje bormirane podlage. In fact pa so to materialni pogoji, da bi jo vrgli v zrak.« (Marx, 1985: 506)

Pomenljivo je, da je ena ključnih značilnosti finančnega kapitalizma pomanjkanje investicij, zaradi česar si je zaslužil oznako parazita in zaradi česar pri finančnem kapitalizmu govorimo o tem, da postaja profit renta. Toda pozor, finance niso parazit zato, ker ne investirajo v tako imenovano realno produkcijo, ki se prekriva s strukturami industrijske kapitalistične proizvodnje, ampak zato, ker kot renta črpajo presežno vrednost iz novih sfer družbene produkcije, pri čemer njihovo financiranje (opredelitev tega, kar je rentabilno in kar ne) narekuje zgolj politični interes kapitala za reprodukcijo kapitalistične vladavine. Tako finančni kapitalizem prek rente črpa presežno vrednost z zaviranjem produktivnosti in privatizacije skupnega.

Dinamiko krize finančnega kapitalizma tako določa antagonizem med skupnim in privatnim prilaščanjem. Negri in Vercellone povezujeta transformacije produkcijskega načina s spremembo oblik zajetja presežne vrednosti in porazdelitve dohodka. Te spremembe so povezane z vrnitvijo rente, ki se »pojavi ob enem kot osnovni instrument zajetja presežne vrednosti in desocializacije skupnega« (Negri in Vercellone, 2008: 46). Ob enem je meja med profitom in rento vse bolj zabrisana, saj se »profit vedno bolj pojavlja kot *čisti odnos distribucije* in kapital odzema presežno vrednost *od zunaj*, pri čemer večinoma več ne igra pozitivne realne vloge v organizaciji produkcije« (Negri in Vercellone, 2008: 47). Renta se je v svojem najnovšem razvoju približala čistim oblikam in funkcijam, ki jo je imela v nastanku kapitalizma, v procesih zagrajevanja. »Renta se pojavlja kot produkt privatizacije *skupnega* in omogoča odzemanje dohodka, ki se plodi z ustvarjanjem umetne redkosti virov«. (ibid.)

Sam začetek krize lahko nedvoumno povežemo s tem antagonizmom med skupnim in privatnim prilaščanjem. Drugorazredna hipotekarna posojila, ki so iz ZDA kmalu okužila celoten svetovni finančni sistem, povzročila kolaps velikih finančnih institucij in posledično aktualno krizo suverenega dolga, so neposredna ilustracija tega antagonizma. Marazzi ugotavlja, da »eks-

panzija drugorazrednih hipotekarnih posojil kaže, da morajo finance za delanje profitov poleg srednjega razreda vključiti tudi reveže. Da bi lahko funkcioniral, mora kapitalizem investirati v golo življenje ljudi, ki ne morejo dati nobenih garancij, ki ne ponujajo ničesar, razen sebe» (Marazzi, 2010: 40). Ta inkluziven proces pa je ciničen, saj vključitev revežev in s tem »družbeno lastništvo« nad na primer hišo, zgolj podpira »privatne lastninske pravice« in reveži zaradi arhitekture tipičnih pogodb o hipotekarnih kreditih kmalu izpadejo (Marazzi, 2010: 42). To je še en način, poleg na primer avtorskih pravic in patentov, privatizacije družbenega lastništva in pretvorbe skupnega v surovino za ekstrakcijo presežne vrednosti.

Neposreden vzrok krize je pravzaprav poskus privatizacije države blaginje (javna stanovanja, šolstvo, zdravstvo), potem ko so boji za družbeno mezdo razrahljali kapitalistično kontrolo nad družbeno reprodukcijo, ki jo je dotlej garantirala socialna država in začeli preoblikovati javno blaginjo v skupno blaginjo. Neoliberalizem potemtakem ni restavracija starega režima, ampak je nezaupnica državi, da lahko učinkovito posreduje kapitalistične interese v sferi družbene reprodukcije, to nezaupanje pa se artikulira na osnovi množičnega zavračanja državne kontrole nad družbeno reprodukcijo. Dobro se je spomniti, da proletarci v konfliktnih šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja niso bili v vojni zgolj s kapitalom, ampak tudi z državo. In prav tako je treba podvomiti v obet, da lahko nacionalne države ponovno prevzamejo vajeti družbene reprodukcije. Če že, zgolj tako, da prepričajo kapital, da bodo tokrat zares učinkovite v posredovanju kapitalističnih interesov in v produkciji kapitalistične subjektivitete. Kar pa je račun brez krčmarja, saj je nova subjektiviteta dela že zdavnaj strmoglavila tovrstno državno kontrolo.

Za finančni kapitalizem je torej značilno, da omogoča kapitalu, da si neposredno prilasti vajeti družbene reprodukcije, produkcijo subjektivitete in skupno. Na to je na primer opozarjal – kar smo vzeli kot eno od izhodišč razmišljanja o razmerju med transformacijami dela in politiko – Foucault, ko v študiju neoliberalizma obrne fokus iz neposrednega odnosa delo kapital, kot ga je definiral Marx, na za kapitalizem podpirne družbene institucije, ki proizvajajo kapitalistično subjektiviteto. S tem se težišče kapitalistične produkcije prenese iz proizvodnje blaga k proizvodnji subjektivitete. Takšen razvoj lahko pojasnimo tudi s konceptom mezdne rente, ki po Corsaniju »izhaja iz dvojnega procesa, individualizacije mezde in socializacije kapitala« (Corsani, 2008: 106). Tako kot postaja profit vse bolj renta, saj kapital v svoji aktivnosti črpanja presežne vrednosti vse manj organizira produkcijo in vse bolj privatizira skupno (pri čemer občutno zavira družbeno produktivnost, saj bi popuščanje vajeti pomenilo krizo kapitalistične kontrole), tako postaja mezda vse bolj renta. Presežna mezda, tisto, kar mezdni delavec ne porabi za zadovoljitev svojih potreb in s tem za svojo reprodukcijo (prihranek), je v finančnem kapitalizmu razumljena kot renta in je kapitalizirana na finančnih trgih. (Corsani, 2008) V samem izhodišču financiranja je preusmeritev prihrankov v investicije preko vrednostnih papirjev in napad na razredno solidarnost mezdnih delavcev, saj interes delavca lastnika vrednostnih papirjev spodbi interes delavca, ki je v mezdnem razmerju. Za rentnega mezdnega delavca je tako značilna svojevrstna shizofrenija (Marazzi, 2008; Corsani, 2008).

Scenarij in prizorišče razrednega boja

Če upoštevamo brisanje meja med profitom in rento ter mezdo in rento, ki je značilno za kognitivni in finančni kapitalizem, lahko orišemo novo prizorišče in scenarij razrednega boja. Ker je težišče kapitalistične produkcije vse bolj na produkciji subjektivitet (produkcija po člove-

ku za človeka) in vse manj na produkciji blaga, je prizorišče razrednega boja družba in ne več tovarna ali podjetje. Za kognitivni kapitalizem in z njim povezano financionalizacijo je značilno, da produkcije ni mogoče zamejiti v neposredni produkciji in da je delo, ki proizvaja presežno delo in s tem kapital, povsod. Neustreznost delovne teorije vrednosti se v kognitivnem kapitalizmu kompenzira s tem, da postajata profit in mezda vse bolj renta. To je edini način, ki omogoča kapitalu, da v kapitalistični odnos zavije sfere produktivnosti, ki so razpršene po celotni družbi.

Organizacija izkoriščanja v kognitivnem in finančnem kapitalizmu v obliki rente seveda ne pomeni, da so sfere tako izkoriščane družbene produktivnosti zunanje mehanizmom kapitalistične subjektivizacije. Skupno kot kapitalu zunanje nastaja zgolj kot vstaja, prelom, dogodek, žakerija. Brez njih je skupno zgolj komunizem kapitala, zgolj zastojno delo, prekernost, izključenost. Kot smo v drugih izrazih že nakazali, kapital anticipira linije bega živega dela. Finančni kapitalizem je vladavina absolutne rente, ki po Negriju pomeni, da »zakoni rente veljajo absolutno in da so razumljeni kot naravni« (Negri, 2008: 128). Ta vladavina preventivno zavzema prostor, kjer bi se lahko organiziralo skupno. Nova subjektiviteta dela kot subjektiviteta izkoriščanja in dominacije torej ne vodi linearno do afirmacije skupnega.

To nelinearnost je treba poudariti tudi zato, ker se pojasnjevalne koncepte, kot je nematerialno delo, kognitivno delo, kognitivni kapitalizem, pogosto spodbija iz stališča sociološko empirične pojavnosti dela danes. In če ostanemo na tej sociološko empirični površini, se delo seveda ne kaže kot pretežno intelektualno, kognitivno, komunikacijsko, in skupno se prav tako ne kaže kot realistična alternativa vladavini finančne rente. Za kognitivni kapitalizem je značilna kognitivna delitev dela, ki narekuje morje standardiziranega, nekreativnega dela v okviru IKT (informacijske-komunikacijske tehnologije), iz katerega štrlijo otočki inovativnega dela. Hierarhije v kognitivnem kapitalizmu določa režim dostopa do mreže sodelovanja med možgani – s privatizacijo skupnega v obliki avtorskih pravic in patentov, z definiranjem dostopa do *hardware*, z izključevanjem iz države blaginje in s tem iz izobraževanja. Vendar izključitev migrantov iz ti. družbe znanja ne suspendira teze o obstoju kognitivnega kapitalizma, ampak govori o tem, da je tovrstna izključitev zanj konstitutivna. Oblike izkoriščanja migrantskih delavcev ne zanikajo transformacij dela, ki je postalo kognitivno, intelektualno in nematerialno, ampak kažejo, da sta za kognitivni kapitalizem ključna kontrola nad mobilnostjo in reprodukcija hierarhij na osnovi definiranja različnih stopenj svobode gibanja in dostopa. Boji migrantov, ki so boji za reappropriacijo pogojev mobilnosti, potrjujejo, da je teren boja proletariata v kognitivnem kapitalizmu reappropriacija skupnega. Pogoji mobilnosti namreč zadevajo zabrisano mejo med produkcijo in reprodukcijo ter produkcijo blaga in produkcijo subjektivitete. Boj migrantskih delavcev je tako obenem delavski in družbeni boj, saj se spopada z oblastnimi dispozitivi migrantske subjektivitete.

Nova subjektiviteta dela in politična rekonpozicija

Na osnovi analiziranih karakteristik nove subjektivitete dela lahko razčlenimo odnos med transformacijami dela in politiko. Med tehnično kompozicijo dela in politično rekonpozicijo ni linearnosti. Politična reprezentacija kapitalistične subjektivitete dela kot dominacije in izkoriščanja je apartheid, rasizem, skrajni individualizem in segmentacija. Za politično rekonpozicijo na osnovi emancipatornih in osvobodilnih vidikov nove subjektivitete dela je potreben boj, zavračanje, erupcija dogodkov. Vstajništvo današnjega proletariata pa mora biti konsolidirano v novih institucijah gibanja. Oziroma kot pravita Hardt in Negri: »Stavimo

lahko na prelom odnosa kapitala in politično gradimo porajajočo se avtonomijo biopolitičnega dela. Odprti družbeni odnos, značilen za kapital, nam ponuja priložnost, da pa bi ga porinili čez prah, potrebujemo politično organizacijo.« (Hardt in Negri, 2011: 143–144) Kako lahko institucionaliziramo vstajništva kognitivnega dela s ciljem utrditve sedimentov skupnega in s tem temeljev gradnje postkapitalistične družbe ali *commonizma*, ter vzdrževanja in krepitev motorja družbene transformacije, drugače rečeno, konstituirajoče moči?

S starimi recepti si pri tem težko pomagamo. V skrajno segmentiranem kognitivnem kapitalizmu ne moremo izluščiti figure dela, ki bi predstavljala najnaprednejši in najbojevitejši segment današnje razredne kompozicije. Na industrijski delavski razred klasične revolucionarne komunistične hipoteze ne moremo računati. Čas avantgard je nepovratno minil. Sicer hegemonija industrijskega delavskega razreda danes obstaja le še v korporativnih sindikalnih organizacijah, ki ravno zato finančnega kapitalizma ne morejo razumeti drugače kot nemoralno anomalijo, ki izčrpava ti. realno ekonomijo. Na podoben način prekernost razumejo kot anomalijo od fordističnega kanona, ki ga je treba ponovno uveljaviti, in ne kot nov režim črpanja presežne vrednosti iz nove subjektivitete dela.

Politično reorganizacijo na osnovi skrajne segmentacije tehnične kompozicije dela v kognitivnem in finančnem kapitalizmu lahko zaženemo zgolj kot definiranje skupnega ne glede na položaj in lastnino, skupnega, ki se definira v bojih za reappropriacijo družbenih pogojev produkcije subjektivitete in je odprto za vsakogar. Tukaj skupno označujemo s karakteristikami, ki so po Hardtu in Negriju značilne za politično telo multitudine. »Politično telo brez razlikovanja glede na lastnino, mešano telo, ki ni zamejeno«. (Hardt in Negri, 2011: 49) Zato, da bi ponovno poudarili, da ni nobene linearnosti, da sta prevrat kategorij kognitivnega in finančnega kapitala in intervencija dogodka nujna. Tako lahko zgradimo skupen horizont bojev proti privatizaciji družbe blaginje, proti državno javni kontroli nad njo in proti neposrednemu izkoriščanju dela. Upoštevajoč, da postajata profit in mezda vse bolj renta, lahko razumemo današnjo epizodo razrednega boja – po boju za relativno mezdo in boju za družbeno mezdo – kot boj za mezdo rente. Negri raziskuje, kako rento podvreči boju, kar pomeni, kako doseči umik absolutne rente, da bi bil mogoč spopad za diferencialno rento in da bi nastal »politični subjekt, ki bi bil sposoben aktivno vstopiti na teren rente, ki ji načeljujejo finance in zagnati boj za dohodek z isto silnostjo, kot so delavci fordističnih tovarn bili boj za mezdo« (Negri, 2008: 132). Pri čemer je treba tak boj za dohodek razumeti kot nujen v gradnji političnega subjekta, ki si bo lahko ponovno prisvojil skupno in z njim upravljal demokratično (ibid.). Predlogi zahtev, ki nastajajo v današnjih antikapitalističnih gibanjih, kot so garantiran dohodek, svoboda znanja in gibanja, so splošni predlogi, ki so nastali v bojih in omogočajo mnogotere deklinacije in artikulacije v bojih. Temeljna značilnost teh zahtev, ki so opredeljene tako na ravni etike pravic kot etike moči, je, da z njimi vzpostavljamo razmerje sil s kognitivnim in finančnim kapitalizmom, s čimer delamo na hipotezi zloma kapitalističnega razmerja in reappropriacije družbenih pogojev produkcije subjektivitet.

Morda bi kdo ugovarjal, da s poudarjanjem bojev na terenu rente in dohodka namesto na terenu mezde in profita zanemarjamo industrijske boje, ki pa so še vedno živahni. Temu bi verjetno dodali, da prav ta živahnost potrjuje, da ostaja v kapitalizmu blagovna produkcija središčna in da je produkcija subjektivitet stvar družbene reprodukcije in nadstavbe. Iz tega bi verjetno zaključili, da bojem delavcev v tovarnah ustreza javno državna blaginja. Odgovor na te ugovore je, da s teoretiziranjem nove subjektivitete dela in novega režima ekstrakcije presežne vrednosti ne zanikamo obstoja blagovne produkcije ali industrijskih bojev. Kažemo zgolj na vse večji pomen

produkcije subjektivitet in na vse bolj zabrisano mejo med obema produkcijama, do točke, ko je v paradigmatičnih primerih nematerialnega in kognitivnega dela produkcija blaga in subjektivitete eno in isto. Profit in mezda postajata renta zato, ker si želi kapital neposredno podvreči produkcijo subjektivitete. Financionalizacija je zgodovinski rezultat poskusov, da bi iztirnili in uničili oblike avtonomne kooperacije, ki jih je v sferi neposredne produkcije in zunaj nje vzpostavljala množični delavec (preko zunanjega vladanja produkciji in preko pretakanja prihrankov v vrednostne papirje). S tem so se spremenili parametri razrednega boja in osrednji je postal antagonizem med skupnim in privatnim prilaščanjem, ki ne ugasne zunaj tovarne, podjetja ali delovnega časa. Razumevanje zabrisane meje med mezdo in rento, produkcijo in reprodukcijo ter antagonizma med skupnim in privatnim prilaščanjem, vodi k razumevanju subjektivitete radikalne transformacije (poglejmo primer univerze, s študenti, ki študirajo in so istočasno delavci, obenem pa jih razmerje med skupnim in privatnim hierarhizira).

Res je, da smo imeli v zadnjem času v Sloveniji številne boje, ki bi jih lahko opredelili za industrijske. Vendar je za njih značilno, da so se neposredno dotikali, četudi locirani v industrijskih podjetjih, vprašanja rente. Nedavna izjemna epizoda delavskega in družbenega boja v Luki Koper je z več kot teden dni trajajočo stavko žerjavistov in protestno prekinitvijo dela delavcev pri podizvajalcih, med katerimi je večina migrantov, pokazala možno konvergenco bojev za mezdo in rento ter slednjo izpostavila kot sklepnik, ki lahko prenese boje iz podjetja na teren celotne družbe. Vprašanja statusa, zanikanja socialnih in delavskih pravic delavcev pri podizvajalcih, so razkrila, da je šlo pri stavki v Luki za spopad za nadzor nad produkcijo subjektivitet. Obenem je sama industrijska dimenzija konflikta – povezana z vprašanjem, kdo naj plača fleksibilnost, ki jo narekuje nihanje potreb po delu, ki je tipično za postfordistično globalizirano ekonomijo (ti stroški so trenutno v celoti na ramenih delavcev) – razkrila zabrisano mejo med mezdo in rento. Izkazalo se je namreč, da je edina možnost za uspeh delavskega boja v definiranju zahtev in pravic, ki bodo vodile k reappropriaciji rente. Boj za drugačno porazdelitev bremen fluktuacije nujno zahteva nove oblike družbenega zagotovljenega dohodka, kar pa je mogoče zgolj z drugačno distribucijo finančne rente.

Lekcija bojev v Luki Koper je, da današnji delavski boji, četudi so izhodiščno neposredno boji za mezdo, nujno prestopajo meje neposredne materialne produkcije in naslovijo nad današnjo družbeno produkcijo raztezajoč se lok gospostva finančnega kapitalizma. O podobni dinamiki današnjega razrednega boja pričajo boji migrantskih delavcev, ki morajo, soočeni z izmuzljivostjo struktur neposredne produkcije (individualna podjetja), lansirati konflikte v sferah produkcije subjektivitete, ki jih reprezentira finančni kapital. Tako tudi kriza suverenega dolga v EU in ZDA kaže, kako je javno financiranje blaginje podvrženo procesom valorizacije, ki so značilni za finančni kapitalizem. Današnja gibanja so šele na začetku eksperimentiranja s konflikti na terenu družbene mezde in torej s praksami reappropriacije rente. To pa je edini teren, ki omogoča konkretno solidarnost okrog vključujočih in ekspanzivnih deklinacij zahtev po garantiranem dohodku, svobodi znanja in gibanja.

Perspektive bojev in gibanj na terenu finančnega kapitalizma

Boji na terenu kognitivnega in finančnega kapitalizma ter globalizacije so se po svetu po začetku finančne krize razplamteli z vso silo. V Tuniziji na primer so Ben Alijevo diktaturo vrgli revni in izobraženi mladi, ki skušajo skozi ohranjanje revolucionarnega procesa izzvati kognitivno

⁵ »Tisti, ki zagotavljajo najbolj prekerne zaposlitve nove kognitivne delitve dela, pa tudi neo-tayloristične funkcije novih standardiziranih storitev, ki so povezane s slabo plačanimi osebnimi storitvami« (Negri in Vercellone, 2008: 48).

delitev dela. Deklasirani kognitivni delavci⁵ in migranti izzivajo globalne hierarhije, ki se vzpostavljajo z definiranjem stopnje dostopa do infrastrukture kognitivne produkcije, ki določa razliko med standardiziranim in inovativnim kognitivnim delom po eni strani in med vključenostjo in izključenostjo iz kognitivne produkcije po drugi strani. Boj proti kognitivnim hierarhijam se kaže kot zavračanje predpisanih kanalov in pogojev migracije ter kot oblikovanje novih oblik kooperacije, ki so ekonomske in politične.

Današnji boji na terenu kognitivnega in finančnega kapitalizma so boji za reappropriacijo skupnega. Neovrgljiv dokaz za to trditev najdemo v skupni potezi vseh današnjih bojev in gibanj, ki je iskanje participativnih oblik demokracije in zavračanje predstavniške demokracije. Ilustrativen primer je množično gibanje deklasiranih mladih, ki je bilo po dnevu izbruha poimenovano Gibanje 15. maj. Da gre za boj kognitivnega dela dokazujejo mobilizacije, ki so vodile k temu vsešpanskemu gibanju reappropriacije javnih trgov. Mobilizacije za prost dostop oziroma za svobodno kulturo in mobilizacije proti izredno neugodnim pogojem pridobivanja hipotekarnih stanovanjskih kreditov za reveže, ne puščajo dvomov o osrednjosti antagonizma med skupnim in privatnim prilaščanjem. Same pojavne oblike gibanja 15. maja pa izpostavljajo osrednjost vprašanja novih oblik bazične politične participacije. Na ta način je suspendirana vsaka ločitev politike in ekonomije, gibanja pa utrjujejo sedimente nove družbe v obliki definiranja pravic, pri čemer zavračajo politično reprezentacijo in vzdržujejo delovanje konstituirajoče moči.

Čas krize finančnega kapitalizma je čas izjemno pospešene politične dinamike. Drama skrajšnjega sesutja finančnega sistema in nazadnje dramatični razvoj krize suverenega dolga sta začela skicirati nove obrise globalne in evropske politično ekonomske ureditve. Glede na te obrise je treba pretehtati perspektive gibanj, ki so utemeljena v novi subjektiviteti dela. Kaj je narava finančne, ekonomske in politične krize, ki je izbruhnila pred dobrimi tremi leti, ni več dvoma. V krizi je ekonomska, socialna in politična paradigma, ki se je najprej v svetovnih središčih in potem po vsem svetu uveljavila po koncu sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Kriza suverenega dolga v Evropi in v ZDA, ki je dobila dramatične razsežnosti to poletje, kaže na to, da preizkušena zdravila (kot je manjšanje javne porabe in z njim povezana politika zategovanja pasov ter privatizacija) ne delujejo in so prej sredstva evtanazije. Finančni trgi ne morejo več reprezentirati splošne družbene produktivnosti. Seveda je bila njihova vloga organizatorjev in izkoriščevalcev družbene produktivnosti že prej pogosto upravičeno kritizirana. Danes pa so se iluzije, da lahko nedemokratski finančni trgi še naprej tvorijo mnenja o vrednosti družbene produkcije in bogastva in s tem zagotavljajo ekonomski in družbeni razcvet, dokončno razblinile.

Danes ni več mogoče zanikati nepovratnosti krize modela predstavljanja družbene produktivnosti in bogastva, ki nas duši in vodi v množično revščino, prekernost in brezposelnost, pri čemer se vse bolj naslanja na politične avtoritarizme (spomnimo se samo odgovora britanskih vladajočih konzervativcev na vstaje v angleških mestih to poletje). Pred nami je točka odločitve in prevrata in v naslednjih mesecih bo ključna transnacionalna evropska dinamika. Kriza suverenega dolga v Evropi se lahko konča z dezintegracijo EU in v nacionalističnem divjanju, kar je projekt skrajne desnice. Lahko se konča v zamrznitvi obstoječih neenakosti in hierarhij, kar je projekt konzervativne politike ne čelu z nemško kanclerko. Reševanje evra s politikami zategovanja pasov bo pokopalo tisto idejo Evrope, ki jo razumemo kot trans šengenski transnacionalni prostor gibanj emancipacije in osvobajanja. Lahko pa se izteče v strmoglavljenju diktature finančnega kapitalizma in vzpostavitvijo novega modela reprezentacije družbene produktivnosti

in bogastva. Modela, po katerem bo vse, kar proizvedemo vsi, pripadlo vsem, naša ustvarjalnost pa ne bo več podvržena disciplinarnim kriterijem rentabilnosti. Zato, da se uresniči tretji scenarij, moramo napasti politike zategovanja pasov in razviti razmerje sil z institucijami finančnega kapitalizma. Le tako bomo potisnili k novim instrumentom predstavljanja družbene produkcije in le tako si bomo lahko skupaj prilastili skupno.

Vse bolj je jasno, da vodi zategovanje pasov v recesijo in da bo treba najti nove vire financiranja ekonomije, še posebej produkcije človeka po človeku, kar pomeni družbe blaginje. O evropskih obveznicah in obdavčenju finančnih transakcij se že resno razpravlja. Preoblikovanje *welfare* v *commonfare* pa zahteva gibanje proti zategovanju pasov in diktatom finančnega kapitala, ki bo definiralo nove pravice in izumilo nove forme politične participacije.

Literatura

- BOCK, G. (1987). »Drugo« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922. *The Industrial Workers of the World*. Ljubljana, ŠKUC Filozofska fakulteta.
- CORSANI, A. (2008) Rente salariales et production de subjectivité. *Multitudes* 32: 103–114.
- FUMAGALLI, A. (2008) in MORINI, C. Segmentation du travail cognitif et individualisation du salaire. *Multitudes* 32: 65–76.
- HARDT, M. IN NEGRI A. (2011). Skupno. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, Študentska založba.
- KURNIK, A. (2005). Biopolitika: Novi družbeni boji na horizontu. Ljubljana, Sophia.
- KURNIK, A. (2011). Reševanje koncepta državljanstva na meji med gibanji in politično filozofijo. V Nov(o) državljan(stvo), ur. Cirila Toplak in Žiga Vodovnik, 165–187. Ljubljana, Sophia.
- MARAZZI, C. (2008) La monnaie et la finance global. *Multitudes* 32: 115–126.
- MARAZZI, C. (2010). The Violence of Financial Capitalism. Los Angeles, Semiotext(e).
- MARX, K. (1985). Kritika politične ekonomije 1857/58. Ljubljana, Delavska enotnost.
- MOULIER-BOUTANG, Y. (2008). Finance, instabilité et gouvernabilité des externalités. *Multitudes* 32: 91–102.
- NEGRI, A. (1991). Marx Beyond Marx. New York, Autonomedia.
- NEGRI, A. (1997). Le pouvoir constituant. Essai sur les alternatives de la modernité. Paris, Presses Universitaires de France.
- NEGRI, A. (2008) La démocratie contre la rente. *Multitudes* 32: 127–134.
- NEGRI, A. IN VARCELLONE, C. (2008). Le rapport capital / travail dans le capitalisme cognitif. *Multitudes* 32: 39–50.
- PAULRÉ, B. (2008). Finance et accumulations dans le capitalisme post-industriel. *Multitudes* 32: 77–89.
- ROTH, K. H. (2010). Global Crisis – Global Proletarianization – Counter Perspectives. V *Crisis in the Global Economy. Financial markets, Social Struggles and new Political Scenarios*, ur. Andrea Fumagalli in Sandro Mezzadra, 197–236. Los Angeles, Semiotext(e).
- VARCELLONE, C. (2008). Finance, rente et travail dans le capitalisme cognitif. *Multitudes* 32: 27–38.

Prispevek h konceptualizaciji skupnega v biolingvističnem kapitalizmu

Uvod

»Ekspropriatorji so ekspropriirani.«

(Karl Marx, 1976/1990: 929)

Skupno s strukturnimi spremembami kapitalizma in drastičnim upadom legitimnosti tega sistema v zadnjih letih pridobiva na teoretsko-praktični relevantnosti. Številni avtorji ta koncept dojemajo kot alternativo binarni opoziciji neoliberalne privatizacije in državne nacionalizacije, kot alternativen pristop k oblikam kooperativnega del(ovanj)a, ki ni podrejeno diktatom trga, predvsem pa kot koncept, ki ga je nemogoče spregledati ob vzponu novih oblik kapitalistične akumulacije ter z njo povezanih apropiacijskih tehnik. Že v sami besedi »skupno« so nakazane tematike, s katerimi se vsaj posredno, če že ne neposredno, lahko ukvarja kritika politične ekonomije: teme ekonomskega izključevanja in (ne)dostopa do virov preživetja, ki so tesno povezane z vprašanji ekonomske (ne)enakosti, na drugi strani pa vprašanja lastnine in lastninskih pravic ter alternativnih pristopov do dela, ki se ne podrejajo (i)racionalnosti kapitala. Z nadgradnjo prvotne rabe, ki se je dotikala predvsem skupnih fizičnih *prostorov* (zemljišč in posesti), in širjenjem tega izvirnega dosega v sfero radikalne politike postaja konceptualizacija skupnega tesno povezana tudi s temeljnimi temami kritične politične teorije in politične filozofije: na eni strani z radikalno demokracijo in politično konstitucijo na podlagi (iskanja, vzpostavljanja) skupnega, na drugi pa z družbeno enakostjo in skupnim življenjem ljudi, torej med drugim s tem, kaj nas kot človeška bitja sploh druži (in kako).

Že skozi ta preliminarni očrt tematik, ki jih je mogoče povezati s konceptom skupnega, je opazna dvoreznost njegove uporabe. Na sam koncept je namreč mogoče navezati skorajda vsa vprašanja, ki se dotikajo političnega in s tem družbenega življenja, kar je mogoče hkrati šteti za njegovo prednost in tudi precejšnjo slabost. Problemi se s tem namreč šele začenjajo; poleg težav s prevodom besede *the common(s)*, iz katere sam izpeljujem besedo skupno, se je treba zavedati množice raznolikih dojemanj, kaj naj bi bilo »skupno«, zaradi katerih koncept vklju-

¹ V nasprotju z liberalizmom/
libertarizmom (globalistični kapitalizem)
in socializmom (renacionalizacija).

² Označuje lahko nekaj, kar je sploh v
celoti zunaj modernih lastniških sistemov
z vsemi pripadajočimi *sestavlinami*, je
torej onkraj *moderne lastnine*.

čuje množstvo pomenov, ki so si mestoma lahko celo nasprotujo-
či. Zato na podlagi teh izhodiščnih težav opozarjam, da je treba
pričujoči prispevek brati kvečjemu kot kratek zaznamek k aktual-
nim razpravam, ki je namenjen predvsem poizkusu razjasnitve,
kaj je z idejo o skupnem sploh mogoče imeti v mislih in kako
se prenaša v prakso. Obenem pa se mi zdi pomembno tudi opo-
zorilo, da bom skozi članek domneval, da omenjenega širokega

korpusa nakazanih tematik po mojem mnenju v resnici ni mogoče striktno ločevati – vsaj če bi
se pri iskanju alternativnih rešitev za skupno življenje radi izognili redukcionističnim ali celo
instrumentalističnim dojemanjem, ki bi osvetljevala le delček zgodbe, pomembna vprašanja pa
bi obenem izpuščali ali celo prikrivali.

V politično-ekonomskem okviru, ki bo v članku moje temeljno izhodišče, sta za koncept
skupnega značilni predvsem dve karakteristiki. Prvič, skupno daje smiselno alternativo težnjam
kapitala in kapitalističnega sistema po komodifikaciji vseh vidikov materialnega in družbenega
življenja, ki v trenutni zgodovinski dobi pretendirajo na neposredno kolonizacijo vsega življenja
in tega, kar nas določa kot človeška bitja; je torej alternativa podrejanju vseh človeških, družbenih
in naravnih procesov, aktivnosti, elementov, virov ali struktur menjalnim in blagovnim odnosom
ter iz tega izhajajočih teženj po njihovi valorizaciji. Drugič, moč tega koncepta je njegova že (v
začetku in prvi karakteristiki) nakazana sposobnost, da gre onkraj moderne liberalne dihotomije
med javnim in zasebnim, ki se je v zadnjih štirih desetletjih začela podirati, kot kaže, pa zna ob
nadaljevanju trendov postati komajda smiselna. Tovrstne oblike *skupnih virov in skupnega boga-
stva* oziroma *skupne »lastnine«*, ki so v okvirih postmoderne (vsaj kar se besedne zveze tiče) lahko
dojete predvsem kot oksimoron, torej ne pomenijo sinteze dialektičnega dvojca javno-privatno,
ampak jih je, prav nasprotno, od njih potrebno strogo ločevati. Če namreč postmoderna sinteza
teh sicer modernih pojmov pomeni oblike t. i. javno-zasebnih partnerstev, ki naj bi v različnih
pristopih in projektih *tretje poti* deklarativno prinesli *koristi »obeh svetov«*, se pravi tako učinko-
vitost trga kot tudi delovanje v javnem interesu, je mogoče koncept skupnega jemati le kot izraz
alternativne moderne (če uporabim izraz Antonija Negrija), ki se upira kapitalistični kolonizaciji.
Ali če parafraziram to karakteristiko skupnega z besedami Macphersona (1973: 134): »Če držav-
na lastnina lahko podpira, skupna lastnina ovira tržno alokacijo.« Ti dve funkciji, ki ju omenja
Macpherson, bi morali videti kot *raison d'être* skupnega na eni strani in moderne nacionalne
kapitalistične države na drugi. To pa obenem tudi pomeni, da skupno v tem pogledu nikakor ne
pomeni nadaljevanja bodisi socialističnega ali libertarnega projekta. Zanj je značilen kvečjemu
poizkus ločitve od teh (post)modernih politično-ekonomskih projektov, kot tudi od (post)moder-
nih družbenih konstrukcij lastnine, lastninjenja ter posledično ideologije individualne egoistične
posesivnosti.

S paradigmatško prestavitvijo v alternativno moderno, katere konceptualni spremljevalec
je alterglobalizacija,¹ je treba skupno »lastnino« dojemati kot obliko *nelastnine*, če lastnino
dojemamo v njenem modernem pomenu skorajda neomejene akumulacije,² ali kvečjemu kot
obliko kolektivne *posesti*, če se poizkusimo od tega diskurza ločiti; v vsakem primeru pa skupne
posesti ni mogoče preprosto omejiti na vprašanje kapitalističnih blagovnih odnosov. Na tej
podlagi poizkušam skozi članek argumentirati, da tudi pri promociji in zagovoru skupnega s
strani libertarizma in socializma pri teh dveh pristopih prihaja do redukcionističnih razumevanj
kompleksnosti tega koncepta. Ti miselni paradigmi namreč prinašata dvomne ali celo kontra-
diktorne rezultate, ki potencialno uspešno reproducirajo kapitalistična razmerja izkoriščanja in

podrejanja. Poleg njune kritike v članku razvijam tipologijo oblik skupnega, ki je nujna za razumevanje novih oblik kapitalistične ekspropriacije in komodifikacije.³ A začetni je treba z množstvom pomenov, ki jih je danes mogoče pripeti temu konceptu.

Misliti o skupnem: množstvo pomenov

Beseda skupno oziroma *commons* ima v angleškem jeziku precej dvoumen pomen, kar se vsaj posredno prenaša tudi v slovenski jezik. Poleg nečesa, kar se pomensko navezuje na *skupno* v smislu neke skupne značilnosti, dobrine ali skupne »lastnine« (zgodovinsko predvsem skupna zemljišča), beseda označuje tudi ljudsko, navadno, preprosto ali plebejsko, pri elitah pa je skozi zgodovino pogosto označevala tudi nekaj, kar je prostaško ali vulgarno. K čedalje večji semantični zmedii v angleškem jeziku je dodatno začela prispevati uporaba te besede v ednini in množini, saj se največkrat preprosto izmenjujeta besedi (*the*) *common* in *commons*. Za prvo omenjeno besedo bi danes lahko zapisali, da je širša, vključuje vse vidike, področja in sfere življenja in je inherentno usmerjena v politično konstituiranje – je, kot bom trdil, *biopolitična*; a razvila se je iz besede *commons*, ki je od šestnajstega stoletja naprej v Angliji označevala svobodno produkcijo ljudi, ki nimajo gospodarjev in potemtakem z njihove strani niso zaslužnjeni (Negri in Hardt, 2009: 171; Hands, 2011: 162–166).⁴ Prvotna uporaba v angleškem jeziku je bila torej precej bolj omejena in se je tesno navezovala na vprašanje posesti in kolektivnega lastništva, zato ni naključje, da se v skorajda istem zgodovinskem obdobju začne intenzivno razvijati tudi koncept privatne lastnine, ki postane dominanten v družbi, temelječi na tržni izmenjavi blaga in (pozneje globalnem) kapitalizmu (obenem pa je eden njunih pomembnih temeljnih pogojev). Anglosaksonska uporaba besede *commons* je blizu tudi izvorniku, ki izhaja iz besede *commun* in se v tem okolju začne uporabljati v fevdalizmu s pohodi normandijskega vojvode Vilijema Osvajalca leta 1066, etimološko gledano pa je latinskega izvora (Lipietz, 2009). Označuje komunalno lastnino kmetov, predvsem skupna zemljišča in gmajno⁵, Lipietz (Ibid.) pa na podlagi teh karakteristik, ki so bile značilne za besedo že v latinščini, ocenjuje, da iz nje izhajajoči družbeni odnosi spadajo med progresivnejše oblike družbene organizacije. Že sama beseda v sebi namreč nosi dvojen pomen, darila in obveznosti, kar nakazuje na inherentno prisotnost odnosov recipročnosti, ki niso nujno formalno institucionalizirani.

Temeljno izhodišče moje pričujoče razprave bo, da je skupno vse okrog nas: so številni procesi medsebojnega sodelovanja, participacije in (upravljanja) skupnega življenja, je deljenje znanja v družbi (v najširšem pomenu te besede), neizogibno nam je skupen materialni in naravni svet, ki ga ustvarjamo, urejamo in spreminjamo ter ga največkrat jemljemo kot povsem samoumevnega. Vsi ljudje vsaj posredno sodelujemo v ustvarjanju in uničevanju skupnih virov in področij družbe in življenja, a zaradi ponavljajočih se agresivnih procesov primitivne akumulacije in neizogibne-

³ Zgodovinsko kontekstualizacijo skupnega in razjasnitev odnosa tega koncepta do privatne lastnine podajam v drugem članku v tej številki ČKZ (»Permanentnost primitivne akumulacije«), ki je lahko tudi smiseln uvod v ta prispevek.

⁴ Med začetniki širše, biopolitične konceptualizacije skupnega sta Negri in Hardt (2005: 192–212). Multituda zanju izhaja iz skupnega, ki sega na politično, ekonomsko in vse sfere proizvodnje (tudi družbene). Za tovrstno radikalno politično dojetje skupnega glej med drugim Negri in Hardt (Ibid.: 2009), Dyer-Witford (2006: 2007), De Angelis (2007: 17. pogl.), Bonefeld (2008), Negri in Casarino (2008), Negri (2008a: 2. pogl.; 2008b), Hardt (2010), Hands (2011: 7. pogl.).

⁵ *Creative Commons* Slovenija je ime gibanja, ki se je začelo v ZDA in temelji na alternativnem zakonskem definiranju »avtorskih« pravic (odprte licence), prevedel v *ustvarjalno gmajno*; sam tega domiselnega izraza ne posvajam prav zaradi zgodovinsko gledano precej ožjega pomena, ki ga ima beseda gmajna. Primerna bi bila predvsem v pomenu, ki bi sovpadal s prvotno rabo v angleškem jeziku (ali celo le s skupnimi zemljišči, ki jih je ta beseda najpogosteje označevala), ne pa precej širšim biopolitičnim opredeljevanjem, ki vključuje tudi politično konstituiranje na podlagi skupnega in absolutno demokracijo.

⁶ Glej na primer odličen predgovor v *Commonwealth/Skupno Negrija* in Hardta (2009, 2010), do zelo podobnih ugotovitev, da nam skupnega samo ne uspe prepoznati, prihaja Bollier (2002: 15).

⁷ Nezanemarljiva težava je zagotovo tudi, da se o skupnem komajda razpravlja.

⁸ Pod pogojem, da za to seveda obstajajo primerne politične razmere in če se (pogosto umetno) ustvari redkost neke dobrine, ki šele omogoči njeno menjalno vrednost.

⁹ Za spremembe v družbenih odnosih in obveznostih, povezane s temi transformacijami, glej med drugim prispevke Bollierja (2002), Polanyija (2008) in Murdocka (2011). Brez dvoma je ključni prispevek k *ekonomiji daru*, ki je s temi vprašanji neposredno povezana, podal Marcel Mauss (1996) v delu *Esej o daru*.

ga primata privatne lastnine v kapitalističnih družbah je postalo prepoznavanje vseh teh raznolikih oblik in pomenov skupnega izjemno oteženo.⁶

Kljub vseprisotnosti skupnega je torej pomembno poudariti, da zaradi ekspropriacije in komodifikacije številnih področij raznolike oblike skupnega nimajo enakega pomena in statusa, kot bi ga imele sicer.⁷ V procesu permanentne transformacije so namreč tako funkcije teh področij kot njihova širša vloga v družbi. Izrazim lahko le strinjanje z ugotovitvijo Maya (2010: 36), da v kapitalizmu s primernimi tehnologijami izkoriščanja in nadzora skorajda vse potencialno *postane* blago, ki ga je mogoče izmenjavati na trgu,⁸ posledica teh transformacij pa je, da različne oblike skupnega izgubljajo svoje sicer inherentne lastnosti. Z menjalno vrednostjo kot edino zares relevantno značilnostjo blaga so viri, stvari ali dobrine izpostavljeni bazični pretvorbi, prek katere prihaja do transformacije njihovega širšega družbenega pomena in vloge, s tem pa se spreminja tudi vrednostni sistem same družbe; norme trga so namreč instrumentalistične, usmerjene izključno v maksimiranje dobička, ter v nasprotju s kakšnimi drugimi obli-

kami menjave in upravljanja povsem neosebne.⁹ Tudi dostop in uporaba do skupnih področij sta z lastninjenjem in komodifikacijo močno spremenjena, saj ju diktirajo lastnik in širši normativni okviri. Kot poudarja Bollier (2002: 48–52), pri teh procesih zato ne gre le za vprašanja spremenjenega lastništva in nadzora, z njimi obenem pride tudi do temeljnih sprememb v upravljanju in značilnostih samih virov in dobrin.

Na tej točki je mogoče videti ključno zarezo moderne kapitalistične družbe: medtem ko je za produkcijo nekega blaga (čeprav je nastalo kolektivno, skozi sodelovanje številnih ljudi) značilno, da se udejanji izključno zaradi prodaje na trgu, s čimer pridobiva značaj ekskluzivnosti (izgubi se torej prav dejstvo, da nastaja skozi različne faze skupnega dela in ustvarjanja, saj si končni proizvod nekdo prilasti), je skupno v obliki *izdelka* ali *procesa* po drugi strani dobrina, ki se bodisi ustvarja bodisi ohranja prav zato, da bi se potencialno lahko delila z drugimi. Glavni cilj v zadnjem omenjenem primeru tako postane širjenje in *multiplikacija skupnega* (Dyer-Witheford, 2007: 28), od katerega pridobivajo vsi, ki so vpleteni v ta proces, torej potencialno vsa družba.

A z nekaterimi potezami skupnega, ki sem jih nakazal do te točke, sem tudi tvegati, da bi skupno (vsaj idejno) z reducirali na *posest*, *vir* ali neko (*ne*)*materialno dobrino*. Pogled onkraj teh relativno ozkih politično-ekonomskih razmerij namreč razkriva, da ima ta koncept danes precej bolj pester nabor pomenov, kot jih je imel v preteklosti. In če kdaj, potem ga je predvsem danes treba začeti misliti na novo, ga aktivno *iskati*, *ustvarjati* in širiti njegov pomen.

Očrt pomenov skupnega

Kot koncept v nastajanju skupno nima enega, temveč mnogotere *obrazce*, ki se množijo z družbenimi transformacijami in spreminjajo glede na politično paradigmo, iz katere je opazovan. V sebi lahko nosi tako spremenljivost kot fiksnost, fizičnost in nematerialnost, odprtost, političnost in nedokončnost, pri čemer je mogoče skupno misliti in uporabljati bodisi »samostojno« bodisi

kot »označevalec« nečemu drugemu. Zato je treba naslednji preliminarni očrt nekaterih aktualnih kritičnih pomenov skupnega razumeti kvečjemu kot izhodišče nadaljnjih razmišljanj o njegovih pomenih.

Človeškim bitjem (generične) skupne lastnosti: vprašanje t. i. *species-being* oziroma človeške narave in kaj imamo kot ljudje v samem temelju (generično gledano) skupnega. Ta vprašanja so tudi v kritičnih pristopih znova začela pridobivati na pomenu, aktivno pa so že v preteklosti posredno ali neposredno zaposlovala skorajda vse avtorje, med drugim tudi Marxa (glej mdr. Dyer-Witheford, 2006). Če na primer prevzamemo ontološka izhodišča Paola Virna (2003), ugotovimo, da tudi multituda oziroma množstvo kot radikalno diverzificiran političen subjekt potrebuje neko obliko enotnosti, eno. Za Virna je ta enotnost govorica oziroma *general intellect* – sposobnosti, ki so skupne človeškemu rodu, ali, rečeno drugače, biolingvistična izhodišča vrste *homo sapiens*, ki ga delajo tudi skrajno prilagodljivega in fleksibilnega. To temeljno obliko skupnega pa lahko po Virnu pustimo za sabo, s čimer enotnost preneha biti *obljuba* [*promessa*] ter ostane *premissa* [*premissa*]. Premestitev v ravni ontoloških družbenih predpostavk posledično pripelje v igro predvsem vprašanja družbene epistemologije in njene vedno odprte potencialnosti. Omeniti velja, da je po Virnu in nekaterih drugih radikalnih mislecih prav to generično obliko/pomen skupnega kapital začel v dani historični fazi z različnimi tehnikami posredno in neposredno izkoriščati.¹⁰

»Lastništvo« oziroma posedovanje skupnih dobrin, virov, sredstev, procesov, področij itd.: gre za bržkone najpogostejši pogled na skupno, pri čemer razlog tiči v že omenjenih zgodovinskih in praktičnih razlogih uporabe te besede. Skupna posest nad nečim je ločena tako od privatne lastnine kot tudi od moderne državne (oziroma javne) lastnine, s čimer se uvišča onkraj slavne liberalne dihotomije, ki je bila tako značilna za moderno dobo (glej Macpherson, 1973: 6. pogl.; Bobbio, 1989: 1. pogl.; Negri, 2008b: 4. pogl.). V nasprotju z ozkim dojetjem privatne lastnine pa lahko javna »lastnina« v obliki javnih služb in servisov pod določenimi pogoji pripomore k širitvi skupnega in skupnim aktivnostim družbe, ki povečujejo svobodo vseh njenih delov; morda bi zaradi zgodovinskih okoliščin bilo bolj smiselno govoriti kar o *skupnih službah*, saj bi to nakazovalo njihov vznik zaradi zahtev multiture (glej Negri, 2008b: 71–73). Pri vprašanju lastninjenja in komodifikacije se hote ali nehote odpre tudi vprašanje skupne človeške, kulturne in genetske dediščine, naravnega okolja ter posledično kako globoko je v kolonizacijo teh področij uspelo poseči kapitalu ter kaj vse je normativno gledano dovoljeno zgraditi, se pravi privatizirati, kaj pa naj bi (vsaj za zdaj še) ostalo obče dostopno/odprto. Ta korpus vprašanj pa navsezadnje že sproža dileme o družbenih zmožnostih prepoznavanja skupnega in kakšen pomen ima ta ideja za širšo družbo (glej Bollier, 2002).

Skupno kot radikalno-demokratsko upravljanje oziroma kot oblika absolutne demokracije: je v neposrednem odnosu s prejšnjim pojmovanjem, čeprav se v standardnih, skorajda apolitiziranih paradigmah konceptualiziranja skupnega tovrstna povezava najde le redko (če že, je politično dojeta kot regulacija s strani države oziroma njenega funkcionalnega ekvivalenta); a obstoj resnično

¹⁰ Glej tudi zadnji *pogled* na skupno v tem preliminarnem očrtu (v navezavi na delo). Med radikalnimi avtorji obstajajo precejšnje razlike na ravni proučevanja družbene ontologije, ampak vključevanje inherentno človeških kapacitet (na primer zmožnost za produkcijo znanja, kreativnosti in komuniciranja, pa tudi plastičnost in prilagajanje na spreminjajoče se razmere (fleksibilnost), participacija, družbeno sodelovanje itd.) v akumulacijski krogotok kapitala je zaposlovalo mnoge, med drugim Agambena (2000: 109–120), Terranova (2004), Marazzija (2008), Negrija in Hardta (mdr. 2005; 2009), Deanovo (2008), Casarina (Negri in Casarino, 2008) Gorza (2010) in avtorje, izhajajoče iz italijanskega postoperaizma (glej Fumagalli in Mezzadra, 2010). V teh primerih gre predvsem za delo, ki bi ga lahko označili za nematerialno, pogosto pa se niti ne dojeja kot delo oziroma vsaj ne kot »klasična« oblika plačanega (!) dela (glej Lazzarato, 1996). Pri tem velja tudi opomniti na pogosto spregledano dejstvo, da je po eni strani postalo skorajda nemogoče ločevati materialno delo od nematerialnega, po drugi strani pa je izvajanje materialnih del postalo tudi nemogoče brez vidikov, ki jih je mogoče označiti za nematerialne.

¹¹ »Skupno je že v svojih zametkih opredeljeno kot univerzalističen koncept,« poudarja Casarino (Casarino in Negri, 2008: 13), vendar v tem primeru ni govor o tradicionalnem pristopu k univerzalizmu.

skupnih področij, virov ali dobrin, ki se ne le predstavljajo za takšne in niso le lupina brez dejanske vsebine, se zdi nemogoč brez formalnih ali neformalnih institucij, namenjenih njihovemu upravljanju ter posledično resnično skupnemu upravljanju druž-

be in našega življenja. Govor je torej o politični konstituciji na podlagi skupnega, ki gre onkraj moderne nacionalne države. Na tej točki se neposredno odpira vprašanje radikalne demokracije, ki je v svojem bistvu *iznajdba skupnega* (kot poudarjata Judith Revel in Antonio Negri) in s tem navsezadnje tudi obstoja javne sfere oziroma skupnega sveta (če uporabim izraz Hannah Arendt). Ključnega pomena se mi zdi, da so v tej redefiniciji absolutne demokracije organizacijske strukture dojete in tudi ustvarjene kot (zmeraj nujno) spremenljivi družbeni produkti, ki imajo izvor v kolektivnih praksah. Družbeni odnosi in razmerja med institucijami so torej *iznajdena* ter organizirana od spodaj, sočasno pa so zaradi nefiksosti odprta in se skozi aktivistično prakso nenehno transformirajo (npr. Negri in Hardt, 2009: 111–113). S to zastavitvijo postane osrednjega pomena predvsem proces, večer in nikoli končan napor pri iskanju demokratičnega, s tem pa tudi vzpostavljanja skupnega. Po mnenju Negrija v tej konceptualizaciji absolutna demokracija »ni niti oblika vladavine: je preprosto oblika biti-skupaj.« (Negri in Casarino, 2008: 103)

Skupno kot alternativa dihotomiji med univerzalnim in partikularnim: kar je ena ključnih karakteristik alternativne moderne, kot jo označujeta Negri in Hardt (2009), ter na splošno koncepta multitudine (glej Virno, 2003; Negri in Hardt, 2005). Po Revelovi (2008) skupno kljubuje omenjeni moderni opoziciji in zahteva, da ga mislimo kot obstoj singularnih razlik kot razlik, ki se delijo: »Skupno je radikalno demokratična konstrukcija singularnosti. Radikalizem te demokracije od spodaj bi funkcioniral kot absolutno zagotovilo univerzalnosti ali kot vzpostavljanje singularnosti v skupno, kot njihovo postajanje različnega, kar bi že samo po sebi bilo ustvarjanje skupnega življenja, skupnosti, polisa, neznane politike.« Prekinitev z epistemološko slepo ulico, ki jo vzpostavi opozicija univerzalnega in partikularnega, je torej tudi v tem pogledu neposredno povezana s prejšnjim pomenom, torej z vprašanjem absolutne demokracije, saj je nova epistemologija vzpostavljena na področju prizadevanja in navora, usmerjenega v ustvarjanje drugačne stvarnosti. (Negri in Hardt, 2009: 119–128) »Skupno se tako kot *univerzalno* sklicuje na resnico, ki pa ne prihaja od zgoraj, temveč je zgrajena od spodaj. [...] Reči, da je resnica zgrajena od spodaj, pomeni, da je skovana skozi upor in prakse skupnega.« (Negri in Hardt, 2010: 117; poudarek J. P.) Kolektivna praksa proizvaja skupno izkustvo in družbene »resnice«, ki torej obstajajo, vendar so (tudi na deklarativni ravni zavestno) *ustvarjeni* produkti družbenih praks.¹¹

Skupne aktivnosti in inherentno kolektivno delo(vanje) živega dela: v dani zgodovinski epohi postfordističnega oziroma biolingvističnega kapitalizma (Virno) postajajo čedalje očitnejše poteze družbene oziroma kolektivne produkcije, ki se kažejo predvsem v naraščajoči socializaciji produkcije, izjemno kompleksnih oblikah globalne delitve dela in preskoku delovnih procesov zunaj področij, namenjenih produkciji, v družbo kot takšno. Časovno neomejeno razširjanje dela na vse vidike človeškega življenja postoperaistični avtorji razlagajo skozi koncept »družbe kot tovarne«, kjer je pri produkciji (presežne) vrednosti izkoriščena tudi sama človeška sposobnost za komuniciranje, produkcijo znanj(a), zmožnost za družbeno sodelovanje ter kooperacijo in tako naprej, kar postane eden izmed temeljev vrednosti za aktualno kapitalistično akumulacijo. Ta vidik je že bil nakazan skozi prvoomenjeni pomen skupnega v povezavi s konceptualizacijo *general intellecta* in *množične intelektualnosti* (glej Virno, 1996; Virno, 2003), ki sta izpeljana iz Marxovega »Fragmenta o strojih« v Grundrisse. Ta kvalitativna transformacija po Virnu (1996: 268) povzroči, da »delovni čas ostaja enota merjenja v *veljavi*, vendar ni več *pravilna* enota,« kar

povzroči krizo delovne teorije vrednosti, ki je bila temeljna za moderni kapitalizem.¹² V tem kontekstu je enako pomembno, da je kognitivno, nematerialno ter znanstveno delo skoraj po pravilu kolektivno, »vedno je rezultat kolektivne in družbene produkcije znanja. Dilema kapitala je, kako ekstrahirati vrednost v čim večji meri (v avtonomističnem žargonu, valorizirati¹³) iz tega bogatega, a precej neizsledljivega področja.« (Terranova, 2004: 88) Negri (2008b: 67–68) je na podlagi teh izhodišč izpeljal še eno definicijo, po kateri je »skupno, v osnovi, odprto področje, v katerem se živo delo (delovna sila, V) neodvisno giblje [...] *Skupno je seštevek vsega, kar delovna sila (V) ustvari neodvisno od C (konstantnega kapitala, totalnega kapitala) in proti njemu*. Iz te perspektive je jasno, da skupno ni niti oblika nekega »organskega bistva« niti nekaj, kar fizično determinira. Po našem mnenju odraža nove kontradiktorne odnose med antagonističnimi subjekti [...] *Skupno je aktivnost, ne rezultat; je skupek [assemblage] ali odprta stalnost, ne zgoščevanje nadzora*.«

Medtem ko se je prvotna konceptualizacija skupnega osredinjala predvsem na vprašanje lastništva določenih področij oziroma virov, pa to, kar bi lahko označili za biopolitično oziroma kritično holistično politično interpretacijo skupnega, tako ali drugače zaobjema specifičen odnos do vseh zgoraj nakazanih pomenov. Ob tem je nemogoče spregledati, da se mora tako na teoretski kot praktični ravni vsaka relevantna politična paradigma soočiti z vprašanjem, kaj sama dojema kot *skupno (dobro)* ter kako ga kani praktično doseči, pa čeprav morda to stališče le implicitno zaobjema v obliki nevidne roke trga, ki naj bi prek egoističnih ekonomskih pobud in (vsaj formalne) pravice svobodne menjave omogočila največji »napredek« za celotno družbo (s čimer raven družbene ontologije reducira na posesivnega individualista),¹⁴ ali ga povsem eksplicitno poskuša doseči prek organske enotnosti in homogenosti, ki bi jo pri komunitarističnem dojemanju skupnega lahko povezovali z reakcionarno skupnostjo,¹⁵ pri socialistični interpretaciji pa bi se kanalizirala prek države. Vsaka politična paradigma se torej vsaj dotika zapisanih pomenov skupnega, a ključna težava je, da jih največkrat vsebuje le kot predpostavko, kot impliciten del svoje filozofije, kar pa največkrat povzroča depolitizacijo, saj te pomene predpostavijo kot stvar narave (npr. naravnost človeškega egoizma), o kateri je nemogoče razpravljati, saj je naravno zmeraj nespremenljivo.

Že s podanim očrtom je mogoče naslavljati širok razpon vprašanj, ki zaobjemajo velik del družbenih in političnih tematik. V tej pestrosti je tudi nakazana omejenost nekaterih političnih paradigem pri dojemanju skupnega, čemur se bom posvečal tudi v nadaljevanju prispevka. Čeprav se v redukcionističnih paradigmah morda prepozna množstvo pogledov na skupno, se jih

¹² Vzemimo zabaven primer enega izmed sloganov »Uspešne podjetnice« (www.uspesnapodjetnica.si), ki poizkuša prek samostojnega podjetništva kapitalizirati na tej spremembi: »Uspešna podjetnica prinaša v slovenski prostor poslovni model informacijskega marketinga, ki prenaša težišče s plačila na uro na plačilo za znanje. Posredujte informacije večjemu številu ljudi, delajte manj in zaslužite več!« In naprej: »Naučite se svoje znanje pretvarjati v skorajda *pasivne prihodke*.« (poudarka J. P.) Na tem mestu sicer nimam dovolj prostora za nadrobnejšo analizo sprememb, ki vodijo v krizo delovne teorije vrednosti, torej za predpostavko, ki danes v kritiki politične ekonomije zagotovo sproža največ dilem in konfliktov. Med ključnimi razlogi velja omeniti predvsem naraščajočo socializacijo dela, ki jo napove že Marx v dodatku k prvi knjigi Kapitala in v Grundrisse, aktualnost tega procesa pa je na primer že v sedemdesetih zelo očitno prepoznaval tudi Mandel (glej moj drugi članek v tej številki ČKZ) – širjenje »produkcije« onkraj za ta proces poprej značilnih prostorov, razpadanje dihotomije med časom dela in nedela, kar je povezano z zmožnostjo kapitala, da ekstrahira vrednost iz skorajda vseh človeških aktivnosti, nematerialno (inherentno kooperativno) produkcijo, skorajda globalno delitev dela za en sam produkt, kjer neotipljive karakteristike produkta prinašajo precej več vrednosti kot njegove materialna lupina itd. Ključna napaka, ki jo delajo kritiki te predpostavke, je, da kažejo na številne neotayloristične tehnike in postopke, ki naj bi bili kronski dokaz, da merjenje še vedno obstaja, celo več, da deluje več kot uspešno. Ob tem popolnoma pozabijo, da (nesporno) dejstvo obstoja merjenja še ne pomeni, da to merjenje ohranja kakršenkoli stik z realnostjo (kot na primer kaže zastavitev Virna); danes obstaja kvečjemu kot prazna forma plačilne legitimacije. Navsezadnje *de facto* ne obstajajo drugačni (primerni) načini vrednotenja kapitalu podrejenega dela (razen, pazi, prek njegove potencialne profitabilnosti, ki pa je seveda nujno špekulativna, oziroma gledano *a posteriori* delu praviloma ostaja prikrita). Lep primer so univerzitetni pravilniki merjenja opravljenega dela ali pa zelo podobni postopki merjenja v zdravstvu, ki na trenutke mejijo na skrajne absurdnosti (v zdravstvu se

popolna idiotskost vsiljevanja merjenja na vsa področja na primer izvrstno kaže v odpravljanju splavov v kakšni bolnišnici zaradi »premahnega« števila opravljenih splavov (!!). Obenem pozabljajo, da je merjenje vedno predvsem oblika discipliniranja (oziroma danes samodiscipliniranja) delovne sile. O konceptualizacijah časa glej na primer Negri (2003).

¹³ Valorizacija je po Marxovi opredelitvi ustvarjanje presežne vrednosti prek tistega časa delovnega dne, ki ga delavec opravlja kot neplačano delo in je nikakor ne smemo enačiti s profitom. Presežna vrednost se lahko realizira prek tekmovanja na trgu kot profit, ni pa nujno – a tudi tedaj, ko to kapitalistu na trgu spodleti, je delavec ustvaril presežno vrednost, kar je za Marxa ključna točka pri dokazovanju eksploatacije (glej Marx, 1976/1990: 293–306; Harvey, 2006: 68–69). Povedano z Marxovimi besedami (Ibid.: 300): »Vrednost delovne sile in vrednost, ki jo ta delovna sila valorizira [verwertet] v delovnem procesu, sta torej dve popolnoma različni količini; in to razliko je imel kapitalist v mislih, ko je kupoval delovno silo.« Ali povedano z Negrijevimi besedami (1984/1991: 79): »V ozadju navidezne izmenjave se izvaja rop.« Izključno živo delo namreč lahko ustvari več vrednosti, kot je ima samo (kar bi med drugim v kombinaciji s tekmovanjem posamičnih kapitalov na trgu in tehnološkim izpopolnjevanjem mehanizmov dela lahko jemali kot enega izmed razlogov za rast produktivnosti v kapitalizmu). Marx to inherentno značilnost ponazarja v naslednjem znanem odstavku (Ibid.: 342): »Kot kapitalist je le poosebljeni kapital. Njegova duša je duša kapitala. Kapital pa ima le eno gonilno silo, nagon po valorizaciji, po ustvarjanju presežne vrednosti, vsrkati s svojim konstantnim delom, s produktijskimi sredstvi, čim večjo količino presežnega dela. Kapital je mrtvo delo, ki podobno kot vampir živi od vsrkavanja živega dela in je toliko bolj živ, kolikor več živega dela mu uspe vsrkati. Čas, v katerem delavec dela, je čas, v katerem kapitalist konzumira delovno silo, ki jo je kupil od njega. Če delavec porabi razpoložljiv čas zase, oropa kapitalista.« V avtonomističnem žargonu se zaradi nakazanih transformacij ta opredelitev primerno razširi.

praviloma jemlje v izolaciji; lastništvo se ločuje od demokratično zastavljenega upravljanja, s čimer se ustvarja osiromašena oblika skupnega, ali pa je skupno celo podlaga za uspešnejšo ekspanzijo in razvoj kapitala, kar prinaša številne kontradikcije.

Oblike skupnega: poizkus tipologizacije

»Če je blago elementarni del kapitalizma, je celična oblika družbe onkraj kapitala skupno.«

(Nick Dyer-Witheford, 2007: 28)

Za politično-ekonomsko perspektivo je značilno odmišljanje nekaterih pomenov skupnega in poizkus osredinjenja predvsem na vprašanja, povezana z obstojem in posedovanjem skupnih dobrin, virov, sredstev, procesov ali področij. Iz te perspektive je širitev razumevanja mogoča prek tipologizacije oblik skupnega, ki na eni strani razkriva raznolikost, na drugi pa ključne podobnosti *znotraj* teh oblik. Tipologizacija omogoča podrobnejšo analizo teh oblik, obenem pa precizira skupna področja in sredstva, ki jih je često potrebno *najprej* opredeliti kot takšna, saj so ta status z ekspanzijo kapitala izgubila. Na podlagi tako opredeljenih raznolikih oblik je olajšano tudi grajenje pristopov k upravljanju s posameznimi oblikami skupnega, ki se v svoji drugi skrajnosti (privatizacija in skrajna ekskluzivnost upravljanja) kažejo v močno diverzificiranih načinih ekspropriacije, privatizacije in valorizacije, ki jih predvidevajo že same razlike v tehnikah in orodjih izkoriščanja. Pomen tipologizacije se torej kaže tudi v razumevanju načinov in tehnik, ki se jih je v zadnjih desetletjih posluževal kapital, ko je v svoj krogotok vključeval skupna področja, ki poprej niso bila komodificirana. V dani zgodovinski epohi je namreč nekatera izmed teh področij mogoče videti kot ključne vire kapitalistične akumulacije, ki pripomorejo k reprodukciji in intenzifikaciji globalnih hierarhij. Pri tem velja še posebej poudariti fenomen intelektualnih pravic in standardiziranih intelektualnih lastniških sistemov, prek katerih prehajajo pod nadzor največjih korporacij same informacije.¹⁶ Ti sistemi so s (pogosto vsiljenimi) trgovinskimi sporazumi (npr. TRIPS, več v nadaljevanju) vzpostavljeni na nadnacionalni ravni, s čimer tvorijo enega prvih primerov globalne legalizacije privatnega lastništva (glej Berry, 2008; May, 2010), na pomenu pa pridobivajo predvsem z vedno pomembnejšo vlogo, ki jo v postfordističnem kapitalizmu igra znanje (glej Jessop, 2002: 128–132).

Morda najbolj osnovno politično-ekonomsko definicijo skupnega podaja Nonini (2007b: 1), po katerem gre »za tiste skupi-

ne in združenja stvari in virov, ki jih imajo človeška bitja za skupna ali jih predajajo v uporabo v svojem imenu, v imenu drugih človeških bitij, prejšnjih in prihodnih generacij, in ki so ključne za njihovo biološko, kulturno in družbeno reprodukcijo.« Gre torej za »raznoterost naravnih, fizičnih, družbenih, intelektualnih in družbenih sredstev, ki omogočajo človekovo preživetje.« Ta opredelitev bi morda zadostovala za zelo osnovno izhodišče v razpravi o skupnem, vendar je ob do zdaj povedanem očitno, da se pretirano izolirano osredinja na sredstva, stvari in vire. S tem se skorajda popolnoma izgubi družbena plat, ki je prek relacij in odnosov inherentna tem skupnim področjem in sredstvom. Kot nakazujejo Bollier (2002), Dyer-Witford (2007: 28), Negri in Hardt (2009) ali Lipietz (2009), pri skupnem ne gre preprosto za skupne stvari ali področja, ampak je (podobno kot pri blagu) pomembnejša večna prisotnost družbenih odnosov, ki so inherentni del skupnega, zaradi česar bi bilo njihovo odmišljanje izjemno kontraproduktivno; rečeno drugače, gre torej za sredstva, področja in procese, skozi in na katerih se vzpostavljajo določeni družbeni odnosi (npr. del(ovanj)a, sodelovanja, upravljanja, a tudi širše skupnega življenja v družbi) in ki pretendirajo k skupnemu delovanju ali k nekim določenim ciljem. Prek teh odnosov se seveda lahko ustvarjajo, upravljajo ali ohranjajo tudi posamezna materialna ali nematerialna sredstva, področja in viri, ki niso v javni ali privatni lasti in se ne izkoriščajo kot blago.

Primer tovrstnih družbenih odnosov je lahko dostop do pitne vode (kot specifična oblika nekega najpogostejše skupnega vira), ki ga največkrat nekdo že upravlja, saj mu omogoča ključen vir preživetja. S tem pa se tudi že določa, kakšen je dostop do teh skupnih virov ali sredstev, z upravljanjem se namreč vzpostavlja tudi določene oblike posedovanja in nadzora ter (vz)postavlja formalna ali neformalna pravila uporabe. Povsem prost dostop do skupnega, še posebno ko je govor o naravnih oz. materialnih oblikah, ki jih lahko zmanjka, namreč še zdaleč ni pravilo, kar je tudi eden precej očitnih razlogov, zakaj tega koncepta ne bi smeli jemati kot kakršnokoli obliko utopije. Dostop je pogosto odvisen od družbeno-političnega dogovora in upravljanja, pri (potencialno) konkurenčnih in subtraktivnih¹⁷ oblikah skupnih sredstev in virov pa lahko pri pomanjkanju prihaja tudi do izključevanja z nasiljem (glej Nonini, 2007b; Harvey, 2011). Skupno se zaradi tega tudi pogosto napačno zamenjuje za režim prostega dostopa (t. i. *open-access regime*), kjer ni nikakršnih omejitev in kjer se lahko skupne vire ali dobrine brez težav in povsem poljubno izkorišča ter celo izčrpa.¹⁸ Prostega dostopa zato ni mogoče jemati za temeljni pogoj skupnih dobrin, kajti

¹⁴ Iz Smithove nevidne roke pravzaprav izhaja, da akterji *morajo* biti slepi za kolektivne posledice njihovih dejanj, če naj se ta skupni cilj zares udejanji. Skupno dobro v resnici *ne* sme biti cilj, kajti ni ga mogoče ekonomistično izračunati. Ta logika se neposredno prenaša tudi na politično raven, saj skupni interes v družbi zahteva, da je vsaka oseba zmožna definirati svoje lastne interese in jih zasledovati brez oviranja. Nemogoče je namreč, da bi suveren ali država imela celovit uvid v mehanizme ekonomije, ki bi jima omogočala intervencionizem v totaliteto ekonomskih procesov, ne da bi s tem povzročala neprijetne motnje. (Foucault, 2008: 277–283) »Če bi obstajal suveren, ki bi trdil, da je daljnoviden, da ima globalen in totalizirajoč pregled, bi vedno videl le himere.« (Ibid.: 281)

¹⁵ Casarino poudarja, da je skupno opredeljeno skozi komuniciranje in ne prek skupnosti (kot *gemeinschaft*). Ta dva koncepta ne le izključujeta drug drugega, temveč sta si tudi medsebojno nasprotna (Negri in Casarino, 2008: 12–13). O tej problematiki glej med drugim tudi Prodrik (2010).

¹⁶ Pod dežnik intelektualnih pravic se uvršča dve vrsti intelektualne lastnine: založniške oziroma »avtorske« pravice na eni strani ter industrijsko lastnino na drugi (kamor na primer spadajo patenti in blagovne znamke).

¹⁷ Beseda subtraktivno izhaja iz latinščine in dobesedno pomeni odštevanje oziroma odvzemanje. Subtraktivnost je torej neposredno povezana s (potencialno) redkostjo neke dobrine glede na množičnost njene uporabe – preprosto povedano, nekaterih dobrin lahko zaradi izkoriščanja zmanjka (so *končne*, saj jih je mogoče porabiti in so torej subtraktivne) ali jih z (u)porabo ene osebe ne more (u)porabiti druga oseba, s čimer se odpre tudi vprašanje (ne)konkurenčnosti (kako množična je lahko v istem trenutku (u)poraba).

¹⁸ Pri tragediji skupnega, o kateri je pisal Hardin (glej moj drugi članek v tej številki), zato velja posebej poudariti pravto dejstvo, saj bi tragedija skupnega (ki se sicer *de facto* udejanja skozi kapitalistično izkoriščanje, ki gleda le na kratkoročni dobiček, še poprej pa seveda skozi ekspropriacijo) bila mogoča kvečjemu v režimih prostega dostopa, nikakor pa ne, ko so postavljene tudi širše družbene institucije, ki skrbijo za neko obliko skupnega.

¹⁹ Zveza za učenje o skupnem [Commons Learning Alliance] (www.commonlearning.org) na primer skupno [commons] opredeljuje prav kot »darove narave ali družbe; bogastvo, ki ga podedujemo ali ustvarimo skupaj in ga moramo predati našim otrokom nezmanjšano ali povečano; sektor ekonomije, ki je komplementaren ali protiutež korporativnemu sektorju.«

»brez 'družbene infrastrukture', ki definira skupno – kulturnih institucij, norm in običajev – je edina resnična družbena vrednost režimov prostega dostopa zasebni profit najbolj agresivnih apropriatorjev.« (Bollier, 2002: 20) V nekaterih družbah je tako institucija darovanja tesno povezana z običaji in normami, ki se reproducirajo skozi vsakodnevne prakse in upravljanje skupnih sredstev in virov, a jih nasilje kapitala zaradi neprimerno večje moči in vzpostavljanja formalnih institucij ter legalnih struktur največkrat uspešno izkorenini.¹⁹

Po drugi strani ne moremo spregledati druge, že omenjene, a še precej bolj neotipljive oblike skupnega, namreč sodelovanja, kolektivne kreativnosti ali kooperativnih oblik aktivnosti ter del(ovanj)a. Tudi nanje je treba gledati kot na procese, ki temeljijo v skupnem. A v njih je danes prisotna kontradiktornost, ki je značilna za sodobno kapitalistično produkcijo: skoznje se namreč vzpostavlja temelje za družbeni in ekonomski red, ki v čedalje večji meri temelji na skupnem, a se vedno znova že privatizira in pretvarja v blago. V tem primeru nikakor ne gre za povsem novo značilnost kapitalistične produkcije, že Marx (1976/1990: 13. pogl.) je v analizah kooperacije v produkcijskem procesu namreč ugotavljal, da prihaja do apropiacije (sicer prisilne) kooperacije, ki izhaja iz delitve dela in bi jo lahko jemali za novo kolektivno produktivno moč. Po njegovem mnenju je tovrstna kooperacija v resnici fundamentalna oblika kapitalistične oblike produkcije. Ključna razlika glede na fazo kapitalističnega sistema, ki ga je analiziral Marx, je, da se danes kooperacija, ki se je v industrijskem kapitalizmu v veliki meri dogajala 'za hrbotom' producentov, spreminja v različne oblike dobro vidnega sodelovanja, za katerega največkrat skrbijo in so odgovorni kar sami producenti (kar potencialno odpira nove možnosti za produkcijo subjektivnosti, ki bi zaobšla kapital); to ne pomeni, da v teh primerih ne gre predvsem za vsiljeno obliko sodelovanja, a zagotovo vsaj posredno tudi potrjuje postoperaistično tezo (glej mdr. Negri in Hardt, 2009: 137–142; Hardt, 2010: 137–138), da v obstoječih razmerah kapital pogosto ostaja eksteren produkcijskemu procesu. Kapital pravzaprav *mora* ostati zunanji tem procesom ustvarjanja in dopuščati največkrat zelo natančno zamejeno mero avtonomije – vsaj če hoče omogočiti/dopustiti zares učinkovito in produktivno delo(vanje).

Na težave, povezane z ozko politično-ekonomsko perspektivo in nujnostjo njenega preseganja je brez dvoma treba opozarjati zmeraj znova, sam pa se bom na tem mestu osredinil na kratek idealno-tipski očrt mogočih oblik skupnega v njegovem politično-ekonomskem pomenu, torej oblik skupnih virov, sredstev in področij. Obstaja več poizkusov tipologizacije, Hardt in Negri (Ibid.) na primer primarno ločujeta med naravnimi in ustvarjenimi oblikami ter hkrati

Slika: Shematična razdelitev oblik skupnega (politično-ekonomski pogled)

Tipologija skupnega	VISOKO SUBTRAKTIVNO relativno konkurenčna logika materialne in nematerialne oblike	NIZKO SUBTRAKTIVNO nekonkurenčna logika »neotipljive« oblike (informacije)
»NARAVNE« OBLIKE	MATERIALNI SVET, OKOLJSKI/EKOLOŠKI VIRI	GENETSKI MATERIAL, BIOTSKA RAZNLIKOST, TRADIC. ZNANJE (?)
»USTVARJENE« OBLIKE	DRUŽBENE/KOOPERATIVNE OBLIKE SKUPNEGA	INTELEKTUALNO, KOMUNIKATIVNO, KRE- ATIVNO ZNANJE/PRODUKCIJA

poudarjata problematičnost ostrega ločevanja. Nonini (2007b) po drugi strani vzpostavlja štiri različne tipe, podobno in manj natančno kot on pa med oblikami skupnega razločuje tudi Harvey (2011). Problematika ločevanja je opazna pri vseh tipologijah, saj so meje porozne in zamegljene, različnih oblik skupnega zaradi tega tudi ne bi smeli videti kot povsem ločene, v praksi se namreč pogosto razlivajo prek umetno ustvarjenih ločnic. Sam zastavljam štiri različne tipe, ki se nato medsebojno prekrivajo ali ločujejo po posameznih specifikah.

Naravni in okoljski viri, dobrine, področja in sredstva

Sredstva, izhajajoča iz narave, okoljske vire in »materialni« svet kot takšen, lahko opredelimo za prvo, naravno obliko skupnega. Njena značilnost je relativno visoka konkurenčna logika in bolj ali manj visoka stopnja subtraktivnosti. To po eni strani pomeni, da je izkoriščanje enega vira ali dobrine omejeno na določeno število uporabnikov, prav tako pa so naravni viri največkrat vsaj potencialno končni, torej jih lahko zmanjka (pogosto tudi v primerih, ki se morda na prvi pogled ne zdijo takšni, npr. pitna voda ali zaradi onesnaževanja zrak). Medtem ko lahko v morju ulovljeno ribo porabi ena oseba, s čimer to isto dejanje onemogoči drugim, lahko nekaj hektarov skupne zemlje obdeluje več ljudi, a tudi v tem primeru je mogoče govoriti o določenih omejitvah, prav tako obstaja relativna redkost dobrin in tudi njihova *končnost*. Prav ta oblika skupnega je bila zgodovinsko gledano med prvimi, ki se je s primitivno akumulacijo ekspropriirala, z napredovanjem in nadaljevanjem teh procesov na globalni ravni pa postaja čedalje bolj očitno, da so naravna področja in viri, ki so tisočletja veljali za skupno bogastvo vseh, začeli služiti skorajda izključno privatnim interesom, katerih edini cilj je profit. Skupno dobro s tem za širšo družbo postane kvečjemu »eksternalija«, ki jo je treba s čim nižjimi stroški odpraviti. Še danes gre seveda za enega pomembnejših virov komodifikacije, saj vedno znova poteka ekspropriacija in kolonizacija področij, ki še niso izpostavljena tržnim odnosom, to instrumentalizirano dojemanje naravnih področij in virov pa pušča izjemno globoke in očitne posledice na ekosistemu celotnega planeta (glej mdr. Bollier, 2002: 4.–6. pogl.)

Med bolj simptomatičnimi primeri aktualnih procesov primitivne akumulacije oziroma akumulacije-kot-odvzemanja so težnje po privatizaciji vode. Če sem natančnejši, v teh primerih prihaja bodisi: a) do privatizacije in s tem omejevanja dostopa do nekega vodnega vira, ki je sicer lahko območno zamejen, a zaradi invazivnega izčrpavanja potencialno vpliva na veliko širše življenjsko območje; ali b) do pogostejše, *de iure* komodifikacije vodne infrastrukture, torej družbeno ustvarjene oblike skupnega (s katero se ukvarjam v nadaljevanju), prek česar se sočasno tudi *de facto* omejuje dostop do samega vodnega vira, nanj se namreč vsaj posredno vpeljuje renta na uporabo oziroma dostop (podobno kot v prvem primeru torej). Rezultat je praviloma izjemen dvig cen, ki se zagotavlja prek tržnega ustvarjanja redkosti, ti posegi pa najbolj vplivajo na najrevnejše sloje v družbi (Bollier, 2002: 70–74; Shiva, 2002). Shiva (2002) ocenjuje, da je Svetovna banka z nekaterimi drugimi nadnacionalnimi agencijami igrala ključno vlogo pri ustvarjanju pomanjkanja vode in njenem onesnaževanju, *redkost* pa je nato pretvorila v tržno priložnost za korporacije; s pogojevanjem mednarodne pomoči in posojil je namreč v različnih revnejših območjih po svetu zahtevala privatizacijo in trženje distribucije vode. Potencialni trg z vodo, pri katerem najpogosteje prihaja do oblik javno-zasebnih partnerstev, naj bi se po nekaterih ocenah dvigal do bilijona dolarjev, revija Fortune pa je pred časom

²⁰ Ta fašizem globalizacije, ki vse pretvarja v blago in povzroča negotovost, je po Shivi (2000) tudi v neposredno nasilnem konfliktu z raznolikimi kulturami deljenja in brezplačnih daril, na primer tradicionalnega prejetanja in dajanja vode, s čimer uvaja vrednote, ki so povsem nasprotno ustaljenim praksam v nekaterih družbah (glej tudi opombo 10). Do bržkone največjega upora proti politikam privatizacije vodnih sistemov je prišlo v bolivijski Cochabambi s t. i. »vojno za vodo«, pred kratkim pa je tovrstno privatizacijo dobave vode poizkušala izpeljati italijanska vlada pod vodstvom Silvia Berlusconi, a so ta načrt Italijani na referendumu skorajda plebiscitarno zavrnili. Ne prihaja seveda le do privatizacije vodnih sistemov, ampak tudi samih virov, ki jih korporacije množično izkoriščajo predvsem za znamčenje in prodajanje ustekleničene vode, danes eno bolj dobičkonosnih dejavnosti.

ocenjevala, da naj bi šlo tudi za enega najbolj dobičkonosnih trgov (Ibid.: 88).²⁰

Medtem ko so bila teoretska proučevanja o skupnem pred devetdesetimi leti dvajsetega stoletja primarno usmerjena prav v naravne in okoljske vire ter področja, ki bi jih lahko okarakterizirali tudi za »tradicionalno« obliko skupnega, pa se je nato začelo prepoznavati čedalje več družbeno in človeško ustvarjenih oblik, s čimer se jim je začelo dajati več pozornosti tudi pri analizah (glej Hess in Ostrom, 2007). Na pomenu so s tem pridobila sredstva in dobrine onkraj fizičnega oziroma materialnega okolja, a kljub temu se številni pristopi še danes skupno definirajo predvsem v kontekstu naravnih in s prostorom povezanih virov in »bazenov« naravnih dobrin. Naravne oblike globalnih skupnih virov v teh analizah na primer vključujejo Antarktiko, oceane in odprto morje, zračni prostor (ključnega pomena v telekomunikacijah, med drugim pri radijskih frekvencah in mobilnih omrežjih), vesoljni in medplanetarni prostor, atmosfero (glej Buck, 1998) ... Kot je videti se ta pristop osredinja predvsem na vire, ki so še skupni človeštvu, in na vprašanja, povezana z njihovo regulacijo in regulacijskimi režimi, v svojih političnih zahtevah pa gre še »najdlje« s pozivi po nujnosti trajnostnega razvoja.

Družbene oblike skupnega

Najbrž ni politične skupnosti, ki ne bi imela zagotovljenih vsaj osnovnih (formalnih ali neformalnih) družbenih vzvodov, s katerimi skrbi za različne skupne potrebe svojih članov – na primer zagotavljanje pitne vode in druge infrastrukture ter povezav, skupnih področij in prostorov, (ne) formalnih služb in številnih drugih institucij, ki se v modernih državah največkrat označujejo za »javne«; prek njih lahko poteka upravljanje družbenih potreb ter skrbi za kakovostno življenje njenih članov (Nonini, 2007b: 6). Te oblike skupnega se zagotavljajo prek različnih oblik davščin ali družbene razporeditve vlog, tudi ta oblika skupnih virov, funkcij ali institucij pa se podobno kot prejšnja nagiba h konkurenčnosti in subtraktivnosti pri dostopu in uporabi. Dostop do zdravnika ima v določenem trenutku lahko le ena oseba, prav tako je omejeno število posameznikov, ki lahko razpravljajo s predavateljem ali učiteljem na predavanjih, enako velja za število starejših oseb, za katere lahko skrbijo v domovih za ostarele, ceste in mostovi se uničijo in jih je treba popravljati, uporablja jih lahko le določeno število ljudi hkrati, in tako naprej ... Morda najbolj očiten poizkus aktualne kapitalistične kolonizacije v večini Zahodnih držav se dogaja v šolstvu, kjer obstajajo težnje po popolni in dokončni komodifikaciji tega področja. S tovrstnimi procesi je čedalje težje govoriti o iskanju skupnega dobrega prek nekih za družbo pomembnih institucij, ki bi šle onkraj ekonomistične racionalnosti – čeprav so te institucije že poprej, kot nacionalizirana oblika skupnega, bile izjemno instrumentalizirane. Ta vprašanja pa so širše gledano tesno povezana s splošno komodifikacijo znanja, intelektualnega dela in na splošno informacij.

V vseh teh primerih je nastanek, ohranjanje in obnavljanje skupnih institucij, služb in storitev predvsem politično vprašanje, glede na podane primere pa je očitno, da je ločevanje med

skupnim in javnim (če imamo z javnim v mislih moderno nacionalno lastništvo) v teh primerih morda težje kot pri drugih oblikah skupnega. Kljub temu med tema dvema kategorijama obstajata vsaj dve ključni razliki: skozi zgodovino moderne države se je pokazala njena (nujno) precej ozka naravnost, ki je bila primarno usmerjena v reprodukcijo in ohranjanje države same, ter le posredno (če sploh) iskanju zares skupno zastavljenih ciljev (glej Offe, 1987: 3. pogl; Negri, 2008a: 2. pogl.; Foucault, 2008). To se prenaša tudi na omenjene javne institucije, ki so servis države, pri čemer je njihova neodvisnost skoraj povsem onemogočena.²¹ Druga ključna razlika, ki izhaja iz prve ugotovitve, je v načinu upravljanja skupnih institucij. V tem primeru se je treba približati biopolitičnemu pomenu skupnega, ki se je v politično-ekonomskih razpravah največkrat izgubil. Vprašanje skupnega namreč ne more biti zreducirano le na vprašanje lastništva, temveč ga je treba postavljati tudi kot vprašanje demokratičnega upravljanja skupnih dobrin, kjer se vzpostavljajo radikalno participatorne institucije absolutne demokracije, s čimer se lahko skupno ustvarjene institucije vzpostavljajo od spodaj navzgor in ne z nadzorom ter odrejanjem (npr. državne) oblasti. Kot poudarja Negri (2008a: 35), »problem [današnje leve] ni privatizacija ali deregulacija, ampak popolna nesposobnost, da bi oblikovali demokratična orodja upravljanja in samoupravljanja [...] za vzdrževanje in razvoj skupnega dobrega v času, ko postajata koncept in izkušnja o skupnem znova osrednje vprašanje.«

Hind (2010: 55) opozarja, da so tudi v zlatih časih keynesianske državne blaginje »javne storitve soobstajale z zelo ozkim (elitističnim) razumevanjem demokracije [...] Etos javnih storitev je bil zasenčen z etosom servisa državi, njihovo notranje delovanje in motiviranost pa sta ostajala nadvse skrivnostna.« Nadzor je tudi v tem primeru obdržala družbena ter intelektualna elita, ki je iz procesov odločanja uspešno izključevala širšo javnost, za javne zadeve pa je skrbela kasta političnih odločevalcev in javnih delavcev. Institucije, ki naj bi delovale v imenu skupnega dobrega, so odtrgane od družbe ostale pod nadzorom ozke tehnokracije. (Ibid.: 50–58) Čeprav so bile javne politike v mnogih primerih deklarativno usmerjene v izboljševanje socialnega stanja in v osnovah izhajale iz postulatov države blaginje, je bil njihov vpliv pogosto precej slabši od pričakovanega, kar je dajalo moč nasprotnikom redistribucije bogastva, ki so napadali neučinkovitost teh pristopov. Fischer (1993) tako podaja primer koncepta Velike družbe [*Great society*] iz sedemdesetih let v ZDA, ki ga je posvojila demokratska stranka in ga je v skladu z menedžersko logiko izvajala nadvse tehnokratsko. Namesto pomoči tistim, ki naj bi jim bila namenjena, in njihovega aktivnega vključevanja v procese odločanja se je ustvarjalo razred strokovnjakov, naraščala je centraliziranost nadzora, razbohotila pa se je predvsem država sama. Za pristope k upravljanju javnih institucij je značilen decizionistični model odločanja, ki je v preteklosti temeljil predvsem na učinkovitosti in omejenem številu političnih akterjev, ki naj bi sodelovali pri izbiri premišljenih in racionalnih odločitev, zastavljenih med ozko določenimi alternativami. Večina teh policy pristopov se je približevala trdim pozitivističnim znanostim, temelječim na »objektivnih« empiričnih ugotovitvah (glej Majone, 1989). Te ugotovitve je treba

²¹ Kot je nakazano tudi v mojem prispevku »O permanentnosti primitivne akumulacije«, se je to ločevanje začelo še dodatno brisati z javno-zasebnimi partnerstvi, ki so očitni dokaz za javno kot »poškodovano« oziroma »pokvarjeno« obliko skupnega, ki se s skupnim prekriva le tedaj, ko s tem sočasno uspešno reproducira kapitalistično državo oziroma omogoča relativno neovirano širjenje blagovne forme. Po Negriju (2008b: 68) je »kapitalistična apropiacija zmeraj privatna, tudi (in še zlasti) takrat, ko pogodbene oblike apropiacije niso le privatne, ampak tudi javne. *Kako bi lahko nekaj, kar je privatno in kapitalistično, živel brez predeterminiranosti tega kar je javno in državno nadzorovano?* V buržuazni kulturi konstrukcija prava ni nič drugega kot konstrukcija formalno univerzalnih norm, ki dovoljujejo privatno apropiacijo. [...] V moderni državi ni prave razlike med privatno in javno apropiacijo: obe temeljita na pravih eksploatacije in izključevanja, na pravih, ki so in bodo ostala fundamentalna za upravljanje kapitala.« Ta neločljivost javnega in privatnega postaja ena ključnih karakteristik vladovanja.

prenesti v socialističen pristop k upravljanju skupnega, kjer se skupno v veliki meri preprosto enači z javnim, in se je pokazal tudi na primeru jugoslovanskega realsocializma: korak od državnega do skupnega lastništva se z vprašanjem *podružbljanja* lastnine namreč šele zares začne. Zgolj navidezno vključevanje v procese odločanja in upravljanja, ki jih v resnici vodi državna tehnokracija, se težko pretvori v dejansko samoupravljanje. In kjer bi se na primer dolgotrajna revolucija k skupnemu v Jugoslaviji šele morala začeti, se je ustavila (glej Kirn, 2010).

Razlika med javnimi in skupnimi institucijami je zaradi teh razlogov prej kategorične kot pa nujno praktične narave, saj bi se lahko ti dve kategoriji pod določenimi pogoji tudi prekrivali. Razliko je mogoče najbolje povzeti z besedami Negrija (2008b: 72), ko pravi, da »pravica do javnih storitev ne more biti nekaj, kar država podeli svojim državljanom. Prej je nekaj, kar družbeno in politično zahteva nematerialno in kognitivno delo in kar neizogibno sledi iz kooperativnega obsega tovrstnega dela.« Prav zaradi svojega izvora v skupnih zahtevah moči, ki jo izraža živo delo, država tudi nima nikakršne pravice, da bi samovoljno uničila ali odpravila skupne storitve in službe.

Genetski material in biotska raznolikost

Nikakor ne bi smeli zmanjševati vloge, ki jo imata prvi omenjeni obliki skupnega za ekspanzijo in »preživetje« kapitalizma v postmodernih družbah, vendar na pomenu v zadnjih desetletjih pridobivata tudi dva precej drugačna tipa, za katera bi lahko dejali, da postajata žrtev drugega zgodovinskega vala ograjevanja: primitivne akumulacije *neotipljivih skupnih idej in znanja* (glej Boyle, 2008: 3. pogl.; Jessop, 2002: 130–131). Ti obliki skupnega družijo predvsem tri značilnosti: nekonkurenčna oziroma netekmovalna logika, kar pomeni, da tovrstne dobrine ali vire lahko potencialno uporablja, kolikor ljudi hoče; nizka subtraktivnost, torej ju ne glede na množičnost uporabe ne zmanjka; pri tem pa se primarno vežeta na neotipljive karakteristike in nematerialne dobrine.

Pri informacijah o genetskem materialu in biotski raznolikosti, kar je mogoče pojmovati tudi kot skupno človeško in naravno dediščino, postajajo v aktualni fazi kapitalizma osrednjega pomena nove tehnike in načini kapitalistične apropiacije, ki so se v praksi materializirali skozi patentiranje oblik življenja, živih bitij in drugih organizmov. Energična razprava o teh procesih se je začela v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, omogočil pa jo izjemen napredek v biotehnologiji. V istem času se namreč začne tudi komercializacija tega raziskovalnega področja, ki se je razvilo predvsem z javnimi investicijami ter s pomočjo širšega družbenega in znanstvenega sodelovanja. (glej King, 1997) S popolnim podrejanjem genetike kapitalističnemu trgu, ki je bil spodbujen predvsem skozi režime intelektualne lastnine, so se začeli patentirati mikroorganizmi in biološki organizmi, na primer celične linije, deli genetskega zaporedja ter genetsko spremenjene rastline, živali in drugi organizmi. To seveda ne pušča le ozko zamejenih posledic v relativno zaprtih znanstvenih krogih, ampak prinaša izjemne globalne družbene spremembe ter posledično pomeni zelo široka družbena tveganja.

Čeprav je do leta 1980 veljalo, da se mikroorganizmov in različnih naravnih procesov ter produktov ne da patentirati, saj so veljali za del skupne naravne dediščine človeštva, pride s tem letom prvič do uspešnega patentiranja mikroorganizma. Odločitev ameriškega vrhovnega sodišča, da odobri patent za gensko spremenjeno obliko življenja, je temeljila na ugotovitvi, da je mikrob, za katerega je Anand Čakrabarti leta 1971 vložil patentno prijavo, »človekov izum«. Z nadaljnjimi

sodbami ameriškega Vrhovnega sodišča v letih 1984 in 1987 se je ta možnost dokončno razširila tudi na vse druge oblike življenja, saj je bilo v skladu s temi odločitvami mogoče biološko inženirane bakterije patentirati, ker so lahko človeško ustvarjene. Od osemdesetih naprej je tako bilo registriranih že več sto patentov na živalih, skozi devetdeseta pa so »življenjske industrije« v blagovni trg začele vključevati gene in njihove različne komponente, pri čemer je šlo za povsem novo obliko spreminjanja skupne dediščine v privatno lastnino in blago.²² (Shiva, 1997; Rifkin, 2001; Scharper in Cunningham, 2007) Po oceni Kinga (1997) bi že same spremembe v biotehnologiji sicer lahko povzročile izjemno rast produktivnosti, ki bi zahtevala čedalje manj delavcev in skrajšanje časa, potrebnega za obstoječi standard življenja, a so tovrstne želje z vzpostavljanjem privatnega lastništva nad življenjskim materialom, ki se nabira v rokah čedalje manjšega števila velikih korporacij, povsem idealistične. Ključni argument korporacij, ki se borijo za *genetski kapital*, je, da brez varovanja njihovih pravic prek patentov ne bi prišlo do razvoja pomembnih tehnologij (prek njih naj bi se financiralo raziskovanje), čeprav patenti z uvedbo monopolov in omejevanjem dostopa seveda niso bistvena sestavina razvoja, ampak tem korporacijam predvsem zagotavljajo super-profite (King, 1997: 152). Patenti namreč delujejo kot oblika novodobne rente, saj podobno kot avtorske in druge oblike intelektualnih pravic zagotavljajo potencialen dohodek že samo prek lastništva nad neko (ne)materialno dobrino, procesom ali znanjem, poleg tega onemogočajo dostop vsem, ki zanj niso pripravljeni plačati, kar je mogoče označiti tudi kot novi fevdalizem (Berry, 2008: 53). Trendi razvoja v biotehnologiji nakazujejo, da raziskovanje v prihodnosti niti približno ne bo odprto, ampak bodo nadzor nad njim imele največje in najbogatejše korporacije (Bollier, 2002: 81).

Evolucija v lastninjenju, ki izhaja iz teh sprememb, ne pomeni vrnitve v preteklost. Dohodek, ki ga generira intelektualno lastništvo (tako patenti na eni kot založniške pravice na drugi strani), je namreč precej drugačen od rente, ki jo prinaša lastništvo fizičnih zemljišč in področij; med drugim je ključnega pomena, da delo v teh primerih vseeno ostaja eden pomembnih dejavnikov pri ustvarjanju vrednosti,²³ vendar pa v nasprotju s produkcijo visoko subtraktivnih materialnih (in tudi »nematerialnih«, kot so storitve) dobrin in sredstev v tem primeru »vrednost« lahko tudi narašča z množičnostjo uporabe oziroma dostopa. Prav v teh primerih se tudi najočitneje izpostavi aktualen konflikt med privatiziranimi in skupnimi dobrinami; podrejanje skupnega podjarem lastniških odnosov namreč vzpostavlja izjemno ekskluzivne režime dostopa, ki dodatno pripomorejo k vzpostavljanju hierarhij, s čimer tudi očitno omejujejo produktivnost ... Bolj ko se po drugi strani znanje lahko širi in uporablja, bolj ko je dostopno in odprto, več možnosti je za njegovo »produktivnost« in nadaljnji razvoj (na primer znotraj znanstvene, akademske skupnosti ali v širši družbi).

Shiva (1997) je patentiranje narave označila za sodobno obliko biokolonializma, saj se manj razvite države sili v podpisovanje sporazumov o spoštovanju patentnih režimov skozi trgovinske sporazume. Po njenem mnenju gre za ultimativno kolonizacijo samega življenja, ki se razvija, spreminja in obnavlja tudi samo, skozi sebi lastno kreativnost (glej tudi Bollier, 2002). Razlika med naravo na eni strani ter družbo in kulturo na drugi je po njenem mnenju ustvarjena umetno

²² Po mnenju Rifkina (2001: 63) je ta odločba »imela osupljive razsežnosti. Ameriški patentni urad je z eno samo regulativno potezo svetovnemu gospodarstvu določil novo smer – preusmeril ga je na pot, ki bi nas iz industrijske dobe popeljala v biotehnoško stoletje.« Kaj pomeni možnost množičnega prilščanja svetovnega genskega bogastva, so hitro razumele tudi korporacije. Več o nevarnostih uvajanja pravnih okvirov, s katerimi je »postalo načelno mogoče patentirati gensko spremenjene človeške zarodke in plodove, kot tudi človeške gene, celične kulture, tkiva in organe« (Ibid.), v Rifkin (2000: 4. pogl.; 2001).

²³ Gre za dodaten aspekt naraščajočega zamegljevanja razlik med rento in profitom, o čemer pišem v zadnjem poglavju prispevka o permanentnosti primitivne akumulacije.

²⁴ Zagotovo najbolj znan primer povsem fizičnega onemogočanja vnovične uporabe semena (v primerih »le« pravnih postopkov so sicer zagrožene naravnost drakonske kazni) je Monsanto tehnologija »terminator« semen, pri katerih so onemogočili vnovično kalitev z inkorporacijo blokirnih genov (glej mdr. Rifkin, 2000: 68; tudi francoski dokumentarni film *The World According to Monsanto*).

²⁵ Kot opozarja Bollier (2002: 79), te spremembe vodijo v režim centraliziranega tovarniškega poljedelstva, saj agrikulturnim korporacijam prav tovrstni mehanizmi omogočajo temelje za prisilne oligopole, prek katerih vzpostavljajo mreže podrejenih producentov in podizvajalcev, ki so od njih in njihovih pravil skoraj popolnoma odvisni.

in je namenjena predvsem ohranjanju dominacije Zahoda nad drugimi deli sveta, pri čemer je mogoče biotehnologijo videti kot enega ključnih instrumentov, ki prek intelektualnih pravic in s pomočjo kvazi superiornih tehnologij zreducira nekatere oblike kreativnosti in produkcije na stvar narave, kjer naj bi obstajalo preprosto ponavljanje bioloških procesov in kjer dodaten premislek ter človeški posegi niso potrebni. Z vzpostavitvijo inferiornosti je mogoče ta področja kolonizirati ter izkoristiti, saj naj bi to bil tudi njihov edini razlog za obstoj. Na drugi strani pa naj bi nekateri procesi v naravi bili produkt posebne človeške intervencije; kot primer precejšnje arbitrarnosti teh določil Shiva (1997) podaja staroselsko znanje in tehnike, ki so se skozi zgodovino močno spreminjale in dopolnjevale. Ta znanja so se prenašala iz roda v rod in z njimi se je aktivno spreminjala narava ter se regenerirala za prihodnje rodove; zdaj pa se tako to znanje kot s strani ljudi spremenjeno naravo poizkuša interpretirati kot popolnoma

naravni stvari, ki si ju je mogoče preprosto prilastiti. Tovrstno razumevanje znanja, kreativnosti in inventivnosti potemtakem predvideva, da mora biti znanje sposobno ustvarjati profit prek apliciranja v industrijsko proizvodnjo (prek patentiranja), saj naj bi se le tako lahko dojemalo kot pravo znanje, poleg tega ga mora biti mogoče lastniti (torej ne more ostati v skupni lasti, čeprav neka skupnost sama noče vzpostavljati formalnih lastniških režimov).

V tem okviru se zdi nadvse simptomatično, da je čedalje več kmetov in pridelovalcev v finančno revnejših državah odvisnih od patentiranih semen, v nakup katerih so zaradi pogojev korporacij prisiljeni vsako leto znova. Patentirana semena namreč nikoli niso zares prodana, ampak kmet samo zakupi dostop do intelektualne lastnine za določeno obdobje (Rifkin, 2000: 67–68).²⁴ Korporacije, ki si lastijo to naravno bogastvo, z dobavljanjem semen nadzorujejo čedalje večji del svetovne agrikulturne produkcije, kar je dober kazalec hitrega razpadanja meja in vsaj posrednega vpliva, ki ga lahko ima lastništvo *neotipljivih informacij* na sicer materialno produkcijo in dobrine.²⁵

Kritiki teh procesov pogosto med seboj primerjajo vzpon zgodnjih oblik primitivne akumulacije in vzpostavljanje patentnega lastništva nad življenjem (dveh oblik ograjevanja, ki onemogočata širši dostop), pri čemer velja opomniti, da morajo v obeh primerih osrednjo vlogo igrati zunajekonomski posegi, ki institucionalizirajo, kaj je mogoče lastniti in kako se bo ta legalni red uveljavljalo v praksi. Evolucijo v lastništvu pa je mogoče videti tudi kot enega pomembnejših argumentov pri trditvi, da je kapital prešel v povsem manifestno parazitsko fazo. Medtem ko je poprej veljalo, da ga lahko vidimo tudi kot produktivno silo, saj je moral težiti k večanju produktivnosti, je danes, kot poudarjata Negri in Hardt (2009: 55), postal predvsem instrument dominacije, saj namesto rasti produktivnosti umetno ustvarja redkost z omejevanjem dostopa.

Znanje, kultura, kreativnost, komuniciranje in informacije kot skupno

Vprašljivost ločevanja družbeno ustvarjenih oblik skupnega od »naravnih« je bila nakazana že na začetku, posebej problematično pa se zdi vzpostavljanje tako ostre dihotomije pri tradicionalnem znanju in naravnem okolju, ki je bilo spremenjeno skozi dolgotrajne posege

družbe. Tako pri privatizaciji informacij, povezanih z genetskim in naravnim materialom, kot pri vzpostavljanju lastništva nad znanjem, kulturo, kreativnostjo in samim komuniciranjem, je govor o lastninjenju *neotipljivih* lastnosti in karakteristik, največkrat informacij ali idej, kjer postane družbena konstruiranost lastništva povsem očitna. Kot opaža May (2010: 34), je trg vedno »skonstruiran skozi politične odločitve in nikjer to ni bolj očitno kot na trgu intelektualne lastnine«. A ključna karakteristika intelektualne lastnine tako pri patentih in zaščitnih znakih [*trademark*] kot pri različnih založniških pravicah ni samo, da zelo očitno *ustvarja* lastništvo, ampak da z omejevanjem dostopa *naknadno* ustvarja *redkost* neke dobrine (ali vira, znanja, informacije), kjer ta redkost sicer ne bi mogla obstajati. (Ibid.) Le s takšnim posegom, ki ustvari monopolni nadzor nad neko informacijo, je namreč mogoče tovrstne nematerialne dobrine spremeniti v (fiktivno) blago (Jessop, 2002: 14).

V nasprotju s prvima dvema oblikama skupnega, ki ju lahko označim za primarno materialni in posledično relativno redki in ekskluzivni, to za informacije kot takšne ne velja. V resnici lahko tovrstno omejevanje dostopa in uporabe celo onemogoča »uspešnost« širjenja neke informacije ali znanja v družbi (glej Nonini, 2007a; Berry, 2008; Hardt in Negri, 2009; May, 2010) Avtorji s kritično distanco do informacijskih oblik blaga, ki se brez večjih stroškov spreminja in deli ne glede na število dodatno ustvarjenih enot ali uporabnikov, menijo, da ta vrsta blaga, ter na splošno nadzor nad znanjem in informacijami, že igra ključno vlogo v postmodernem kapitalizmu (May, 2010). Do občutno spremenjene vloge informacij v kapitalistični ekonomiji je postopoma prihajalo skozi celotno dvajseto stoletje, do devetdesetih let pa so po mnenju Schillerja (1989) informacije postale integralni del kapitala, roki največjih korporacij pa je uspelo poseči v vse pore družbenega življenja. Transformacija informacij v lastnino ter uporaba in nadzor nad informacijami za zaščito same lastnine sta tako med osrednjimi značilnostmi kapitalizma na prelomu v 21. stoletje. »Za današnji čas je še posebno značilen vstop profitnih motivov na vsa področja, ki so zaradi različnih razlogov skozi zgodovino ušla tej prodorni sili,« trdi Schiller (Ibid.: 91).²⁶ Informacije in podatki so namreč (tudi s proliferacijo neposredno aplikativnih raziskav) postali potencialno izjemno dragocene dobrine, ki so se prek tržnih kriterijev posledično pričele dojemati kot blago, ki ga je mogoče prodati kot vsako drugo lastnino²⁷ (glej npr. Schiller, 1989; Parker, 1994; May, 2010).

Monopoli nad znanjem so se glede na zgodovinske analize Innisa (glej npr. 1951/2008) vzpostavljali tako rekoč skozi celotno zgodovino človeštva – bili so ključni za ohranjanje oblastnih elit

²⁶ Ključna značilnost tako informacij kot samega komuniciranja je, da se seveda ne moreta ustaviti na umetno ustvarjenih mejah, ampak pronicata v vse pore življenja in družbenega, saj iz teh sfer tudi neizogibno izhajata. To posredno pomeni, da za ekspanzijo kapitalistične kolonizacije še komajda obstajajo resnične omejitve (glej npr. Schiller, 1989; Terranova, 2004).

²⁷ S tem ko informacije postanejo blago, se vsaj implicitno izkaže, da informacije nikoli niso popolne za vse udeležence na trgu. Ta nepopolnost kaže na prisotnost informacijske asimetrije (glej npr. May, 2010: 4), kar pomeni, da lahko lastnik boljših in natančnejših informacij pridobi na trgu prednost pred drugimi akterji. Osrednji tok ekonomske misli je vprašanja, povezana s popolnostjo informacij, skoraj po pravilu predstavljal kot irelevantna, čeprav so kritični politični ekonomisti (npr. Veblen) že kmalu začeli opozarjati na nevarnost takšnih pristopov (glej Parker, 1994). Neprimernost ekonomskih paradigem, ki so stavile na popolno učinkovitost trgov in ekonomskih sistemov – kot je na primer v dvajsetem stoletju prevladujoča neoklasična šola –, je med prvimi strokovno »sprejemljivo« uspelo utemeljiti Stiglitzu (2001). Logiko je obrnil in dokazal, da so, ravno nasprotno, trgi brez intervencije učinkoviti le pod izjemnimi pogoji; neučinkovitost je zanje torej norma, ne izjema. Eden ključnih razlogov je, da popolnost informacij ni nikoli dosegljiva, veljavni ekonomski modeli pa naj bi se s temi problemi spopadali neuspešno, saj lahko že izjemno majhno pomanjkanje informacij v praksi povzroči velike spremembe (Stiglitz, 2001: 475). »Osnovni razlog, zakaj se trgi z nepopolnimi informacijami razlikujejo od tistih (idealnih, op. a.), v katerih popolnost obstaja, je v razlogu da *dejanja (vključujoč odločitve) prenašajo informacije, delujoči na trgu pa se tega zavedajo, kar upliva na njihovo obnašanje,*« je dokazoval Stiglitz (Ibid., 485; poudarek J. P.). Z mlino na veter se je pred Stiglitzem boril na primer že George Soros (glej 1998), ki je poudarjal pomen nepopolnosti informacij, širšega družbenega konteksta in skrajne ideološkosti ekonomskih teorij, ki so predpostavljale popolnost znanja. Vendar njegovih prispevkov ni hotela

objaviti nobena resna strokovna revija; svoje ideje je zato udeležil v praksi in na ta račun izjemno obogatel.

²⁸ Nobene potrebe seveda ni, da bi se s to liberalno predpostavko strinjali. Shiva (1997: 13) v skladu s tem kot temelj intelektualne lastnine izraža prepričanje, da so ljudje kreativni le takrat, kadar lahko računajo na finančno nagrado, ki se jo zagotavlja skozi intelektualno lastništvo. S prevzemanjem teh predpostavk, ki jih precej nekritično posvajajo tudi nekateri do intelektualnih avtorskih pravic relativno kritični avtorji (npr. Boyle, 2008), se torej vrnemo k ontološkimi izhodiščem egoističnega posesivnega individualista. Ob tem je spregledano dejstvo, da je danes postalo problematično govoriti na primer o avtorskih pravicah, saj pravice pripadajo predvsem korporacijam (gre predvsem za pravice založnika), omeniti pa velja tudi problematičnost samega koncepta »avtorja«, ki je zahodnjaški konstrukt.

²⁹ Pri tem igrajo pomembno vlogo tudi tehnološke omejitve (na primer dostop do tehnologije ali celo samo do programske opreme, ki dostop omogoča) in potrebno znanje za iskanje informacij.

³⁰ To povzroča tudi izjemne posredne težave, na primer pojav t. i. osirotelih del, ki zaradi starosti in nezmožnosti, da bi kakorkoli stopili v stik z lastnikom (propadla podjetja, avtor umre itd.), niso dostopne več niti komercialno, hkrati pa jim tudi še niso potekle založniške pravice in jih torej ni dovoljeno reproducirati. Strokovnjaki ocenjujejo, da spada med osirotela dela danes velika večina kulture dvajsetega stoletja (pri knjigah se številka dviga celo nad 95 odstotkov). (Glej Boyle, 2008)

in hierarhičnih družbenih ureditev. Zato aktualnih poizkusov kapitala nikakor ni mogoče šteti za prvi primer aktivnega ustvarjanja monopolov znanja (pri čemer se ta red ustvarja prek pravne regulacije, po potrebi tudi s silo), a podobno kot druge tovrstne primere v zgodovini je tudi intelektualne lastniške pravice precej težko zagovarjati kot koristne za skupno dobrobit širše družbe ... Čeprav so nastale z namenom, da bi posredno spodbujale nadaljnjo kreativnost ter iznajdbe potencialnih avtorjev,²⁸ s čedalje večjo invazivnostjo in širjenjem dosega, ki ga imajo ti legalni okvirji, postaja očitno, da služijo nadvse partikularnim interesom, predvsem največjim svetovnim korporacijam, ki jih ti zakoni ščitena intelektualne lastnine favorizirajo (Bollier, 2002: 80; Bagdikian, 2004: 70–73). »Pravni sistem, ki je bil v izhodiščih ustvarjen zato, da bi z nagrajevanjem avtorjev prinašal nova dela javnosti, se je spremenil v protekcionističen tržni sistem.« (Bollier, 2002: 109)

Danes prevladujoča težnja je poizkus centralizacije nadzora nad znanjem in lastništvom pomembnih informacij na globalni ravni. Zadnja desetletja so tako kljub vzponu interneta, ki naj bi odpiral neomejeno morje možnosti, videla naraščanje prepada med tistimi, ki imajo informacije, in tistimi, ki jih nimajo.²⁹ Ugotovitev Parkerja (1994: 75), da smo soočeni s paradoksalnim fenomenom, saj je po eni strani v aktualni fazi kapitalizma prišlo do izjemnega naraščanja števila informacij, a se ta informatizacija kombinira s koncentracijo in monopolizacijo (predvsem specializiranega) znanja, se morda najbolj očitno kaže na primeru dostopa do znanstvenih revij, kjer obstaja globalna delitev na tiste univerze in inštitute, ki si dostop do teh izjemno dragih podatkovnih baz lahko privoščijo, in tiste, ki si ga ne morejo ali pa omogočajo dostop le do nekaterih baz. Perverznost te ureditve je toliko večja, ker strokovne revije skoraj po pravilu ne plačujejo prispevkov, raziskovalci in akademiki, ki so od teh objav odvisni, pa so najpogosteje financirani z javnim denarjem.

Že samo dejstvo, da se je intelektualne založniške (oziroma »avtorske«) pravice razširilo na 70 let od smrti avtorja oziroma na 95 let za najeto avtorsko delo, posredno pomeni, da spada pod

dežnik intelektualne zaščite tudi izjemno visok del avtorske kulture, ki je nastala v dvajsetem stoletju.³⁰ Le-to je v številnih primerih mogoče jemati že za kulturno obliko skupne dediščine človeštva, ki bi ji danes le stežka še pripisovali kakršnokoli avtorsko lastništvo ... (Boyle, 2008) A izjemna širitev intelektualnih pravic je povzročila ravno nasproten obrat. Medtem ko je prvi zakon o avtorskih, založniških in sorodnih pravicah [*copyright*] trajal 14 let in ga je bilo mogoče podaljšati za enako obdobje še enkrat, je danes najdaljša doba raztegnjena na neverjetnih 120 let za anonimna dela, ki jih prevzela neka korporativna entiteta. V praksi to pomeni, da je pod intelektualno zaščito tudi pesmica »Happy Birthday«, nad katero ima danes lastništvo korporacija Time Warner, na leto pa ji prinaša več kot dva milijona dolarjev iz naslova licenčnin (Bagdikian, 2004: 72). V tem primeru gre za klasičen primer apropiacije skupne kulturne dediščine člove-

štva, zagotovo pa je nezanemarljivo tudi, da kvečjemu v izjemno redkih primerih kulturnih, kreativnih in drugih intelektualnih izdelkov nanje ni močno vplivala tudi širša družba, v kontekstu katere so ti izdelki nastali. Težko jih je torej dojemati kot povsem ekskluziven produkt posameznih genijev = avtorjev (in še manj korporacij, ki so si morda naknadno zagotovile intelektualne pravice z apropiacijo avtorsko nezaščitene skupne kreativnosti). Ob tem je potrebno pomisliti le na vse temeljne pogoje, ki morajo biti izpolnjeni, da lahko nastane produkt, kot je zmeraj novi operacijski sistem korporacije Microsoft – ne le, da k njegovemu izpopolnjevanju v čedalje večji meri hote ali nehote pripomorejo množice uporabnikov, ki na primer poročajo o najdenih napakah pri uporabi; za končni izdelek se je treba zahvaliti množični neposredni produkciji in kooperativnemu delu številnih ljudi, torej je o individualnem avtorstvu govoriti čedalje težje, vsaj posredno pa so bili za nastanek teh vrstic kode, ki tvorijo program, potrebni tudi nakopičeno znanje, delo in kreativnost številnih generacij pred tem (banalno rečeno: od izuma elektrike do računalnika). A ker je v epohi bio-lingvističnega kapitalizma mogoče lastniti vse vidike družbe in življenja, postane vse predhodno znanje povsem irelevantno in brez kakršnekoli vrednosti, ki bi jo bilo potrebno pri morebitnem nasprotovanju tej ekskluzivistični apropiaciji upoštevati. Ker lahko intelektualne pravice zaobjemajo številna močno raznolika področja, od korporativnega lastništva nad kulturo do patentiranja delov družbe, vodijo ti procesi do nadvse bizarnega prilaščanja s strani kapitala.³¹

Intelektualna lastnina je v tako razširjeni obliki (in s tako odločnim uveljavljanjem) relativno nov konstrukt, k implementaciji katerega je odločilno pripomogla Svetovna trgovinska organizacija (in še pred njo GATT) s sporazumom o Trgovinskih vidikih pravic intelektualne lastnine [*Agreement on Trade-Related Intellectual Property Rights*] oziroma sporazumom o TRIPS. Sporazum univerzalizira intelektualne lastninske pravice na vse njene članice (153 držav), ki skupaj pomenijo skoraj vso svetovno trgovino (97 %) in s tem pomembno prispeva k vzpostavljanju globalnih upravljalških struktur in mrež. Ob tem »prvaki globalnega trga močno pritiskajo, da bi ti zakoni postali enotna globalna norma,« (Bollier, 2002: 80) vse podpisnike, ki se teh zavez ne bi držali, pa čakajo sankcije. V skladu s sporazumom TRIPS je Evropska komisija v prvi polovici tega leta sprejela trgovinski sporazum proti ponaredek ACTA [*Anti-Counterfeiting Trade Agreement*], s katerim se znova občutno širi razpon dejanj, ki naj bi spadala pod kriminalne dejavnosti. Po besedah Evropske komisije naj bi ta sporazum pripeljal do ciljev Lizbonske pogodbe in pomagal graditi evropsko ekonomijo znanja – varoval naj bi namreč eno ključnih kompetitivnih »premoženj« Evropske unije.³² Že pred sprejetjem sporazuma ACTA se je zaostritev ukrepov proti kršenju pravic, povezanih z intelektualno lastnino, preselila v prenovljeni kazenski zakonik Republike Slovenije, po

³¹ V dobi »normalizacije« računalnikov bi nekateri primeri intelektualne lastnine lahko veljali že skorajda za *osnove* človeške dejavnosti. Microsoft je tako leta 2004, ko se je uporabljal že vsaj dobrih deset let, registriral patent za dvojni klik na miški. Podobno bizaren je Amazonov patent *One-Click*, ki je tej spletni trgovini zagotovil dvajsetletni monopol na kupovanje stvari po internetu z enim klikom (glej Berry 2008, 34; Glasner 2004). Pri drugih intelektualnih »pravica« velja omeniti še vsaj patent za »zaprt sendvič brez skorje« in pravico (zaščitni znak) Olimpijskega komiteja v ZDA, da ekskluzivno uporablja besedo »Olimpijski« (Boyle, 2008: xi–xii). Oglaševalska agencija *Radical Media LLC* je letos zagrozila s tožbo organizatorjem konference, naslovljene *Radical media conference* v Londonu, ker naj ne bi imeli pravice do uporabe besedne zveze *radical media* (glej Pinchen, 2011), vrhovno sodišče v Veliki Britaniji pa je lani odločilo, da je spored tekem Angleške prve nogometne lige (*Premier League*) lahko avtorsko zaščiteno delo, zaradi česar je za njegovo objavo treba plačati licenčnino (glej McCullagh, 2010).

³² Glej Evropska komisija (2011). Da bi sporazum začel veljati, ga morata sprejeti še Evropski parlament in Evropski svet. Kar je v tem kontekstu morda ključno, je razumeti, da službe Evropske unije izraza »kreativna industrija« in »družba znanja« seveda razumejo v neposredni povezavi z intelektualnimi pravicami in informacijskimi oblikami blaga – znanje je torej dojet kot znanje le, kadar potencialno vsebuje tudi visoko menjalno vrednost, ne pa za družbo relevantne uporabne vrednosti, in enako velja tudi za kreativnost, kulturo in informacije na splošno.

³³ Glej Ministrstvo za pravosodje (2011). S prenovljenim zakonikom naj bi se popravila »napaka« v prejšnjem zakoniku, ki po mnenju ministrstva ni izpolnjeval kazenskoprvnih obveznosti, saj je bilo v njem opuščeno kazenskoprvno varstvo avtorskih del, kar naj bi v negotovost postavljalo usklajenost slovenske zakonodaje s prejetimi mednarodnimi sporazumi, natančneje s sporazumom TRIPS. (Ibid.: 12). Kazensko se bo lahko preganjala tudi zasebna uporaba zaščitenih del, glede na prejšnji zakonik pa se bo črtalo besedilo 'z namenom uporabe' z naslednjo utemeljitvijo: »Večinoma se avtorska dela ob njihovi uporabi (eksploataciji) sploh ne »prodajajo« naprej, temveč se eksploatirajo in so eksploatirana s samo njihovo uporabo.« (Ibid.: 13) S prejšnjo formulacijo naj bi se dekriminalirale glavne oblike nezakonite »eksploatacije« (Ibid.: 142).

³⁴ Prav tako letos so zaradi spletne strani, ki je bila agregat s povezavami do filmov in televizijskih programov, britanske oblasti izročile britanskega študenta ZDA (glej Williams in Bloxham, 2011); boj proti spletnemu piratstvu, kjer sta do zdaj zagotovo največ prahu dvignila spletna stran Piratebay in Napster, dobiva torej čedalje večje razsežnosti.

³⁵ To so projekti FLOSS [*Free/Libre Open Source Software*], kjer je eden boljših primerov operacijski sistem Linux. Njegov idejni avtor je izjemno obogatel, velik donator temu projektu pa je korporacija IBM, ki Linux kot alternativo Microsoftovemu operacijskemu sistemu Windows ponuja s svojimi računalniki. (Berry, 2008) Obstaja precejšnja razlika med FLOSS in gibanjem Free Software, ki po besedah idejnega pobudnika Richarda Stallmana temelji predvsem na politični emancipaciji in človekovih pravicah (Ibid.: 122).

katerem je za nelegalno prenašanje vsebin s spleta in uporabo piratiziranih programov zagrožena zaporna kazen (poprej so bile za te dejavnosti kriminalizirane le pravne osebe).³³ Še dlje je v zadnjem času šlo ameriško ministrstvo za domovinsko varnost, ki je v začetku tega leta zaseglo spletne domene številnih spletnih strani, ki so bile izključno agregati povezav do različnih neposrednih televizijskih prenosov, med njimi Atdhe.net in špansko stran Rojadirecta.org, kjer se objavljajo povezave do prenosov športnih dogodkov (glej Carnoy, 2011).³⁴ Dejstvo, da se je v to zgodbo neposredno vpletlo ministrstvo za domovinsko varnost, govori svojo zgodbo o izjemnem pomenu, ki ga imata lastništvo in nadzor nad informacijami v dani fazi kapitalizma.

Razumevanje *informacijske* produkcije je brez sočasnega vključevanja koncepta skupnega po mnenju Berryja nemogoče (2008: 3. pogl.), prav *ustvarjene* informacijske oblike skupnega pa so bržkone tudi najkompleksnejše, ko prihaja do njihove eksploatacije s strani kapitala, saj že same po sebi vsebujejo množico kontradikcij. Konflikt med tem, kaj dojemamo kot lastnino, in kaj kot skupno, je v teh primerih v polnem zamahu in največkrat se s tem, ko se skupno podredi lastniškemu odnosom, neposredno zmanjšuje njegovo produktivnost (a kapitalistični proces valorizacije seveda ne obstaja brez privatne akumulacije) (Hardt, 2010). Kontradikcije in kompleksnost se kažejo na različnih ravneh, po eni strani je mogoče govoriti o tendencah po popolni komodifikaciji informacij in kulturnega življenja na splošno, na čemer v veliki meri temelji tudi proces ograjevanja informacij prek različnih lastniških režimov, na drugi strani pa lahko kapital uspešno akumulira vrednost tudi tedaj, ko dostop do znanja ali informacij ni omejen oziroma onemogočen. Številna podjetja tako odkrito podpirajo mentaliteto odprte kode in prostega dostopa, kjer za sam dostop na primer morda ni treba plačevati; vendar je nato eksploatacija mogoča v drugih *fazah* kapitalističnega procesa, na primer prek izkoriščanja množičnosti same uporabe.

Ne le, da različne alternativne prakse, kot je prost dostop, v nekaterih primerih morda ne nakazujejo odprave kapitalizma, njegovo delovanje lahko v digitalnih okoljih celo spodbujajo

– po eni strani izkoriščajo brezplačno delo številnih programerjev, po drugi pa za donacije sočasno dvorijo velikim korporacijam (vseeno lahko torej prihaja do privatizacije profitov). Zato prihaja do precejšnjih paradoksov, saj poizkušajo ti projekti transcendirati kapital (povedano drugače, kapital naj producentom pusti svobodo in ostane zunaj produkcijskega procesa), a sočasno paradoksalno ostajajo močno vpeti v njegovo delovanje. (Berry, 2008: 4. pogl.).³⁵ Tudi Lessigova ideja gibanja Creative Commons, ki ga je mogoče jemati kot alternativo lastniškemu sistemom, kot je na primer Copyright, ni uperjena proti kapitalizmu, temveč proti 'kontrarevolucionarnim korporacijam,' ki bi rade zapirale dostop do informacij in s tem onemogočale razvoj t. i. nove ekonomije. Formenti (2005: 51–52) opozarja, da »v tem primeru kontrarevo-

³⁶ Glej Google Investor Relations (2011). Glede na podatke iz prvega četrtletja tega leta bi se rast dobička že letos lahko povečala do 10 milijard dolarjev.

lucije ne smemo razumeti v evropskem politično-kulturnem kontekstu. Lessigovih idej namreč ne moremo zaobjeti v ideološko opozicijo med levico in desnico, saj pred seboj nimamo radikalnega kritika privatne lastnine ali prostega trga. Celo nasprotno, Lessig kritizira zakon DMCA ravno zato, ker sam podpira privatno lastnino in prosti trg. Revolucionarnost njegove misli temelji prav na novem pomenu teh besed, ki izhaja iz prepričanja, da je internet, tako kot je korenito spremenil tehnologijo, družbo in ekonomijo, spremenil tudi pojem lastnine in trga.« V tem primeru gre za libertarno dožemanje skupnega kot svobodnega trga idej, katerega odprtost je treba braniti ravno zato, da bi kapital lahko deloval čim bolj učinkovito, pri tem pa so informacije posebna izjema, ko je govor o skupni lastnini in omejitvah prilaščanja. In tej paradigmi posledično pritičejo tudi vse pripadajoče kontradikcije, ki sem jih skozi članek že nakazoval.

Podobna je zgodba korporacije Google, ki se napaja v brezplačnem delu in aktivnostih svojih uporabnikov (iskanje, nalaganje lastnih videoposnetkov na YouTube); čeprav sta dostop in uporaba Googlovih storitev in izdelkov skorajda izključno brezplačna, gre danes za eno večjih korporacij na svetu, ki svojo moč jemlje iz tega, kar sem na začetku imenoval za *general intellect* in množično intelektualnost. Preprosta primerjava med slovenskim proračunom in dobičkom korporacije Google je spovedna: v letu 2010 je Google namreč samo v prvih treh četrtinah leta pridelal že šest milijard dolarjev čistega dobička, do konca leta pa se je ta številka povzpela že do 8,5 milijarde dolarjev, kar je dvakrat več kot dve leti prej. Samo v letu 2010 je imel Google skoraj 30 milijard dolarjev prihodkov, kar je dvainpolkrat toliko kot proračun Republike Slovenije na prihodkovni strani (7,5 milijarde evrov). Še pomembnejše je, da je v tem času imel Google (seveda formalno!) zaposlenih pičlih 24.000 ljudi, kar očitno priča, da vrednost v tem primeru ustvarja predvsem neplačano delo.³⁶

Sklep: k vzpostavljanju skupnega

Vsaka družbena institucija se opira na skupno in je opredeljena s skupnim, na katerega se zanaša, ga zbira in ustvarja.

(Negri in Hardt, 2010: 151)

Načinov izkoriščanja skupnega s strani kapitala z zgornjim očitom nikakor nisem izčrpal, nastavke za širše, biopolitično dožemanje pa sem komaj nakazal in so zato lahko kvečjemu prispevek k razmisleku, v katere smeri je treba ta koncept razvijati naprej. Prav prek analize različnih oblik skupnega se ob tem morda najbolj očitno izkaže, kako raznolike tehnike in načine kapital uporablja pri njegovi eksploataciji in ekspropriaciji. Iz te perspektive je tudi treba razumeti tezo Negrija in Hardta (2009: 157–158), da je finančni kapital ob vsem drugem tudi kompleksna priprava, s katero je mogoče iz teh različnih oblik skupnega z abstrakcijo predstaviti špekulativno vrednost, ki jo ta področja vsebujejo. Na takšen način pa kapital privatizira skupna področja in delo(vanje) za lasten profit, saj je zanj skupno uporabno le kot privatno.

Na podlagi teh primerov postane tudi očitno, da je treba ne le skupno, ampak samo družbo spremljati v njenem nenehnem gibanju, dinamičnosti in spreminjanju. Šele prek tematizacije skupnega v njegovi časovni dinamičnosti lahko vidimo njegove različne plasti, a tudi v kakšnih fazah ga kapital apropiira. Casarino (Negri in Casarino, 2008: 16–17) je prav na podlagi teh

izhodišč predvidel skupno kot tetradično strukturo, ki vsebuje a) preteklo, b) trenutno in c) bodočo aktualizacijo. Za te gradnike je mogoče reči, da sestavljajo zgodovinsko zgradbo skupnega, torej diahrono zaporedje njegovih mogočih aktualizacij. Iz teh ugotovitev lahko poizkušam izpeljati tudi faze, v katerih kapital poizkuša eksploatirati skupno: v začetni oziroma *pretekli* fazi lahko kapital onemogoča ali omejuje dostop do samega vira ali nekega področja, v *trenutni* aktualizaciji, ki jo lahko zapišemo tudi kot proces skupnega del(ovanj)a, lahko kapital eksploatira samo kooperacijo in sodelovanje (pa tudi podružbljeno delo), v *bodoči* aktualizaciji pa kapital apropiira sam končni izdelek skupnih procesov. V vse te neštete aktualizacije skupnega je danes kapital prek različnih tehnik zmožen vdirati in ga prilaščati. In čeprav so razlike v teh fazah lahko minorne, imajo za kapital potencialno pomembno vlogo pri količini svobode, ki jo dopušča pri ustvarjanju: delavec je lahko relativno svoboden pri delu, v katerega kapital ne posega, vendar si kapital nato prilasti končno (ustvarjen) produkt oziroma ustvarjeno vrednost. A kapital si nikoli ne more prilastiti same želje po skupnem, ki jo lahko izražajo le subjektivitete. To je d) potencialnost za ustvarjanje skupnega, in ključni, četrti del strukture skupnega, ki deluje na podlagi striktno absolutnih (ne relativnih), sinhronih in transhistoričnih (ne diahronih) parametrov. A za njegovo polno izpolnitev je potrebna reappropriacija sredstev, s katerimi se ustvarja skupno in prek katerih smo lahko (v) skupnem. To pa razpravo neizogibno vrača tudi k zastavitvam absolutne demokracije.

Vsak način človekovega delovanja potrebuje tudi skupno, iz katerega izhaja. Njegovo prepoznavanje je preprosto priznanje, da smo ljudje družbene živali, torej so nam vsaj nekatere stvari skupne. Za kapital pa se skupno lahko kaže le kot privatno in lastniško, kot vir akumulacije, ki ga je mogoče izkoristiti, če ne drugače, na račun drugih. Alterglobalizacijska gibanja branijo in ustvarjajo skupna področja ter se borijo proti kapitalističnemu ograjevanju, zaradi katerega ne morejo svobodno sodelovati pri svobodnem upravljanju, pri katerem imajo vso pravico participirati. (De Angelis, 2007: 243–244) Skupno je prav zato tudi ločeno od moderne države, saj je skupni interes »obči interes, ki ni abstrahiran v nadzoru države, temveč si ga ponovno prilastijo singularitete, ki sodelujejo v družbeni, biopolitični proizvodnji; je javni interes, ki ni v rokah birokracije, temveč ga demokratično upravljajo multitudine [...] Vse, kar je obče ali javno, mora appropriirati in upravljati multitudine, in tako mora postati skupno.« (Negri in Hardt, 2004: 201)

Literatura

- AGAMBEN, G. (2000). *Means Without Ends: Notes on Politics*. Minneapolis, London, University of Minnesota Press.
- BAGDIKIAN, B. H. (2004). *The New Media Monopoly*. Boston, Beacon Press.
- BERRY, D. M. (2008). *Copy, Rip, Burn: The Politics of Copyleft and Open Source*. London, Pluto Press.
- BOBBIO, N. (1989). *Democracy and Dictatorship*. Cambridge, Malden, Polity Press.
- BOLLIER, D. (2002). *Silent Theft: The Private Plunder of Our Common Wealth*. New York, London, Routledge.
- BONEFELD, W. (UR.) (2008). *Subverting the Present, Imagining the Future: Class, Struggle, Commons*. New York, Autonomedia.
- BOYLE, J. (2008). *The Public Domain: Enclosing the Commons of the Mind*. New Haven, London, Yale University Press.
- BUCK, S. J. (1998). *The Global Commons: An Introduction*. Washington, Island Press.
- DE ANGELIS, M. (2007). *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. London, Pluto Press.

- DEAN, J. (2008). Communicative Capitalism: Circulation and the Foreclosure of Politics. V *Digital Media and Democracy: Tactics in Hard Times*, ur. Megan Boler, 101–121. Cambridge, London, MIT Press.
- DYER-WITHEFORD, N. (2006). Species-Being and the New Commonism: Notes on an Interrupted Cycle of Struggles. *The Commoner* No. 11: 15–32.
- DYER-WITHEFORD, N. (2007). Commonism. *Turbulence* Vol. 1 (1): 28–29.
- OSTROM, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge, Cambridge University Press.
- FISCHER, F. (1993). Policy Discourse and the Politics of Washington Think Tanks. V *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*, ur. Frank Fischer in John Forester, 21–42. London, UCL Press.
- FORMENTI, C. (2005). *Ne-ekonomija: Digitalna ekonomija in paradoksi intelektualne lastnine*. Ljubljana, Krtina.
- FOUCAULT, M. (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College De France, 1978–1979*. New York, Palgrave MacMillan.
- FUMAGALLI, A., MEZZADRA, S. (UR.) (2010). *Crisis in the Global Economy*. New York, Autonomedia.
- GORZ, A. (2010). *The Immaterial*. London, Seagull Books.
- HANDS, J. (2011). *@ is for Activism: Dissent, Resistance and Rebellion in a Digital Culture*. London, New York, Pluto Press.
- HARDT, M. (2010). The Common in Communism. V *The Idea of Communism*, ur. Costas Douzinas in Slavoj Žižek, 131–144. London, New York, Verso.
- HARVEY, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford, New York, Oxford University Press.
- HARVEY, D. (2006). *The Limits to Capital (New edition)*. London, New York, Verso.
- HARVEY, D. (2011). The Future of the Commons. *Radical History Review* No. 109: 101–107.
- HESS, C., OSTROM, E. (2007). Introduction: An Overview of Knowledge Commons. V *Understanding Knowledge as a Commons: From Theory to Practice*, ur. Charlotte Hess in Elinor Ostrom, 3–26. Cambridge, London, The MIT Press.
- HIND, D. (2010). *The Return of the Public*. London, New York, Verso.
- INNIS, H. A. (1951/2008). *The Bias of Communication (2nd edition)*. Toronto, University of Toronto Press.
- JESSOP, B. (2002). *The Future of the Capitalist State*. Cambridge, Malden, Polity.
- KING, J. (1997). The Biotechnology Revolution: Self-Replicating Factories and the Ownership of Life Forms. V *Cutting Edge: Technology, Information, Capitalism and Social Revolution*, ur. Jim Davis, Thomas Hirschl in Michael Stack, 145–157. London, New York, Verso.
- KIRN, G. (2010). Od primata partizanske politike do postfordistične tendence v socialistični Jugoslaviji. V *Postfordizem: Razprave o sodobnem kapitalizmu*, ur. Gal Kirn, 203–244. Ljubljana, Mirovni inštitut.
- LAZZARATO, M. (1996). Immaterial Labour. V *Radical Thought in Italy: A Potential Politics*, ur. Paolo Virno in Michael Hardt, 133–147. Minneapolis in London, Minnesota University Press.
- LIPIETZ, A. (2009). Speech at the World Social Forum in Belem, Brazil (January 27, 2009). Dostopno prek: <http://www.onthecommons.org/content.php?id=2590> (10. marec 2011).
- MACPHERSON, C. B. (1973). *Democratic Theory: Essays in Retrieval*. Oxford, Clarendon Press.
- MAJONE, G. (1989). *Evidence, Argument, and Persuasion in the Policy Process*. New Haven, London, Yale University Press.
- MARAZZI, C. (2008). *Capital and Language: From the New Economy to the War Economy*. Los Angeles, Semiotext(e).
- MARX, K. (1976/1990). *Capital: A Critique of Political Economy, Volume One*. London, Penguin Books.
- MAY, C. (2010). *The Global Political Economy of Intellectual Property Rights: The new enclosures (second edition)*. New York, Routledge.

- MAUSS, M. (1996). *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- MURDOCK, G. (2011). Political Economies as Moral Economies: Commodities, Gifts, and Public Goods. V *The Handbook of Political Economy of Communications*, ur. Janet Wasko, Graham Murdock in Helena Sousa, 13–40. Malden, Oxford, Wiley-Blackwell.
- NEGRI, A., CASARINO, C. (2008). *In Praise of the Common: A Conversation on Philosophy and Politics*. Minneapolis, London, University of Minnesota Press.
- NEGRI, A., HARDT, M. (2005). *Multituda: Vojna in demokracija v času imperija*. Ljubljana, Študentska založba.
- NEGRI, A., HARDT, M. (2009). *Commonwealth*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- NEGRI, A., HARDT, M. (2010). *Skupno – onkraj privatnega in javnega*. Ljubljana, Študentska založba.
- NEGRI, A. (1984/1991). *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*. London, Pluto Press.
- NEGRI, A. (2003). *Time for Revolution*. New York, London, Continuum.
- NEGRI, A. (2008a). *Goodbye Mr. Socialism*. New York, London, Seven Stories Press.
- NEGRI, A. (2008b). *The Porcelain Workshop: For a New Grammar of Politics*. Los Angeles, Semiotext(e).
- NONINI, D. M. (UR.) (2007a). *The Global Idea of 'the Commons'*. New York, Oxford, Berghahn Books.
- NONINI, D. M. (2007b). Introduction: The Global Idea of 'the Commons'. V *The Global Idea of 'the Commons'*, ur. Donald M. Nonini, 1–25. New York, Oxford, Berghahn Books.
- OFFE, C. (1985). *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije: razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. Ljubljana, Delavska enotnost.
- PARKER, I. (1994). Commodities as Sign-Systems. V *Information and Communication in Economics*, ur. Robert E. Babe, 69–91. Boston, Dordrecht, London, Kluwer Academic Publishers.
- PERELMAN, M. (2000). *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Durham, London, Duke University Press.
- POLANYI, K. (2008). *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana, Založba /*cf.
- PRODNIK, J. (2010). Garderobne skupnosti in kiberprostor: h konceptu »psevdookoljskih« niš. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 242: 109–124.
- REVEL, J. (2008). *Resistances, subjectivities, common*. Dostopno prek: <http://www.generation-online.org/p/fprevel4.htm> (25. april 2011)
- RIFKIN, J. (2000). *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life Is a Paid-for Experience*. New York, Penguin.
- RIFKIN, J. (2001). *Stoletje biotehnologije: kako bo trgovina z geni spremenila svet*. Ljubljana, Krtina.
- SCHARPER, S. B., CUNNINGHAM, H. (2007). The Genetic Commons: Resisting the Neo-liberal Enclosure of Life. V *The Global Idea of 'the Commons'*, ur. Donald M. Nonini, 53–65. New York, Oxford, Berghahn Books.
- SCHILLER, H. I. (1989). *Culture, Inc.: The Corporate Takeover of Public Expression*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- SHIVA, V. (1997). *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*. Boston, New York, South End Press.
- SHIVA, V. (2002). *Water Wars: Privatization, Pollution, and Profit*. Cambridge, South End Press.
- SOROS, G. (1997). Kapitalistična grožnja. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 182: 139–155.
- STIGLITZ, J. E. (2002). Information and the Change in the Paradigm in Economics: Prize lecture. V *Les Prix Nobel. The Nobel Prizes 2001*, ur. Tore Frängsmyr, 472–540. Stockholm, Nobel Foundation. Dostopno prek: http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/2001/stiglitz-lecture.pdf (5. maj 2010)
- TERRANOVA, T. (2004). *Network culture: Politics for the information age*. London, Pluto Press.
- VIRNO, P. (1996). Notes on the »General Intellect«. V *Marxism beyond Marxism*, ur. Saree Makdisi, Cesare Casarino in Rebecca E. Karl, 265–272. New York, London, Routledge.
- VIRNO, P. (2003). *Slownica množta: k analizi oblik sodobnega življenja*. Ljubljana, Krtina.

Drugi viri

- CARNOY, D. (2011). Adthe.net moves after Homeland Security seizure. *Cnet News*. Dostopno prek: http://news.cnet.com/8301-17938_105-20030706-1.html (15. februar 2011)
- EVROPSKA KOMISIJA (2011). *The Anti-Counterfeiting Trade Agreement (ACTA)*. Dostopno prek: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2011/may/tradoc_147937.pdf (30. junij 2011)
- GLASNER, J. (2004). When Two Clicks Equal One Patent. *Wired*. Dostopno prek: <http://www.wired.com/techbiz/media/news/2004/06/63707> (20. januar 2011)
- GOOGLE INVESTOR RELATIONS (2011). *2011 Financial Tables: Google's Income Statement Information*. Dostopno prek: <http://investor.google.com/financial/tables.html> (5. maj 2011)
- MCCULLAGH, K (2010). Football fixtures copyrighted, UK court decides. *Sport Business*. Dostopno prek: <http://www.sportbusiness.com/news/175529/football-fixtures-copyrighted-uk-court-decides> (25. maj 2011)
- MINISTRSTVO ZA PRAVOSODJE (2011). *Predlog zakona o spremembah in dopolnitvah Kazenskega zakonika (KZ-1) – predlog za obravnavo*. Dostopno prek: http://www.mp.gov.si/fileadmin/mp.gov.si/pageuploads/2005/PDF/110527_KZ_1B_za_vlado_27.5.11.pdf (10. junij 2011)
- PINCHEN, J. (2011). *PR company copyrights term »radical media«, threatens to sue activists. P2P Foundation*. Dostopno prek: <http://blog.p2pfoundation.net/pr-company-copyrights-term-%E2%80%9Cradical-media%E2%80%9D-threatens-to-sue-activists> (5. junij 2011)
- WILLIAMS, C., BLOXHAM, A. (2011). Student Faces Extradition to US over TV Website. *The Telegraph*, 17. junij, 2011. Dostopno prek: <http://www.telegraph.co.uk/technology/news/8579936/Student-faces-extradition-to-US-over-TV-website.html> (18. junij 2011)

K problemu politične artikulacije abstraktnega dela

Mesec dni po izidu prvega zvezka Kapitala, 24. avgusta 1867, je Karl Marx Friedrichu Engelsu poslal kratko pismo. V njem se je pritoževal nad svojim založnikom, ker mu ta ni ažurno pošiljal člankov, ki so spremljali izid Kapitala, in jih je raje kopicil, in to zato, da bi mu jih pozneje poslal skupaj in privarčeval s poštnino. Izvemo tudi, da so Marxa med pisanjem Kapitala pestili nadležni karbunkli (sklopi furunklov, to je še posebej trdovratnih turov) in nadlegovali upniki (mesarji, peki in krojači), ki so ga terjali, da končno poplača dolgove. Ob vsem tem družbenem in fiziološkem koloritu, ki je spremljal pisanje kritike politične ekonomije, je Marx v pismu, v enem stavku, podal še bistvo Kapitala:

»Najboljša dela moje knjige sta: 1. (in to je temeljno za razumevanje vseh dejstev) dvojni značaj dela glede na to, ali je izraženo skozi uporabno ali menjalno vrednost, kar razložim v prvem poglavju; 2. obravnava presežne vrednosti, neodvisno od njenih posebnih form, kot so profit, obresti, zemljiška renta, itd.« (Marx, 1987: 42).

Ker gre za osrednji kategorialni problem Marxove kritike politične ekonomije, ki je bil v tradiciji marksizma izrazito zanemarjen ali pa obravnavan površinsko, se bom v tem spisu osredinil na problem dvojnega značaja dela, s posebnim poudarkom na abstraktnem delu. Poskušal ga bom opredeliti v njegovi zgodovinski specifičnosti, kot substanco, ki je lahko vzniknila šele v razviti blagovni ekonomiji in predvideva sočasni vznik abstraktnega časa. Skozi te kategorije bom v nadaljevanju razmislil o teorijah postfordizma ter v sklepnem delu poskušal podati nekaj nastavkov za pozitivno politično artikulacijo abstraktnega dela.

Abstraktno delo

Seveda je vedno treba začeti na začetku, vendar moramo na začetek šele priti. Kot poudarja Marx, se zdi najbolj samoumevno, da bi politično ekonomsko analizo začeli s splošnimi odnosi,

kot so narod, kapital, proizvodnja idr. Vendar bi s takšnim metodološkim pristopom neizogibno zapadli v nerazrešljiva protislovja, saj navedenih odnosov ni mogoče vzeti samih na sebi. Zaradi njihove splošnosti so prazni označevalci, brez razlagalne moči. To potrjuje vsakdanja raba teh besed, v kateri je sestavni del njihove uporabe sočasna konstitucija pomena. Narod nujno postane ta specifični narod in ker kot tak ni homogena substanca, je treba angažirati nove koncepte, ki naj opredelijo pravo jedro naroda. S tem ko poskušamo izluščiti esenco naroda, se čedalje bolj oddaljujemo od vsakega konkretnega naroda, obenem pa nismo nič bliže splošni ideji naroda. Zato je treba ta proces obrniti in izhajati iz najbolj elementarnih oblik družbenih odnosov in iz njih retrospektivno razviti splošne odnose¹.

Razen tega nam pri analizi ekonomskih oblik ne morejo pomagati niti mikroskop niti kemične reagencije. Oboje mora nadomestiti moč abstrahiranja. Za meščansko družbo pa je blagovna oblika delovnega produkta ali vrednostna oblika blaga ekonomska celična oblika. Neizobraženemu se zdi, da je analiziranje te oblike zgolj dlakocepstvo. Res gre tu za dlakocepstvo, toda le za takšno, za kakršno gre v mikrološki anatomiji (Marx, 1986: 9–10).

Konstitutivni element blaga kot ekonomske celične oblike je prav abstraktno delo, ki nas na tem mestu najbolj zanima. Abstraktno delo je družbena kategorija, ki nastane šele z vznikom kapitalizma in je nemisljiva v preteklih družbenih formacijah.

To lahko ponazorimo s primerom iz sužnjelastništva in fevdalizma. Marx v prvem poglavju Kapitala govori o Aristotelu, ki kljub veličini duha ni razumel vrednostne forme v svoji dovršeni obliki. Aristotel je razvil preprosto vrednostno formo in ugotovil, da se ta po svojem bistvu ne razlikuje od denarne forme blaga. Torej, da je pet postelj vrednih eno hišo, je razmerje, ki je enako razmerju, da je pet postelj vrednih neko količino denarja. Da do takšnega izenačevanja sploh lahko pride, je potrebna neka substanca, v kateri se lahko empirično tako različne stvari, kot so postelje, hiše in denar, izenačijo. Na tej točki je Aristotel samega sebe ustavil, saj te substance ni bil sposoben misliti in jo je označil za nekaj umetnega, kar je lahko zgolj pripomoček za mišljenje, a z dejanskim stanjem stvari ni povezano.

Ta substanca je seveda človeško delo. To je tista kvaliteta in skupni imenovalca, ki omogoča enačbo: x število postelj je enako y številu hiš in naprej: x število postelj je enako y številu hiš je enako količini denarja. Da lahko človeško delo zavzame strukturno mesto skupnega imenovalca, tiste substance, v kateri je lahko izraženo vsako posamično blago, in ki lahko tudi samo izraža vsako posamično blago, pa je predpostavljena univerzalna izmenljivost

¹ V luči tega, da je Marx v predgovorih in uvodnem poglavju Kapitala tako izrecno poudaril ta metodološki pristop, je presenetljivo kako spregledan, zanemarjen ali povsem napačno interpretiran je bil v zgodovini marksizma. V tem spisu izhajamo iz tistih avtorjev, ki so temu metodološkemu načelu ostali zvesti. Na tem mestu omenimo zgolj tri, ki so po mojem mnenju najpomembnejši: Lukacs na področju filozofije, Pašukanis na področju prava in I. I. Rubin na področju politične ekonomije. Lukacs, s katerim se tukaj ne bomo ukvarjali eksplicitno, blagovno formo označi za: »osrednji, strukturni problem kapitalistične družbe v vseh njenih izkazovanih življenja. Kajti šele tako je v strukturi blagovnega razmerja mogoče razkriti prapodobo vseh oblik predmetnosti in vseh oblik subjektivnosti, ki jim v meščanski družbi ustrežajo« (Lukacs, 1985: 87). Pašukanis razvije teorijo pravne forme, ki je vzporedna z logiko blagovne forme in se ji bomo posvetili v nadaljevanju, in tudi Rubin se v svojem opusu eksplicitno ukvarja s problemom abstraktnega dela in vrednostne forme. Vzporednica med Pašukanisevo in Rubinovo teorijo je tudi v tem, da sta oba svoja najpomembnejša dela (Pašukanis *General Theory of Law and Marxism* in Rubin *Essays on Marx's Theory of Value* izdala leta 1924, bila do začetka tridesetih let avtoriteti na svojih področjih, pa nato zapadla v nemilost in bila naposled leta 1937, na vrhuncu stalinističnih čistk, likvidirana). Raziskava, ki bi se lotila tega prepleta biografsko monografskih usod (ne pozabimo, da je bila tudi *Zgodovina in razredna zavest* prvič objavljena leta 1923), bi lahko pokazala na drugačno in pozabljeno dediščino, ki v nadaljnjem razvoju marksizma ni doživela odmeva, kot si ga zasluži. Eden redkih sodobnikov te linije razvoja marksizma je Moishe Postone. S svojim delom *Time, Labor, and Social Domination* se neposredno umešča v linijo zgornjih teoretikov in tudi v tem spisu sledimo njegovemu projektu, tj. interpretaciji kritike politične ekonomije skozi njene celične forme.

² Problem, s katerim se je soočil Aristotel, je bil ta, da ni bil sposoben misliti družbe onkraj obstoječih družbenih odnosov, natančneje, Aristotel ni bil sposoben misliti družbe onkraj sužnjelastniških odnosov. Iz tega lahko izpeljemo določeno diagnozo današnjega stanja leveice, pri kateri ni problem v tem, da ni sposobna misliti družbe onkraj obstoječih odnosov, temveč z afirmacijo teh odnosov še toliko bolj kaže svojo zgodovinsko regresijo in odpo-ved mišljenju. Zato mora biti integralni projekt vsake resne in temeljite družbene kritike neizprosna kritika obstoječe leveice, tako v njenih institucionalnih kot zunajinstitucionalnih pojavnih oblikah. Marxova kritika politične ekonomije prav na tej nevalglični točki ponuja izredne zastavke za produktivno kritiko.

³ Vsebina učnega načrta in naracija šolskega zgodovinopisja, ki predvidevata linearno napredovanje zgodovine od zasužnjena do osvoboditve, torej tisto, kar Althusser imenuje *Ideološki aparati države*.

človeškega dela. Prav tega atributa v času Aristotela, torej v času sužnjelastništva, človeško delo ni imelo. Dela svobodnih državljanov in sužnjevi so bila po svojem značaju radikalno različna, na različne načine pravno regulirana in na trgu nikakor ne prosto izmenljiva² (Marx, 1986: 61).

O tem, da abstraktno delo seveda ni obstajalo niti v fevdalizmu, dobro ilustracijo podaja Izak Ilič Rubin (Rubin, 1990). Tlačan ni bil lastnik zemlje, ki jo je obdeloval, temveč je ta pripadala zemljiškemu gospodu. Družbeni odnosi so imeli formo direktnega izkoriščanja in podrejanja. Zemlja je bila tista veriga, s katero je bil tlačan prikovan na svojega gospodarja in kateri ni mogel ubežati. Za uporabo zemlje je moral tlačan zemljiškemu gospodu plačevati tako v delu kot v pridelku. Šlo je za trajen, dosmrtni odnos, ki je vključeval tudi vse potrebne produkcijske faktorje (tlaka in obdelovanje zemlje na strani tlačana ter apropiacija rente in pridelka na strani zemljiškega gospoda). Skozi to družbeno formo se je reproduciral fevdalizem in razred tlačanov in fevdalcev. Takšni trajni odnosi med konkretnimi osebami pa so kapitalizmu povsem tuji in nepredstavljeni. Tako kapitalist kot mezdni delavec in zemljiški gospod so lastniki različnih form

blaga in zato neodvisni drug od drugega. Neposredni proizvodjalni odnosi med njimi se morajo šele vzpostaviti in se lahko realizirajo le skozi nakup in prodajo.

S tem naposled vstopimo v dobo dovršene vrednostne forme, v kateri lahko vsako človeško delo potencialno izenačimo z vsakim drugim človeškim delom. Abstraktno delo je rezultat zgodovinskega gibanja od partikularnih do univerzalnih družbenih form. Je zgodovinska abstrakcija in proces osvobajanja od vseh konkretnih oblik dela:

»Če abstrahiramo od njegove uporabne vrednosti, abstrahiramo tudi od njegovih telesnih sestavin in oblik, zaradi katerih je uporabna vrednost. To ni več miza ali hiša ali preja ali kakšna sicer koristna reč. Vse njegove čutne lastnosti so izbrisane. Tudi ni več produkt mizarkega dela ali zidarskega dela ali predilnega dela ali sicer kakšnega določenega produktivnega dela. S koristnim značajem produktov dela izgine koristni značaj v njih prikazanih del, izginejo torej tudi različne konkretne oblike teh del, ta dela se več ne razlikujejo, temveč so vsa skupaj reducirana na enako človeško delo, abstraktno človeško delo« (Marx, 1986: 42, poudarjeno A. K.).

Abstraktno delo je zgodovinska osvoboditev od suženjskega in tlačanskega dela. To je jasno in nujno razumljivo vsakomur, ki uspešno konča osnovnošolski pouk zgodovine³. Tisto, kar ni tako samoumevno in je bistveno težje zgrabiti, je to, kako razložiti, da je poleg največje osvoboditve v človeški zgodovini abstraktno delo privedlo tudi do največjega zasužnjenja človeka. Torej to, kako od dela v nismo bili še nikoli tako osvobojeni in z njim hkrati tako zasužnjeni.

To protislovje je protislovje med konkretnim in abstraktnim delom. Kot specifična uporabna vrednost je blago produkt konkretnega dela. Da je blago na trgu realizirano, seveda mora imeti uporabno vrednost vsaj za nekoga – za kupca. O vrednosti blaga pa lahko govorimo le na podlagi abstraktnega človeškega dela, ki je vsebovano v blagu. Pri tem je treba biti pazljiv, saj je tako kot abstraktno delo tudi vrednost zgodovinsko pogojen družbeni odnos in značilen samo za

kapitalizem. S tem seveda ne trdimo, da v sužnjelastništvu in fevdalizmu niso obstajale stvari, ki so bile nekaj vredne, bogastvo faraonov in papežev to nazorno dokazuje. Vendar gre pri tem natančno za to, za bogastvo namreč. Bogastvo kot izraz družbenega bogastva ne potrebuje in niti ne predvideva družbenega odnosa abstraktnega dela. Bogastvo preteklih družbenih formacij je bilo lahko izraženo skozi kvaliteto in kvantiteto ustvarjenih produktov, medtem ko je vrednost radikalno drugačen izraz družbenega bogastva in ga lahko merimo le skozi abstraktno človeško delo, ki ga vrednost vsebuje (Postone, 1993: 193).

Posameznik v kapitalizmu opravlja neko specifično konkretno delo in to je del heterogene množice vseh konkretnih del. Vendar se skozi dimenzijo abstraktnega človeškega dela to hkrati vpisuje v red homogenih družbenih odnosov, ki so značilni za kapitalistično družbeno formacijo (Postone, 1993: 152). Blago je torej treba razumeti v njegovi dvojnosti, na eni strani ima materialno obliko, ki je rezultat nekega konkretnega dela, obenem ima tudi družbeno formo, ki je rezultat abstraktnega dela. Zato Rubin pravilno poudarja dejstvo, da dvojni značaj dela odraža razliko med dvema integralno zvezanima procesoma proizvodnje znotraj meščanske ekonomije, tj. materialno-tehničnim in družbenim procesom (Rubin, 1972: 71).

Na tem mestu bomo naredili kratek ekskurz v problem abstraktnega časa. Tudi v tem primeru gre namreč za družbeno formo, ki je zgodovinsko pogojena in specifična za kapitalizem. Pokazalo se bo, da visoko kompleksni materialno-tehnični produkcijski procesi (denimo jedrska fizika, nanotehnologija, genetika ipd.) lahko obstajajo zgolj na podlagi tega, da imamo čas, kot ga danes poznamo, torej čas, sestavljen iz enot, ki so med seboj prosto izmenljive, tj. abstraktne. Z vidika današnjega stanja duha (nemara presenetljivo), a takšen koncept časa nikoli ni bil tehnični, temveč od nekdanj družbeni problem.

Abstraktni čas

Abstraktni čas, kot ga razumemo danes, torej linearno napredovanje identičnih časovnih enot, ki jih merimo z uro in koledarjem, je od cikličnega razumevanja časa primat prevzel šele v zadnjih stoletjih. Vse do tega ključnega zgodovinskega trenutka je bil čas »konkreten« in odvisen od zunanjih dogodkov. V tradiciji judovskih in krščanskih razumevanj zgodovine se dogodki namreč niso dogajali znotraj časa, ampak so dogodki sami čas vsebinsko določali in definirali (Postone, 1993: 201). Razdelitev časa v komenzurabilne, med seboj prosto izmenljive časovne enote, torej izum koncepta abstraktnega časa, ki ima svoje življenje ne glede na zunanje okoliščine, je zgodovinsko specifični družbeni izum in je tako kot abstraktno delo nekaj, kar bi bilo antičnim družbam povsem tuje.

V zadnjih je bil čas cikličen in podrejen agrarni proizvodnji (torej letnim časom, menjavi dneva in noči, naravnim pojavom, verskim običajem ipd.), zato ni bilo mogoče govoriti o prosto izmenljivih in enakovrednih časovnih enotah. Izum ure je bil tisti, ki je čas ločil od človeških dogodkov. Vendar pa tehnoloških izumov spet ne smemo zamenjevati za vzrok družbenih sprememb, zgodovina nas namreč uči, da obstaja veliko primerov, ko je do tehnološkega izuma dejansko prišlo, družbeno uporabo in polno uveljavitev pa je izum doživel šele pozneje. Iz tega lahko sklepamo, da gre tudi pri vzniku koncepta abstraktnega časa primarno za spremembo družbenih okoliščin, ki so mu šele podelile polno veljavo. To lahko potrdimo na primeru vodnih ur, ki jih omenja Postone in ki so bile močno razširjene že v starem veku, torej bistveno pred izumom mehanske ure. Te so delovale na principu variabilnih časovnih enot, ki med

seboj niso bile prosto izmenljive, čeprav bi bilo s tehnološkega vidika to bistveno lažje doseči, kot pa razvijati kompleksne mehanizme, ki so konstanten tok vode manipulirali tako, da je bil prikazan variabilen čas (Postone 1993: 200–204).

Tako kot pri drugih družbenih kategorijah, ki so vzniknile v kapitalizmu, je tudi abstraktni čas del zgodovinskega družbenega razvoja, ki gre skupaj z razvojem dominance buržoazije in podpira interese tega razreda, obenem je sploh pripomogel h konstituciji njenih interesov in razširil formo dominacije onkraj dominantnega razreda samega. Aaron Gurevich pravi: »Mesta so postala gospodarji svojega časa in prevzela cerkveni primat in kontrolo nad časom. Vendar pa je prav v mestu človek nehal biti gospodar časa, kajti čas, ki je zdaj začel teči neodvisno od ljudi in dejanj, je zdaj sam začel pomeniti tiranijo, kateri so se morali ljudje začeti podrežati« (v Postone 1993: 214).

Abstraktni čas ni zgolj dominantna družbena forma, ki je nujni temeljni pogoj za celovit in globalni razvoj kapitalizma, temveč se njegov diktat nad produkcijo izraža tudi na področju t. i. avtorskih pravic. Ko govorimo o uporabni vrednosti, lahko namreč jasno razločimo trend v razvoju kapitalizma, ki čedalje večji del produkcije začne podrežati objektivizaciji zgodovinskega časa, nasproti takojšnji objektivizaciji delovnega časa. S tega vidika Postone skupaj z Marxom ponuja podlago za razvoj ostre kritike koncepta avtorskih pravic in intelektualne lastnine kot buržoaznega izuma in hranilca vrednosti. Tudi za produkcijo vseh vrst blaga je namreč značilno, da je avtor mrtev, tako v dobesednem kot v abstraktnem pomenu, saj blago v svojem jedru izključuje vsakršno partikularnost in je nujno družbeno pogojeno.

Jevgenij Pašukanis je podal odlično analizo, kako konstitutivna je kategorija abstraktnega časa in blagovne forme za razvoj meščanskega prava. Za Pašukanisa je pravna forma tista, ki določa odnose med avtonomnimi posamezniki, njeni subjekti pa so tisti, ki pomenijo celično obliko pravnega sistema. Razvil je tezo, da pravna oblika ni nič manj temeljna oz. del kapitalističnega produkcijskega sistema, kakor je blagovna forma. Tako kot se posamezna blaga prikazujejo kot nosilci vrednosti po svoji naravi (predvsem skozi uporabno vrednost), se tudi posamezniki, ki se udeležujejo menjave, prikazujejo kot nosilci volje in subjektivnosti (skozi liberalne koncepte abstraktnih državljanov in človekovih pravic). Kot obstaja blagovni fetišizem stvari, obstaja pravni fetišizem oseb, dejansko pa tvorita en sam fetišizem, saj je pogodba le druga plat menjave, in se vzajemno predpostavljata. Gre torej za komplementarna pojava. Svet, ki ga doživljamo in dojemamo izhajajoč iz izraza vrednosti, je dejansko blagovno-pravni svet (Pašukanis, 1980).

Abstraktni čas ima znotraj tega še posebej pomembno mesto, saj je osrednji pojem, na katerem temelji logika meščanske penologije. Posameznik mora biti spoznan kot odgovoren za svoja dejanja, če naj zanje nosi posledice. Obtoženi mora svoja dejanja plačati s svojo svobodo – delež svobode, ki mu je odvzet, pa mora biti sorazmeren s kaznivim dejanjem. Sodišče določi natančno časovno obdobje, za katero bo posamezniku odvzeta svoboda. To je specifična forma, skozi katero se udejanja meščansko kazensko pravo, tj. načelo enakopravnega povračila. Ta pristop je integralno, a nezavedno povezan s konceptom abstraktnega človeka in abstraktnega delovnega časa. Zato Pašukanis poudarja, da ni naključje, da se je ta forma kaznovanja najbolj intenzivno razvijala in naposled postala družbeno naturalizirana v 19. stoletju, ko je bilo meščanstvo že dokončno konsolidirano in je razvilo vse svoje produktivne sile. Seveda so zapori in ječe obstajali v vseh družbenih formacijah, kot tudi prisilno delo, mučenje ipd. Vendar je bil v antiki ali fevdalizmu posameznik pogosto obsojen na dosmrtno ječo ali pa je lahko osvoboditev dočakal le s plačilom podkupnine.

Zato takrat, ko vse konkretne oblike družbenega bogastva postanejo razgrajene v svoje najbolj elementarne in abstraktne forme, v človeški delovni čas, kaznovanje z odvzemanjem časa postane šele zares smiselno. Kazen v kapitalizmu posameznika oropa določene količine abstraktnega časa, ki mu bi bil sicer na razpolago. Na mesto kaznovanja z mučenjem ali denarne izterjave, ki sta v svoji pojavnosti razumljiva vsakomur, stopi abstraktna kazen odvzema časa, ki se kaže kot bolj kompleksna. Namesto potencialnosti, da bi vstopal v blagovne odnose na trgu in prodajal svojo ali kupoval tujo delovno zmožnost, je posameznik za čas trajanja kazni te možnosti oropan. Zapor je mesto, v katerem smo izločeni iz blagovne ekonomije in namesto konkretne kazni, ki je bila značilna za sužnjelastništvo in fevdalizem, v resnici prestajamo abstraktno kazen. Kazen, ki nas opominja, da sicer je tako, vendar bi lahko bilo tudi drugače. Pašukanis zato poudarja, da je potrebno brati Deklaracijo o pravicah človeka in državljana, Ricardovo politično ekonomijo in sistem zapiranja in kaznovanja kot pojave, ki izražajo vznik iste zgodovinske dobe, vznik kapitalizma⁴ (Pašukanis, 1980: 20).

Teorija postfordizma⁵

Zgoraj smo poskušali podati oris in splošno zgodovinsko konstitucijo dveh temeljnih kategorij, abstraktnega dela in abstraktnega časa, brez katerih je razumevanje kapitalizma nujno površinsko. V tem poglavju pa bomo skozi prizmo teh spoznanj podali kritiko danes uveljavljenih teorij, katerih namen je, da podajajo analizo poznega kapitalizma⁶.

Danes splošno razširjena predpostavka izhaja iz prepričanja, da živimo v času, ki je fundamentalno drugačen od časov trdega industrijskega kapitalizma, težke industrije jekla in premoga, velikih tovarn, v katere so se ob zvokih tovarniške ure valile reke delavcev. Delavcev, ki so za tekočim trakom opravljali preprosta, vsakomur priučljiva opravila. Bili v tovarni vsak dan od osmih do štirih, pet dni na teden, 40 let na življenje. To obdobje, ki je danes v razvitih zahodnih državah stvar preteklosti,⁷ je v literaturi označeno pod imenom fordizem in v svojem grobem bistvu predvideva produkcijski proces, v katerem delavec postane podaljšek tekočega traku. Opisuje tisti proces, ki se danes odvija v stotinah izvozno predelovalnih con po vsej Jugovzhodni Aziji, Kitajski in Srednji Ameriki. Ekonomija kot jo poznamo v razvitem svetu, pa je označena kot postfordizem.

Postfordizem predvideva, da je prišlo do temeljne rekonstrukcije v organski sestavi kapitala. Na mesto jeklarja, rudarja,

⁴ Na tem mestu se zdi samoumevna referenca na Foucaulta. Pašukanisovo poglavje o problemu *Zakona in kršenja zakona* (Pašukanis 1980: 109–125), namreč že anticipira Foucaultov projekt, ki se ga loti več desetletij pozneje. Seveda bi bilo treba to vzporednico bistveno natančneje opredeliti in na tem mestu se tega ne moremo lotiti, naslednji citat iz *Nadzorovanja in kaznovanja* pa vseeno lahko nakaže, da je imel Foucault opravka z analizo problema, ki ga je razumel na precej podoben način: »*Disciplina povečuje sile telesa (v ekonomskih terminih uporabnosti) in te iste sile zmanjšuje (v političnih terminih ubogljivosti). Z eno besedo: ločuje oblast od telesa; na eni strani dela iz njega »spretnost«, »zmožnost«, ki si ju prizadeva povečati; na drugi strani pa spreurača energijo, moč, ki bi lahko iz tega izhajala, in jo spreminja v odnos dosledne podložnosti*« (Foucault 2004: 154). Vsekakor se zdi, da bi lahko izpeljali nekaj zanimivih vzporednic med problemom abstraktnega časa in Foucaultovim razumevanjem koncepta discipliniranja.

⁵ Teorije postfordizma nas na tem mestu zanimajo izključno v intencionalnem pogledu, zanimata nas torej osnovni zastavek teh teorij in njihova pretenzija, da lahko nekaj povedo o družbi, v kateri danes živimo.

⁶ Skozi našo izpeljavo bo postalo jasno, da je z vidika razumevanja kritike politične ekonomije, kot jo predlagamo na tem mestu, koncept *poznega kapitalizma* logični nesmisel. Analiza z vidika vrednostne forme je metodološka pozicija, s katere se oznaka *pozni kapitalizem* po svojem bistvu nujno izkaže za kulturni predikat. Kot bomo poskušali pokazati v nadaljevanju, je treba formulo, da se *use spreminja, zavoljo tega, da se ne bi spremenilo nič*, vzeti skrajno zares.

⁷ Seveda tudi na tej sociološko-empirični ravni, na kateri se odvija analiza teorij postfordizma, stvari *ne držijo*, znotraj najbolj razvitih metropol svetovnega kapitalizma obstajajo odnosi najbolj grobega in povsem *klasičnega* izkoriščanja, podoba katerega je sicer vezana na tako imenovane države v razvoju.

delavca v avtomobilski industriji, danes stopi kreativni direktor, delavec v storitveni industriji in predstavnik za odnose z javnostmi. Na mesto klasičnega industrijskega proletariata danes stopata kognitariat in kreativna ekonomija. Namesto industrijskih izdelkov, ki smo jih merili v tonah jekla in premoga, imamo danes opravka s produkcijo idej in podjetniških pobud. Podmena vsega naštetega je, da fizično delo tako v kvalitativnem kot kvantitativnem pomenu izgublja bitko proti kognitivnemu delu. Iz tega sledi, da danes živimo v radikalno drugačnem kapitalizmu kot še pred nekaj desetletji. Ker je narava današnjega kapitalizma drugačna, je potreben tudi drugačen teoretski pristop, ki ga teorije postfordizma tudi poskušajo ponuditi. Tu se bomo ustavili, saj nas nadaljnje izpeljave na tem mestu ne zanimajo, in se bomo namesto tega osredinili samo na izhodišče in skupno jedro vseh tovrstnih teoretskih zastavkov.

Zanima nas izključno samoumevni konsenz, na podlagi katerega se teoretiki nasprotujočih si političnih usmeritev strinjajo, da je nastal temeljni strukturni premik in da ima delo v 21. stoletju povsem drugačen »genski zapis«, kot ga imel je v sredini 20. stoletja. Če je res tako in imamo opravka z novo genetiko dela, to nujno predvideva tudi nove celične forme politične ekonomije. Če je značaj današnjega dela drugačen kot v času viktorijanskega kapitalizma, mora biti drugačen tudi značaj abstraktnega dela, blagovne forme, torej vseh tistih elementarnih družbenih kategorij, skozi katere šele lahko razumemo delo v kapitalizmu.

Pristop postfordizma vprašanja dela ne odpira na tej ravni in problem abstraktnega dela razume na povsem drugačen način. Koncept abstraktnega v tovrstni literaturi praviloma nastopa v pogovornem jeziku. Tudi takrat, ko meri na Marxovo zastavitev, je uporaba površinska in ne zapopade absolutno osrednjega mesta, ki ga koncept zaseda v kritiki politične ekonomije. Zdi se, da abstraktnost dela razume kot neko ezoterično kvaliteto, ki delo ločuje od njegovih bolj primitivnih oblik: »... moderna meščanska družba, ki je pričarala tako mogočna produkcijska in občevalna sredstva, je kot čarovnik, ki ne more več krotiti podzemeljskih moči, katere je bil priklical« (Marx in Engels, 1979: 594). Abstraktnost dela skozi takšno razumevanje postane fetišizacija posameznih vrst konkretnega dela, ki se jim podeljujejo višje kvalitete v nasprotju z drugimi, nižje razvitimi vrstami. V bolj zaostreni obliki lahko predlagamo celo socialni darvinizem kot tisti pogled, ki je nujno vpet v takšno razumevanje evolucije dela in posameznikom podaja kvalitete tistega dela, ki ga opravljajo.

Vendar pa abstraktnega dela ne moremo razumeti skozi noben specifični tip konkretnega dela. Tudi najbolj čista, kognitivna in od »umazane realnosti« odtrgana dela v svojem temelju še zmeraj ostajajo konkretna dela in kot taka niso nič bolj ali nič manj abstraktna kot najbolj konkretna dela. Abstraktno delo je kvaliteta vsakega konkretnega (produktivnega) dela znotraj kapitalizma in kognitivne oblike konkretnega dela v tem smislu niso točka izjeme. Abstraktno delo je odraz posebne družbene funkcije, ki jo ima delo v kapitalizmu. Te pa ne moremo razumeti, če delo analiziramo zgolj kot tehnično-materialni proces, temveč je nujno, da raven analize prestavimo na problem družbene narave dela (Rubin, 1990: 71).

Kot totalen problem kapitalistične družbene formacije lahko problem dela razumemo zgolj skozi kritiko dela samega. Namesto da vztrajamo na izrekanju s pozicije dela, ki kapital razume kot jarem, ki onemogoča polno realizacijo vseh potencialov dela, ga prekarizira in sili v čedalje bolj negotove oblike, je treba perspektivo radikalno obrniti. Zares temeljita kritika bi izhajala iz razumevanja dela kot objekta kritike, dela kot tistega, kar v kapitalizmu v resnici zaslužnjuje in vlada. Na tej ravni analize delo manchestrskega krojača iz viktorijanske Anglije 19. stoletja in IT strokovnjaka iz 21. stoletja v temelju ostaja absolutno primerljiv izraz istega abstraktnega dela. Tistih 20 vatlov platna bi lahko tudi danes zamenjali za en mikročip. Zgodovinska ilustracija v resnici ni potrebna, saj imamo natančno enako menjavo danes, tukaj in zdaj.

Vzemimo konkreten primer, na katerem bomo lahko ilustrirali, da se kljub videzu kapitalizem na ravni izraza vrednostne forme in značaja konkretnega ter abstraktnega dela ni spremenil ... Ko pomembno podjetje naznani zaprtje obrata znotraj svoje matične države in selitev proizvodnje na vzhod, to ni zanemarljivo družbeno dejstvo, temveč prvovrstni politični problem, s katerim se mora soočiti vsaka posamezna država. Prav zato, ker je delo tekstilne delavke prosto izmenljivo z delom računalniškega strokovnjaka, zato, ker to delo na zahodu v resnici ni odpravljeno, to ostaja politični problem. Postfordizem v tem pogledu ne razume, kako absolutno globalne narave je blagovna in vrednostna forma, in fenomene zadnjih desetletij razlaga z vidika fascinacije nad neposrednim videzom stvari. Ne more pa zapopasti celotne zgodovine in posredovanosti tega videza, ne more razumeti, da je v jedro blagovne forme in vrednostnega izraza že vpisan celoten projekt globalizacije. Da sta z vznikom meščanstva in razvite blagovne ekonomije kapitalizem in s tem delitev dela že prevzela globalni značaj. O tem je skoraj 20 let pred izidom Kapitala Marx pisal v Komunističnem manifestu:

»Buržoazija je z izkoriščanjem svetovnega trga kozmopolitsko oblikovala produkcijo in potrošnjo vseh dežel. Industriji je na veliko obžalovanje reakcionarjev spodmaknila spodnog nacionalna tla. Prastare nacionalne industrije so bile uničene in se še iz dneva v dan uničujejo. Spodrivajo jih nove industrije, katerih uvajanje postaja za vse civilizirane nacije življenjsko vprašanje, industrije, ki ne predelujejo več domačih surovin, temveč surovine z najbolj oddaljenih področij, in katerih fabrikati se ne porabljajo le v deželi sami, temveč v vseh delih sveta hkrati« (Marx, 1971: 592).

Zato razumemo analizo postfordizma, ki vztraja na novem značaju dela kot teoretsko kontraproduktivno, politično impotentno in v odnosu do Marxove kritike politične ekonomije tudi zgodovinsko regresijo. Tiste fenomene, ki jih poskuša analizirati postfordizem, bi bilo z vidika Marxove analize, bistveno bolj produktivno razumeti kot proces globalne delitve dela. Proces, ki je skupaj z vzponom neoliberalizma dobil svoj zgodovinski pospešek in uspešno zastrl absolutno globalnost politične ekonomije⁸.

Problem, ki ga v resnici poskuša zapopasti teorija postfordizma, bi lahko definirali kot problem realizacije blaga. Torej splošen strukturni problem kapitalizma in tisto kritično točko, na kateri lahko pride do generalne krize kapitalizma. Ta je kulminacija kontinuirane diskrepance med produkcijo in konzumpcijo (realizacijo blaga), ki privede do splošnega zasičenja blaga na trgu. Torej še bolj trajne nezmožnosti za realizacijo blaga in posledično še globlje krize. Zato gre pri problemu realizacije blaga za centralno nevrvalgično točko kapitalistične ekonomije.

Problem kapitalizma ni proizvodnja, še toliko manj proizvodnja nezahtevnih blag ali blag, ki niso strateškega pomena⁹. Celo več, z vidika kapitala je tovrstno proizvodnjo racionalno preseliti na področja, kjer so delovna sila in splošni produkcijski stroški bistveno cenejši. Tisto, kar je prava uganka kapitala je, kako ta blaga realizirati na trgu? Na tem mestu problem ni več strogo tehnične ali materialne narave, denimo koliko ton jekla bomo proizvedli ta teden. Problem postane družbene narave, saj je zdaj potrebno odgovoriti na to, kako bomo v družbi prodali jeklo. Zato je z vidika zgodovinskega razvoja kapitala absolutno logično, da je prišlo do selitve proizvodnje v države tretjega sveta, medtem, ko privilegirano mesto konzumpcije oziroma realizacije blaga

⁸ S takšne pozicije se tudi celotno gibanje antiglobalizma izkaže za zapoznelo in zgodovinsko regresijo. Zato je treba vztrajati pri emancipatorični vlogi, ki jo je kapital odigral kot globalizirajoča sila, nerefektirana negacija namreč vodi zgolj v fetišizacijo preteklosti.

⁹ Vasja Badalič v svojem delu *Za 100 evrov na mesec* pravilno poudarja, da gre pri selitvi proizvodnje vedno za strateško politično vprašanje. Samoumevnost, s katero selimo tekstilno industrijo, se konča, ko govorimo o vojaški industriji – ZDA je pač ne bodo preselile na Kitajsko.

¹⁰ Pristop, ki ga predlagamo v tem spisu, je manj kot katerakoli druga verzija marksizma obremenjen z dediščino preteklih praktičnih in teoretskih projektov, v resnici se definira šele skozi njihovo negacijo. Države realnega socializma v tej perspektivi niso samo državni kapitalizem, temveč prilagojena oblika prvobitine akumulacije, posebej značilna za periferna območja globalnega kapitalizma. In ko je bila ta enkrat dovršena, ni bilo več nikakršne potrebe po takšni politični formaciji.

ostaja trdno v rokah kapitalističnih metropol. Znotraj slednjih tako lahko identificiramo ducate novih vrst dela, ki se ukvarjajo izključno s tem problemom, torej kako blago prodati. Kreativni direktor, vodja za odnose z javnostmi, svetovalec korporacijam in komunikolog vsi po vrsti naslavljajo problem konzumpcije. Vsi so v službi razvoja znanosti konzumpcije.

Z vidika teorije postfordizma zato ni presenetljivo, da delo, ki je prevladujoče v kapitalističnih metropolah razume kot po svojem bistvu različno od dela v državah tretjega sveta. Namesto trdega fizičnega dela, tu res prevladuje kognitivno delo, vendar nas to ne sme zavesti, da bi v tem videli zoro nove družbene

ureditve. V obeh primerih imamo opravka z delom znotraj kapitalistične družbene formacije, z dvema momentoma ene in iste globalne ekonomije. Z delom, ki po svojem bistvu ostaja dvojne narave, konkretne in abstraktne, in zato med seboj prosto izmenljivo.

Če ne bi bilo tako in bi proces prehoda iz fordizma v postfordizem v resnici pomenil prehod iz enega režima dela v drug režim, če bi se v tem prehodu narava dela zares spremenila, potem danes ne bi mogli več govoriti o kapitalizmu. Vendar kapital vztraja, kljub krizi ali pa prav zaradi nje, močnejši kot kdajkoli prej. In če teorijo postfordizma lahko beremo zgolj simptomatsko, potem kot taka pove več o stanju duha na levisi kot pa o kapitalizmu samem. Postfordizem problema abstraktnega dela ne razume in ga zato niti ne more zadovoljivo politično artikulirati. Zato v sklepnem poglavju sledi poskus formulacije tistih zastavkov, ki bi dejansko lahko pomagali k pozitivni politični artikulaciji abstraktnega dela.

Antipolitika za antidelo

Moishe Postone v *Time, Labor in Social Domination* podaja odlično kritiko vseh tistih pristopov, ki jih razume pod skupnim imenovalcem tradicionalnega marksizma (Postone, 2006: 43–84). Za te pristope je značilna kritika, ki se izreka s pozicije dela. V kontekstu teh kritik je ključni problem kapitalizma protislovje med produkcijskimi silami, tj. med industrijsko proizvodnjo na eni strani in privatno lastnino in trgom na drugi. Govorimo torej o protislovju med produkcijo in distribucijo ter konzumpcijo. Zato avtorji tradicionalnega marksizma prehod v socializem razumejo kot problem distribucije, natančneje, njihov politični zastavek je prav v redistribuciji. V kontekstu te misli je delo transhistorični vir vsega bogastva in naloga progresivne politike je delo osvoboditi izpod spon kapitala. Delo je vrednota sama na sebi, vir navdiha revolucionarnih politik, delavske in ljudske republike pa njena pozitivna dovršitev. Na tej ravni razumevanja, ki je v resnici skupno tako bolj blagim socialno demokratičnim pristopom kot najbolj trdemu stalinizmu, ostanejo celične forme politične ekonomije povsem nedotaknjene. Prav zato ležijo kot nočna mora na vseh živih politikah, ki poskušajo premagati kapitalizem, vendar pa ga s svojo politično strategijo v resnici še krepijo¹⁰.

V območje tradicionalnega marksizma se umešča tudi teorija postfordizma, tudi ti avtorji ne naslavljajo dela z vidika dvojnosti njegove narave, tj. konkretnega in abstraktnega. Zato spremembe v globalni delitvi dela in posamičnih sferah globalnega kapitalizma zamenjujejo za spremembe v naravi dela samega. Za vse našete se delo predstavlja kot izpraznjena in objektivna forma, ideal, h kateremu je treba težiti. Ideal, ki ga je v resnici treba šele razviti do vseh njegovih potenci-

alov, predvsem pa osvoboditi od kapitala¹¹. Večja ko je zaposlenost v neki družbi, bolje ji gre in večja ko je brezposelnost, z večjimi problemi se sooča. Delo je prav na tej neposredni vsakdanji ravni nereflektirana vrednota in de facto vladajoča ideologija, na katero ni nihče imun, saj se vpisuje v eksistenčno jedro vsakega posameznika. Še toliko bolj problematično je, da vanjo verjamejo dobesedno vsi. Vladajoče politične stranke, lastniki produkcijskih sredstev, delavci, nevladne organizacije in seveda v največji meri sindikati. Podmena te enotnosti je, da je v kapitalizmu edino še hujše od izkoriščanja (mezdnega suženjstva), neizkoriščanje. Najhujše, kar se nam lahko v kapitalizmu pripeti, je to, da nas nihče noče izkoriščati, da se presedamo v vrstah rezervne armade delovne sile in čakamo na boljši jutri. In čeprav to v dobesednem pomenu seveda drži, s takšno perspektivo izgubimo neko temeljno dimenzijo, tj. da je največji problem delo samo.

Prav to pa smo poskušali v tem spisu poudariti, torej da delo ni nevtralna substanca in transhistorični vir vsega bogastva. Zato vprašanje produkcije in reprodukcije delovne sile ni zgolj vprašanje, koliko česa in kako proizvajamo. Niti ne gre za to, v kakšnih delovnih razmerah delamo in za kakšno mzdo. Tisto, kar je najbolj problematično, je delo kot družbeni mehanizem za podrejanje posameznikov, tj. abstraktno delo. S tega vidika je vsako produktivno delo, ki je vpeto v globalni kapitalizem, že izkristalizirana substanca kapitalizma samega. Ko vstopimo v mezdni odnos, nujno prevzamemo logiko sistema samega in se ji podredimo. Ta abstraktna, neosebna, vendar objektivna vladavina je tista sila, ki v temelju omogoča delovanje kapitalizma. Proti preteklim produkcijskim načinom je ne moremo vezati na konkretne posameznike (in tudi sicer ne moremo narediti atentata na družbeno formo). Niti na sile trga, ponudbe in povpraševanja, kot to poskuša narediti meščanska ideologija. Tudi razredna protislovja v tem pogledu ne sežejo dovolj daleč.

Tisto, kar se v tej luči postavlja kot najbolj pereč problem, je vprašanje artikulacije problema dela na način, ki bo sposoben proizvesti politične učinke oziroma misliti strategije emancipacije od dela samega. Zato je potrebna politika antidela, politika, ki bo abstrahirala od vseh konkretnih oblik dela in zgodovinsko zavest gradila na problemu abstraktnega dela kot specifične zgodovinske forme, ki je konstitutivna za kapitalizem. Takšen pristop bi pokazal, da je treba vzeti tezo o globalnem kapitalizmu zares in da moramo vsako politično strategijo snovati z vidika totalnosti kapitalizma. Čista pozicija kognitariata kot razreda umskih delavcev specifičnega za dobo postfordizma je iz tega vidika hipokrizija, saj spregleda svojo radikalno vpetost v globalni kapitalizem. Obenem je koncept povsem odvečen in bi bilo veliko bolje govoriti o intelektualnem proletariatu, kajti v nasprotnem primeru spet ustvarjamo lažen vtis, da je prišlo do radikalne spremembe v značaju dela samega.

Zato je politika antidela mogoča samo kot antipolitika. Antipolitiko kot sredstvo za odpravo dela razumemo na podoben način kot skupina Krisis v svojem *Manifesto Against Labor*¹², torej

¹¹ Osvobajanje od kapitala je po svojem bistvu in prignano do logičnih sklepov, regresivno gibanje in težnja po vrnitvi k preteklim produkcijskim režimom. Naloga progresivne politike ne sme biti osvobajanje, temveč odprava kapitala, v tem pa je temeljna razlika. Prav socialistične države so de facto izvedle osvoboditev od kapitala in ga v praksi nadomestile s še bolj surovimi oblikami izkoriščanja, ki pa z vidika celote niso v ničemer presegle kapitalistične družbene formacije in zato tudi ohranjale vse njene temeljne kategorije. Socialistična ekonomija še vedno ostaja razvita blagovna ekonomija kljub svoji tehnološki nerazvitosti. Od tod tudi danes splošno razširjena fascinacija nad Kitajsko kot avtokratskim kapitalizmom, ki ne potrebuje demokracije. Strogo gledano kapitalizem *nikoli* ni potreboval demokracije, tisto, kar je za nemoteno delovanje kapitalizma nujno, je abstraktno delo, tj. zmožnost, da abstrahiramo od vsakega konkretnega dela in ga zamenjamo z vsakim drugim konkretnim delom, torej vrednostna forma v svoji razviti obliki. Za to so potrebni abstraktni državljani, ti pa lahko obstajajo tudi v diktaturi.

¹² Skupina Krisis, ki v svojih vrstah vključuje kritične intelektualce, katerih pristop je znan pod imenom *urednostna kritika*, je neodvisno od Postona razvila podobne zastavke. V slovenščini imamo prevod enega njenih ključnih članov: KURZ, R. (2000). *Svet kot volja in dizajn: Postmoderna leuica in estetizacija krize*. Ljubljana, Založba Krtina.

kot dinamično protislovje, ki na državo naslavlja zahteve, vendar ne oblikuje politične stranke in njen neposredni cilj ni prevzem oblasti.

Namesto da bi antipolitiko razumeli kot sredstvo za ustvarjanje kontrakulture oziroma kontradružbe, kakor v nadaljevanju predlaga manifest skupine Krisis, pa sami razumemo antipolitiko kot radikalen in v današnjih razmerah edini mogoči način repolitizacije. Gibanje te repolitizacije se mora odvijati skozi svoj privilegirani objekt kritike, to je skozi kritiko levece v vseh njenih oblikah. Zato antipolitika pomeni kritiko vseh tistih levih (institucionalnih in zunajinstitucionalnih) teorij in praks, ki problema kapitalizma ne razumejo skozi osnovne celične forme kritike politične ekonomije in zato zapadajo v neizogibne zgodovinske in teoretske regresije. Ta kritika je neposredna naloga vsake misli, ki ima pretenzijo, da bi bila progresivna. Zgolj skozi negacijo vseh obstoječih pristopov bomo lahko proizvedli pozitivne politične učinke oziroma politično artikulirali problem abstraktnega dela.

Literatura

- BEIRNE, P., SHARLET, R. (1980) *Pashukanis, selected writings on Marxism and law*. London, Academic Press.
- BADALIČ, V. (2010). *Za 100 evrov na mesec: Proizvodni sistem globalnega kapitalizma*. Ljubljana, Krtina.
- BOWRING, F. (2002). Post-Fordism and the End of Work. *Futures* (34): 159–172. Elsevier, Amsterdam.
- FOUCAULT, M. (2004). *Nadzorovanje in kaznovanje, nastanek zapora*. Ljubljana, Krtina.
- KRISIS, GRUPPE (1999). *Manifesto Against Labour*. Berlin, Krisis.
- KORSCH, K. (1970). *Marksizem in filozofija*. Ljubljana, Komunist.
- LIPIETZ, A. (1997) The Post-Fordist World: Labour Relations, International Hierarchy and Global Ecology. *Review of International Political Economy* (4): 1-41. Brown University, Taylor&Francis.
- LUKACS, G. (1985). *Zgodovina in razredna zavest, študije o marksistični dialektiki*. Ljubljana, Vestnik Inštituta za marksistične študije ZRC SAZU.
- MARX, K., ENGELS, F. (1987). *Collected Works, Volume 42*. New York, International Publisher.
- MARX, K., ENGELS, F. (1971). *Manifest komunistične stranke*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- MARX, K. (1986). *Kapital I., Kritika politične ekonomije*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- OECD, *KNOWLEDGE-BASED ECONOMY* (1996). Dostopno prek: www.oecd.org (14.02.2011)
- POSTONE, M. (2006). *Time, Labor, and Social Domination. A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- RIFKIN, J. (2007) *Konec dela: Zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe*. Ljubljana, Krtina.
- RUBIN, I. I. (1990). *Essays on Marx's Theory of Value*. New York, Black Rose Books.

Univerzalni temeljni dohodek in transformacije dela: o misinterpretacijah

¹ Tezo je prvič predstavil že leta 1989 v članku *The End of History?* v reviji *The National Interest*.

Ko je Francis Fukuyama leta 1992 v svojem delu *The End of History and the Last Man* postavil iz Hegla izhajajočo tezo¹ o triumfu političnega in ekonomskega liberalizma, je napovedoval zmago liberalne demokracije in kapitalizma svobodnega trga nad komunizmom ter posledično konec spopada velikih ideologij. Čeprav je padeč berlinskega zidu leta 1989 simboliziral zgolj propad državne in zgodovinsko specifične oblike komunizma, je Fukuyama trdil, da po obdobju hladne vojne in padcu berlinskega zidu ni alternative, ki bi lahko konkurirala liberalni demokraciji (Fukuyama, 1992; Gamble, 2006). Splošna konsolidacija tovrstnega prepričanja nas ne preseneča, če upoštevamo predhodno indoktrinacijo pod sloganom »there is no alternative« (TINA), ki sta jo promovirali administraciji britanske premierke Margaret Thatcher in ameriškega predsednika Ronalda Reagana ter tako pripomogli k strmemu vzponu neoliberalne ideologije, ki pustoši še danes. Ko je leta 1964 Herbert Marcuse predstavil svoj premislek o ideologiji napredne industrijske družbe v knjigi *One-Dimensional Man*, se je opiral na še vedno relevanten koncept enodimenzionalne družbe, v kateri »obstaja zgolj ena dimenzija ter je povsod in v vseh oblikah«. Enodimenzionalno misel »sistematično podpirajo ustvarjalci politike (...). Njihov univerzum diskurza je poseljen s samo-potrjujočimi hipotezami, ki s tem, ko so nenehno in monopolistično ponovljene, postanejo hipnotične definicije oziroma diktati« (Marcuse, 2002: 13, 16). Multidimenzionalen jezik tako postane enodimenzionalen jezik, ki je poenoten, nekritičen in zaprt jezik, ki ne pojasnjuje, temveč sporoča odločitev, ukaz. Kot bomo videli v nadaljevanju, »jezik ne odraža zgolj teh kontrol, temveč postane sam instrument nadzora celo tam, kjer ne prenaša ukazov, ampak informacije« (Marcuse, 2002: 98, 100, 105, 106). Znotraj napredne industrijske civilizacije je pozitivistično mišljenje v poziciji premoči nad kritičnim mišljenjem, ki temelji na logiki protesta, zato enodimenzionalna realnost triumfira nad protislovjem (Marcuse, 2002: 19, 128). Enodimenzionalna družba namreč temelji na tehnološki racionalnosti in logiki dominacije. »Zgodovina je še vedno zgodovina dominacije in

logika misli ostaja logika dominacije.« (Marcuse, 2002: 142) Marcuse preferira dvodimenzionalni univerzum diskurza, ki je univerzum kritične, abstraktne misli, misli dveh dimenzij, ki sta antagonistični druga drugi. Pesimistično ugotavlja, da se povečuje število ljudi, ki si ne morejo predstavljati kvalitativno drugačnega univerzuma diskurza ali delovanja (Marcuse, 2002: 26, 100) zunaj »statičnega sistema življenja« (Marcuse, 2002: 19), ki dovoljuje »spremembe« le znotraj lastnih institucij in parametrov ter je sredstvo dominacije. V času prehajanja v postindustrijsko družbo lahko Marcusovo študijo delovanja industrijske družbe, ki temelji na dialektiki, razumemo kot relevantno in aktualno predvsem z vidika premišljanja alternativ, kajti tudi postindustrijski družbi problematika enodimenzionalne in pozitivistične misli, ki omejuje možnosti mišljenja radikalnih družbenih sprememb, ni tuja. Najboljši dokaz socialne nepravčnosti in posledično moralne nesprejemljivosti neoliberalne kapitalistične ekonomske ureditve so številni družbeni boji, ki se vsak dan v različnih oblikah manifestirajo po vsem svetu ter jasno sporočajo, da so alternative žive kot še nikoli. V času krize hegemonске ekonomske paradigme se na široko odpira tudi akademski in medijski prostor, ki je namenjen razpravam o alternativnih načinih organiziranja sodobnih družb. V izredno širok repertoar alternativnih družbeno-ekonomskih inovacij spada tudi čedalje bolj aktualna ideja univerzalnega temeljnega dohodka (UTD), ki zaradi spodbujanja tovrstnih razprav v slovenskem medijskem prostoru postaja čedalje bolj prepoznavna tudi v Sloveniji. Vendar pa je v zadnjem času mogoče zaslediti čedalje močnejšo težnjo po uveljavljanju dominantnih načinov interpretacij in utemeljevanja ideje UTD ter njenih predlogov, ki so v določeni meri specifični in dvomljivi ter se v nekaterih elementih razlikujejo od argumentacij, ki jih navajajo zagovorniki UTD drugod po svetu. Zato je smiselno navesti problematične točke utemeljevanja ideje UTD, kar pa ne pomeni, da je utemeljevanje te ideje in njenih predlogov v slovenskem prostoru povsem zgrešeno. Pričujoči prispevek prav tako ne nasprotuje osrednjim namenom in ciljem zagovornikov UTD, temveč zgolj ponuja premislek o alternativnih načinih argumentiranja te ideje. Analiza ne bo obravnavala zgolj dokaj zaprtih akademskih debat o tej tematiki, temveč tudi nekatere pomembne razprave, ki so bile v zadnjem času široko dostopne splošni slovenski javnosti.

Na kratko o ideji UTD v Sloveniji

Ker bomo v nadaljevanju analizirali pristope utemeljevanja, ki se jih poslužujejo nekateri slovenski zagovorniki UTD, je smiselno najprej predstaviti kratko zgodovino te ideje pri nas. Nastavki oziroma prototipi ideje UTD so v slovenskem prostoru prisotni že dlje časa in izhajajo že iz jugoslovanskega socialističnega obdobja. V začetku devetdesetih je bilo uvajanje UTD celo ponujeno takratni Socialdemokratski stranki (Rus, 2009). Idejo UTD v Sloveniji prvi skromno predstavi Veljko Rus leta 1990 v knjigi *Socialna država in družba blaginje*, v kateri predlaga t. i. minimalni dohodek v višini tretjine povprečnega osebnega dohodka – kot radikalen ukrep, s katerim naj bi državljanom Slovenije in vzhodnoevropskih držav zagotovili minimalno socialno varnost. »Takšen sistem bi ustvaril zelo visoko stopnjo socialne varnosti vseh državljanov na zelo nizki materialni ravni.« Pri tem izhaja iz prepričanja, da »minimalne socialne varnosti ne morejo zagotoviti prebivalstvu niti družina niti delovne organizacije, ampak samo država« (Rus, 1990: 12). Leta 2004 je izšel zbornik besedil tujih in slovenskih avtorjev z naslovom *Brezplačno kosilo za vse?: predlog univerzalnega temeljnega dohodka*, s čimer se je razprava o ideji UTD razširila tudi v neakademskem prostoru. Slovenske politične

stranke se glede UTD opredeljujejo zelo različno – nekatere jo proučujejo, medtem ko druge zagovarjajo stališče, da ga v Sloveniji že izvajamo (Horvat, 2008). Progresivna stranka je k svojemu programu celo sprejela dopolnitev, v katerem se zavezuje, da se bo zavzemala za UTD za vse državljanke (Progresivna stranka). Z idejo UTD so se v zadnjem času ukvarjale tudi druge skupine, kot na primer Sekcija za promocijo UTD, Delovna skupina proti delu, Gibanje za pravičnost in razvoj itd. Nekateri slovenski avtorji menijo, da Slovenija v določeni meri že izvaja UTD. Dragoš (2004: 130–131) recimo trdi, da v Sloveniji že prakticiramo nekakšen prototip UTD v obliki dodatka na veliko družino, do katerega pa je upravičenih le malo ljudi. Prepričan sem, da sta otroški dodatek in državna pokojnina veliko boljše primera prototipov UTD. Pred dvema letoma je slovenski minister za finance Franc Križanič (2009: 36) javno obljubil UTD v višini 500 evrov – in bil deležen ostrih kritik –, pri čemer je izhajal iz napačne predpostavke, da nekakšen UTD že imamo, kajti vsakdo, ki nima virov za preživljanje, prejema nekaj več kot 200 evrov na mesec.

Če bi ta znesek počasi dvigovali, bi postopoma uvajali UTD. Po tej interpretaciji je bil UTD zgrešeno enačen z denarno socialno pomočjo, ki jo prejemajo brezposelni, zaradi česar lahko ministrovo izjavo razumemo le kot nekoliko bolj radodarno obliko socialnih prejemkov. Ker je ideja UTD v Sloveniji še vedno relativno slabo poznana, je pogosto predmet napačnih razumevanj in interpretacij. Kakšne so potemtakem dominantne interpretacije »izvedljivega« UTD za Slovenijo? Odgovor na to vprašanje lahko ponudi analiza diskurza, ki se manifestira skozi utemeljevanje ideje UTD s strani zagovornikov. Nekatere prikrite diskurze bomo poskušali problematizirati, saj praksa kaže, da imajo ekstremni diskurzi potencial transformacije v dominantni diskurz, kar ni nepomembno za nadaljnjo razpravo o UTD v Sloveniji. Tovrstna analiza v slovenskem prostoru še ni bila izdelana, zato je pričujoči članek izviren prispevek k nadaljnjim debatam o UTD. Čeprav je analiza zgolj delna – ker ne zajema vseh medijev, v katerih se razpravlja o tej tematiki –, je izredno pomembna, saj zajema ključne razprave, ki bi zaradi široke medijske pokritosti lahko precej vplivale na izhodiščne in nadaljnje predstave javnosti o ideji UTD.

O zmotah utemeljevanja UTD

Pričujoča analiza bo temeljila na treh osrednjih virih – na *Predlogu UTD v Sloveniji*, ki ga je pred letom dni v okviru Urada RS za makroekonomske analize in razvoj (UMAR) predstavila Valerija Korošec na razpravi v oddaji *Omizje* na RTV s podnaslovom *Brezplačno kosilo za vse?* in posvetu v Državnem svetu RS na tematiko *Univerzalni temeljni dohodek – utopija ali realna možnost*. Prvič, Predlog UTD v Sloveniji, ki je nedvomno najbolj spodbudil javne razprave in premisleke o tej ideji, skozi analizo stanja odlično ponazori čedalje bolj prekerne delovne razmere na slovenskem trgu dela in temu primeren odnos delavcev do zaposlitve. Valerija Korošec poudarja, da Slovenci med vsemi Evropejci najvišje vrednotijo delo, vendar kar »37 odstotkov Slovencev sovraži svojo službo«. Ta ugotovitev ni presenetljiva, če upoštevamo, da ima Slovenija »najvišjo intenzivnost dela, najvišje število odsotnosti zaradi bolezni in manjše zadovoljstvo z delom kot v EU-27«. V zadnjih desetih letih se je delež začasno zaposlenih več kot podvojil in po letu 2003 narašča še hitreje, zato je Slovenija leta 2008 postala država z največjim deležem začasno zaposlenih mladih v EU (Korošec, 2010: 8). Drugič, decembra 2010 je na nacionalni televiziji potekala prva resnejša razprava o ideji UTD v slovenskem medijskem prostoru v

² Valerija Korošec, Branko Gerlič in Srečo Dragoš.

³ Ivan Svetlik, Matjaž Hanžek, Bogomir Kovač in Tomaž Lovše.

⁴ Uroš Boltin, Valerija Korošec, Jože Mencinger, Tanja Renner, Goran Lukič in Vesna Leskovšek.

oddaji Omizje s podnaslovom Brezplačno kosilo za vse?, v kateri so nekateri zagovorniki² ter nasprotniki in skeptiki³ ideje UTD razpravljali predvsem o predlogu Valerije Korošec, ki postaja središčna točka razprav o tej ideji. Tretjič, isti mesec je v slovenskem državnem svetu potekal posvet z naslovom Univerzalni temeljni dohodek v Sloveniji: utopija ali realna možnost?, na katerem so nastopili predvsem zagovorniki⁴ ideje, ki so poskušali utemeljiti,

da je nujna uvedba UTD kot postmoderne oblike socialne države, ki lahko formira novo družbeno paradigmo. Čeprav je namen zgoraj omenjenih razprav promocija in zagovor ideje UTD in njenih specifičnih predlogov, je pomembno poudariti ključne problematične točke, ki postajajo stalnica tudi znotraj drugih, v tej analizi izpuščenih razprav o UTD. Prvič, ne problematizirajo neupravičenosti migrantov do UTD. Drugič, prevzemajo neoliberalni diskurz. Tretjič, UTD razumejo zgolj kot ekonomsko vprašanje in ne kot politično vprašanje. Četrto, vztrajajo pri preživetih interpretacijah konceptov dela in produkcije.

O migrantih brez univerzalnega temeljnega dohodka

Valerija Korošec se v svojem predlogu zavzema, da:

»UTD dobijo vsi državljani RS, kot tudi tisti stalni prebivalci Slovenije, ki živijo v Sloveniji nepretrgoma deset let, od tega neprekinjeno zadnjih pet let preden postane upravičenec do UTD. Tako so po kriteriju stalnega bivanja upravičenci za UTD izenačeni z upravičenci za pridobitev državljanstva po Zakonu o državljanstvu Republike Slovenije (UR. 1/91), vendar brez zahteve po pridobitvi državljanstva. (...) Če zadovoljevanje kriterijev za pridobitev državljanstva vodi do državljanstva in državljanstvo do UTD, je mogoče že samo zadostitev kriterijev za pridobitev državljanstva šteti kot upravičenost do Univerzalnega temeljnega dohodka.« (Korošec, 2010: 22)

Čeprav opomni na dejstvo, tako kot večina zagovornikov, da vsakemu prebivalcu Aljaske po ustavi pripada pravica do UTD že po šestih mesecih stalnega bivanja, zgoraj omenjeni pristop utemeljuje s tem, da predlogi drugod po svetu po navadi omenjajo kriterij petletnega oziroma desetletnega stalnega bivanja (Korošec, 2010: 5, 20). Problematična je torej vezanost pravice do UTD na status državljan, ki se v praksi navezuje na kriterij dovolj dolgega stalnega bivanja in ga nekateri ne izpolnjujejo – ter vezanost dovoljenja za bivanje v Sloveniji na pogodbo o delu. S tega vidika predlog potiska migrante, ki prav tako plačujejo davke in izpolnjujejo številne državljanske dolžnosti, a jim v zameno niso zagotovljene temu primerne pravice, v še bolj neenakopraven položaj kot je obstoječi. Praksa kaže, da država, ki jo lahko razumemo tudi kot politično diktaturo kapitala, formira režim delavskih migracij, ki omogoča sistemsko eksploatacijo delavcev. Vizumski režim in izključevalne prakse sistema socialne države namreč poskrbijo za popolno podrejenost delavca delodajalcu. Ker migrantskim delavcem niso na voljo mehanizmi, s pomočjo katerih bi lahko v praksi uveljavljali svoje pravice, so prisiljeni v odnos prostitucije. Čeprav, kot sem že omenil, ustvarjajo skupno družbeno bogastvo, nimajo dostopa do (vseh oblik) pomoči s strani institucij socialne države. Če želimo migrantskim delavcem zagotoviti sistemsko učinkovito uživanje vseh pripadajočih pravic, je treba (tudi finančno) izpolniti pogoje, da se lahko sindikalno organizirajo in samoorganizirajo v delavska gibanja. UTD

je mehanizem, ki vsebuje potencial vzpostavljanja takšnih razmer. Zato je neupravičenost migrantov do te pravice v primeru njene realizacije nedopustna. Treba se je zavedati, da uspešnost in učinkovitost specifičnega modela UTD ni odvisna zgolj od naklonjenosti drugih družbeno-ekonomskih okoliščin in politik, temveč tudi od notranje sestave modela, ki mora biti naklonjena tudi migrantom in ne zgolj državljanom.

Na tem mestu je smiselno omeniti Étiennea Balibarja, ki omejnja idealno univerzalnost⁵, s katero se na področju politike pojavi pojem brezpogojnost, in postavko *egaliberte*,⁶ ki univerzalni obseg političnih in državljanskih pravic univerzalno izenačuje človeka in državljana versus tradicionalno vzpostavljeni odnos med podaništvom in državljanstvom, upravičuje s pojasnilom, da »enakosti in svobode ni mogoče ločiti druge od druge«, saj sta »identični druga drugi«. Po postavki *egaliberte* enakost in svoboda torej nista ločena in protislovna koncepta. Ko Balibar (2004: 485) govori o »enaki svobodi«, opozarja, da ni svobode brez enakosti in enakosti brez svobode. S tem opozarja na absolutni značaj – »vse ali nič« – *egaliberte*, ki »je ali pa je ni«. Po Balibarju univerzalnost poleg intenzivnega vsebuje tudi ekstenziven vidik. »Ekstenziven vidik je dejstvo, da uporaba človekovih pravic ne more biti omejena na določene prejemnike ali prihranjena zanje«, saj »nobena skupina ni »po naravi« izločena iz prostora zahtev po pravicah«. Pravice do enakosti in svobode so individualne pravice, ker jih zahtevajo in nosijo zgolj posamezniki. Kljub temu je odpravljanje prisile (svoboda) in diskriminacije (enakost) vedno kolektiven proces, ki je mogoč zgolj, če posamezniki združijo moči proti zatiranju, družbeni hierarhiji in neenakosti. Enakosti in svobode torej ni mogoče razdeliti med ljudi, temveč zgolj osvojiti (Balibar, 2004: 474–477). Čeprav boj za *egaliberte* ustvari solidarnost, »ne ustvari nikakršne skupnosti«, temveč teži k temu, da jo spremeni, zato je neposredno univerzalističen (Balibar, 2004: 479). Ideja UTD po mnenju številnih avtorjev izhaja iz republikanske politične teorije, saj je rezultat ideje svobode, ki potrebuje določena materialna sredstva, ki bi omogočala družbenoekonomsko neodvisnost in prosto izbiro posameznikov (Mulvale, 2008: 14). Zato lahko UTD mislimo kot mehanizem zagotavljanja *egaliberte*.

Valerija Korošec (2010: 20) navaja primer otrok, ki niso davkoplačevalci, a so vseeno upravičeni do socialnih pravic in s tem tudi do UTD zgolj zato, ker so se rodili na nekem nacionalnem teritoriju. Desetletni cenzus preseneča tudi zato, ker predlog utemeljuje pravico do UTD kot univerzalno pravico posameznika do življenja. Ali migrantskim delavcem prvih deset let ne pripada pravica do eksistence? Predlog namreč predvideva, da bi do UTD morali biti upravičeni tisti, ki imajo status državljana ali prebivalca s stalnim prebivališčem, še zlasti če bi se UTD financiral iz ekoloških davčnih virov, ki izhajajo iz skupnih naravnih virov, kot so ozemlje, zrak, voda in naravna bogastva, tj. skupna »naravna lastnina«, ki je po navadi zamejena z državnimi mejami (Korošec, 2010: 21). Ali je t. i. skupna »naravna lastnina« resnično nacionalna? Je vprašanje globalnega onesnaževanja zgolj nacionalna problematika? Predlog poudarja tudi duhovni argument, da je dolžnost Slovenije zagotoviti obstoj svojim državljanom, ker se mora tudi sama za svoj obstoj zahvaliti prav njim (Korošec, 2010: 21). Če ta argument drži, potem pravica do UTD pripada tudi migrantom, saj pomenijo približno desetino slovenske delovne sile, kar ob upoštevanju dejstva, da slovenska nacionalna ekonomija ne more normalno delovati brez migrantske delovne sile, ni zanemarljiv podatek. Zanimivo je, da noben od treh izbranih primerov ne problematizira izključenosti migrantov do pravice UTD, kar kaže na to, da so trenutne razprave o UTD zamejene s konstruktom nacionalnega državljanstva.

⁵ Poleg idealne univerzalnosti omenja tudi realno in fiktivno univerzalnost ter tako daje univerzalnemu trojni pomen (glej Balibar, 2004: 481).

⁶ *Egaliberte* izhaja iz starorimske formacije *aequa libertas*. Hannah Arendt govori o »pravici do pravice«, ki je *pravica do politike* v širšem pomenu. Kot pravi, so delavska gibanja na začetku videti kot zahteva po univerzalni pravici do politike, kot ponovno rojstvo *egaliberte* (Balibar, 2004: 475, 477–478).

Od ekskluzivističnih praks socialne države k neoliberalnemu UTD

Ker socialna država svojo pomoč pogojuje, prejemniki pomoči sili v odnose podrejanja in odvisnosti, s čimer pripomore h krepitvi začaranega kroga revščine. Mehanizem UTD v nasprotju z obstoječo socialno državo posameznika ne stigmatizira, saj pravice do UTD ne pogojuje. Ker se zagovorniki zavedajo tega potenciala, UTD največkrat utemeljujejo skozi kritiko delovanja obstoječe socialne države ali pa ga interpretirajo kot novo, postmoderno obliko socialne države. Kot pravi Valerija Korošec (2010: 13, 15), je moderna socialna država kreirana za blaženje socialnih stisk, ki so posledica fordističnega načina proizvodnje; ker je v postindustrijskih razmerah socialna država še vedno vezana na industrijsko družbo, se kaže potreba po transformaciji moderne socialne države v postmoderno, v obliki UTD. Marcuse (2002: 52) je že v sedemdesetih zapisal: »Država blaginje je država nesvobode, ker je njena celotna administracija sistematična restrikcija.« Da je ta trditev veljavna tudi danes, bi se verjetno strinjala tudi Vesna Leskovšek, ki omenja zgolj nekatere od izključujočih praks socialne države. Prvič, socialni uslužbenci lahko na podlagi subjektivne ocene zunanjega videza prosilca presojujejo o tem, ali je prosilec (ne)upravičen do socialne pomoči. Drugič, socialna država izvaja skoraj popolno kontrolo nad prosilci pomoči prek baz podatkov. Čeprav ima gospodarski kriminal veliko hujše posledice, kot je oškodovanje države za 2880 evrov na leto, baze za tovrstne prestopnike ne obstajajo. Tretjič, posameznik lahko prejema socialno pomoč zgolj dokler je priden in popolnoma podrejen. Mentaliteta države pri delitvi socialnih prispevkov je namreč naslednja. Prvič, tako v kapitalizmu kot tudi v socializmu so do socialnih prispevkov upravičeni zgolj tisti, ki so zaposleni ali »upravičeno« brezposelni, pri čemer mora nekdo, ki je v delovnem razmerju, imeti vselej več kot nekdo, ki je brezposeln. Drugič, kdor se na delovnem mestu upre, je lahko odpuščen, s čimer izgubi pravico do socialne pomoči. S tovrstno politiko država sili delavca v odnos čim večje podrejenosti svojemu delodajalcu. Kdor prejema socialno pomoč, mora biti pripravljen delati tudi za evro plačila na teden, tudi pri zasebnih delodajalcih (Državni Svet RS, 2010). Kot pravi Lazzarato (2004: 191), se v zahodnih družbah nadzora nadzor izvaja tudi z upravljanjem življenja skozi socialno državo. Iz zgoraj omenjenih primerov ni težko razbrati odnosa simbioze med državo in kapitalom. Delovanje socialne države v tem kontekstu lahko razumemo kot mehanizem nadzora delavcev, medtem ko državo razumemo kot politično diktaturo kapitala. Tudi Negri in Hardt (1999: 79) trdita, da je država kolektivni kapitalist. »S tem ko se predmet kapitalističnega nadzora stopnjuje razliva prek meja tovarne na področje obče družbene produkcije, ko se delavci organizirajo na bolj političen način in napadejo državo, ekonomska domena kapitala in politična domena države čedalje bolj sovpadata. Dva sistema se morata združiti, da bi oblikovala socialno državo« (Kurnik, 2009: 655).

V primeru vpeljave UTD bi lahko nekatere socialne transferje celo odpravili, kar v svojem predlogu omenja tudi Valerija Korošec (2010: 37). Takšen ukrep bi lahko utemeljevali zgolj na argumentu nedotakljivosti ali celo krepitvi že obstoječih pravic, ki ga lahko praktično ponazorimo na primeru otrok in upokojencev. Prvič, če otroci prejemajo (delni) UTD, ki je višji od trenutnega otroškega dodatka, je nerealno pričakovati nadaljnje izplačevanje slednjega. Drugič, če bi uvedli zadosten UTD, bi lahko odpravili t. i. državne pokojnine, s čimer ne bi kršili pravic upokojencev, saj bi takšna odločitev verjetno izboljšala njihov življenjski standard. Še več, če bi si privoščili dovolj visok UTD, ki bi omogočal dostojno življenje vsakogar, pa bi lahko razmišljali celo o odpravi starostne meje za upokojitev. Med zagovorniki ideje UTD obstaja soglasje, da vseh socialnih transferjev ne moremo odpraviti, medtem ko je odprava ali zmanjševanje

nekaterih obstoječih socialnih transferjev dopustno (Državni Svet RS, 2010), če takšni ukrepi ne ogrožajo že obstoječih pravic posameznika. Zgoraj omenjeni kompromisi so sprejemljivi, če so rezultat širšega družbenega dogovora in niso v škodo katerikoli družbeni skupini ali posamezniku. V tem kontekstu je treba UTD misliti kot pravico in ne kot dohodek. V zadnjem času pa je v slovenskem prostoru zaslediti številna utemeljevanja UTD, iz katerih je mogoče razbrati neoliberalne težnje, ki lahko negativno vplivajo na nadaljnjo razpravo in razumevanje te ideje. Zato v nadaljevanju navajam nekaj tovrstnih primerov.

Po Predlogu UTD v Sloveniji je ena izmed prednosti sistema UTD ta, da delodajalce odveže od odgovornosti za eksistenco delavcev, kajti »pritiski na delodajalce v smislu »socialnih kriterijev« bi bili v tem pogledu zmanjšani«. »Delodajalci ne bi bili več zavezani plačevati bolniških nadomestil za prve tri dni bolniške«, kajti »bolniške sploh ne bi bilo več«. Družba UTD bi podjetjem omogočila najem eksistencialnega strahu osvobojenega kreativnega in optimističnega delavca in s tem ponujala najbolj edinstveno delovno silo na svetu. Delno sicer drži, da bi se delodajalci soočili z delavci, ki imajo zagotovljeno socialno varnost in bi se zato morali izkazati v smislu spoštovanja zaposlenih, dostojnih plač in urejenih delovnih razmer (Korošec, 2010: 42–43), vendar vprašanje ostaja, kakšno pogajalsko moč ponuja delavcu UTD v višini 250 evrov. Če je namen UTD, »da delodajalce »odveže« odgovornosti za eksistenco delavcev« (Korošec, 2010: 42), potem lahko podjetja razbremenijo izplačevanja plač in drugih obveznosti do delavca. Seveda bi bila država v tem primeru veliko bolj motivirana za nadzor delodajalcev pri izpolnjevanju svojih dolžnosti. Tudi Valerija Korošec (2010: 43) priznava, da obstaja možnost, da bi takšen UTD pomagal pri ohranitvi nizko produktivnih delovnih mest. Njen predlog naj bi bil boljši od obstoječega sistema socialne države tudi zaradi pocenitve države (Korošec, 2010: 52, 55). Pri tem je poudarjen argument preprostosti sistema UTD, ki omogoča državno varčevanje pri administriranju socialne države, kar naj ne bi pomenilo odpuščanja ljudi, temveč reformo polnega in fiksnega delovnega časa ter spremembo kulture dela (Korošec, 2010: 32, 50), s čimer bi socialne delavke in delavci lahko bolj kakovostno opravljali svoje delo. Avtorica drugod to preprostost UTD interpretira tudi kot možnost varčevanja na račun delovne sile, ki je zaposlena v administraciji in ki skrbi za socialno varnost državljanov. Po mnenju nekaterih zagovornikov je UTD dober, ker ne zahteva redistribucije od bogatih k revnim, saj ni pogojen z višjo obdavčitvijo bogatejših, in ker nikomur ne daje več, kot daje zdaj. UTD je učinkovit, ker omogoča, da »odrežemo administracijo«, medtem ko dosega skoraj identične rešitve kot obstoječi sistem in tako ne prinaša bistvenih sprememb. Namenjen naj bi bil predvsem eksistenci zaposlenih in ne brezposelnih. Nekdanji varuh človekovih pravic Matjaž Hanžek meni, da obstaja t. i. »pravi«, »osnovni«, »najbolj radikalni« UTD, ki ga prejema vsi ne glede na dohodek in lastnino, pri čemer je treba odpraviti vse državne izdatke, ki so namenjeni izobraževanju, etc. (TV Slovenija, 2010). Tovrstna ideologija se ne manifestira zgolj skozi diskurz v debatah o ideji UTD, temveč jo je mogoče detektirati tudi znotraj širših razprav o trenutnem družbeno-ekonomskem stanju.

O ekonomskem utemeljevanju UTD

Ideja UTD je pogosto opredeljena kot utopična ideja, ki je primerna le za akademske kroge in za katero v realnosti ni prostora. Predpostavka utopičnosti se v slovenskem kontekstu običajno utemeljuje s preprostim, vendar povsem zgrešenim izračunom nasprotnikov takole: če dva milijona stalnih rezidentov prejema UTD v višini 250 evrov na mesec, to državo stane šest milijard

evrov na leto oziroma 60 odstotkov državnih prihodkov, medtem ko celoten proračun Republike Slovenije znaša deset milijard na leto (TV Slovenija, 2010). Med posvetom v državnem svetu so bile predstavljene nekatere različice UTD za Slovenijo v višini med 200 in 300 evri (Državni svet RS, 2010).⁷ Zanimivo je, da do zdaj še noben slovenski avtor ni predstavil konkretnega predloga, ki bi dejansko zagotavljal eksistenčno varnost posameznika, recimo v višini 500 evrov, če odmislimo zgoraj omenjeno obljubo finančnega ministra Križaniča. Podobno kot Mencinger (2009), ki ocenjuje, da bi se z UTD v višini 200 evrov mesečno delež slovenskih javnih izdatkov povečal na skandinavsko raven, tudi Veljko Rus in Janez Šušteršič trdita, da bi bil tako visok UTD povsem primeren za Slovenijo. Slednji ocenjuje, da bi UTD v višini 200 evrov stal 10 odstotkov BDP, medtem ko bi UTD v višini 500 evrov pomenil kar četrtno BDP, zaradi česar naj bi bila Križaničeva obljuba povsem nerealna (POP TV, 2009; Rus, 2009). Boltin ocenjuje, da v Sloveniji ni smiselno uvajati UTD, ki bi bil nižji od 100 evrov, pri čemer dodaja, da bi težko na hitro uvedli UTD višji od 150 evrov na mesec (Boltin, 2008). Tudi Valerija Korošec v svojem predlogu prevzame izhodišče Veljka Rusa, da bi UTD moral znašati tretjino povprečne plače in polovico minimalne plače. Po tej logiki izhodiščno razmerje med UTD, minimalno plačo in povprečno plačo znaša 1: 2: 3 (Korošec, 2010: 25). Namen tako zastavljenega razmerja je poskusiti motivirati delovno silo, čeprav je prostih zaposlitev na trgu dela bistveno premalo in ne nasprotno (glej Offe, 2008). Predlog predvideva tudi uvedbo obveznih, formalnih izobraževalnih ter prostovoljnih, neformalnih aktivacijskih vavčerjev, ker naj bi ta inovacija spodbujala prostovoljno dejavnost ljudi (Korošec, 2010: 33–34, 36). Ta mehanizem je v partnerstvu z UTD nesmiseln in napačen iz treh razlogov. Prvič, denarna distribucija v obliki UTD je bolj praktična, ker je denar univerzalno menjalno sredstvo (glej tudi Lazzarato, 2004: 195–197). Posameznik mora imeti možnost, da svobodno določi prioritete oziroma namen porabe UTD, ki mu pripada, kajti nekdo, ki trpi lakoto, je težko dejaven. Drugič, zgrešena je predpostavka, da posamezniki brez prisile mehanizma obveznih vavčerjev niso željni prostovoljnih aktivnosti. Tretjič, vavčer ni povsem kompatibilen z logiko enostavnosti in brezpogojnosti UTD.

Predlog UTD v Sloveniji, za razliko od interpretacij Mencingerja in Šušteršiča, zelo dobro ponazori logiko prištevanja UTD k drugim dohodkom, kar je ključno tudi za osnovno razumevanje upravičenosti posameznika do UTD. Ker UTD ni odvisen od drugih dohodkov (plača, pokojnine, invalidnine itd.), predlog na preprost in vsakomur razumljiv način pokaže, da uvedba UTD za zaposlene in upokojene ne prinaša nikakršnih razlik v višini končnih mesečnih prejemkov (Korošec, 2010: 25). Za zaposlene je razlika predvsem v občutku varnosti, ki ga daje brezpogojen, garantiran dohodek. Če je cilj UTD učinkovito reševanje vprašanja neenakosti, je njegova višina vsekakor izjemno relevantna tematika. Brezpogojnost je bistvena razsežnost UTD, ki nima neposredne korelacije z višino prejetega zneska in se po navadi zreducira na problematiko kršenja načela vzajemnosti. Kot sem že omenil, je treba UTD misliti kot pravico in ne zgolj kot dohodek. Če implementiramo specifično različico UTD, ta politika ne sme škodovati pravicam kogarkoli. S tega vidika UTD, ki ga je predlagala Valerija Korošec in ki bi nadomestil 16 socialnih in pokojninskih prejemkov (Korošec, 2010: 37), ni sporen. Prav tako ni sporno financiranje iz prispevkov in proračuna, z odpravo prispevka za zavarovanje za brezposelnost in materinstvo, splošne davčne olajšave in olajšave za vzdrževane otroke (Korošec, 2010: 46), vendar zgolj do točke, ko te odprave ne najedajo že pridobljenih pravic. Predlog izhaja tudi iz prepričanja, da je plača dohodek iz dela, kjer »ceno dela« določajo trg in razmere v gospodarstvu (Korošec, 2010: 27). Čeprav trditev deloma drži, pogosto pozabimo, da je človek

tisti, ki bi moral diktirati trgu in ne bi smel slepo privoliti v logiko (izrabljene fraze) »nevidne roke« trga (glej Smith, 2008).

Če si dovolimo pravice podrežati trgu, ali bi potemtaka tudi določitev višine UTD prepustili trgu? Tudi Koroščeva opozarja, da je višino eksistenčnega minimuma nedopustno prilagajati trgu dela. Če želimo zagotoviti eksistenčno varnost vsakega posameznika, je potreben UTD v višini eksistenčnih stroškov. Če torej želimo zmanjšati revščino, moramo višino UTD vezati na prag revščine (Korošec, 2010: 22, 28). Maurizio Lazzarato opozarja, da je tudi denar »sila izbire, vrednotenja in smeri investicij« in da je finančno vrednotenje »rezultat logike prepričanja in ne enostavnih objektivnih in neosebnihih tržnih mehanizmov«. Prepričanje moramo razumeti kot »obliko interakcije in prilajčanja možganov«, kajti »trg ne obstaja, temveč je prej identificiran kot zavzetje ali konstitucija javnosti, strank«. Tudi denar je, kakor jezik, storitev oziroma produkt. »V družbah nadzora denar pomeni kolonizacijo moči virtualnosti s strani kapitalistov.« Ravno izmenjava med virtualnim in dejanskim omogoča denar. »Ko se bogastvo izraža v denarju, njegova moč delovanja postane virtualna in se množi.« Zato se zdi, da je UTD »edini način, kako denarju vrniti njegovo virtualnost, ki je prilajčena s strani kapitalistov. V kapitalistični ekonomiji je virtualnost denarja podrejena kapitalistični valorizaciji«, zato je omejena. Le s pomočjo UTD lahko virtualna moč denarja deluje v družbenem sodelovanju (Lazzarato, 2004: 195–197).

Čeprav se Valerija Korošec zaveda nujnosti vezave višine UTD na prag revščine, se ena osrednjih kritik njenega predloga nanaša na vprašanje, kaj sploh lahko dosežemo z UTD v višini 300 oziroma 250 evrov. Predlog, ki se zgleduje po modelu Van Parijsa, namreč promovira delni UTD in podpira najvišji mogoči dohodek te vrste (Korošec, 2010: 23). Zagovornike ideje UTD lahko površno razdelimo v dve skupini – radikalne in zmerne. Prvi promovirajo uvedbo UTD, ki bo vsakemu posamezniku zagotavljal osnovno preživetje, medtem ko prevladuje, kot pravi Tanja Rener, logika gradualizma zmernih zagovornikov – MAYA⁸ –, ki pravi, da je smiselno uvajati trenutno najboljši mogoči UTD (Državni svet RS, 2010). Kako definirati najvišji »mogoči« UTD? Če trenutno ni mogoče doseči polnega UTD, kdaj ga bo potemtaka mogoče doseči? André Gorz (1999: 81–83) preferira zadostni UTD pred nezadostnim, saj je slednji neoliberalen, ker skozi spodbujanje prekernosti bremeni delavce in ne omogoča multiaktivnega življenja. Zadosten UTD, ki temelji na nasprotni logiki, prejemnikov ne sili k zaposlitvi, temveč jih osvobodi pritiska trga dela. Strinjam se z Gorzem in trdim, da je radikalnejši pristop primernejši.

Kritiki pogosto opozarjajo, da kriza ni pravi čas za uvedbo UTD, saj je to tvegano početje, ki lahko ogrozi javne sisteme socialne države (TV Slovenija, 2010). Z gotovostjo lahko trdimo, da je tudi ohranjanje statusa quo tvegano početje, medtem ko so sistemi socialne države ogroženi že dlje časa. Ko Kurnik pravi, »delo je materialna baza konstitucije zgolj, če je lahko formalizirano v obliki abstraktnega dela«, izhaja iz Negrija, ki trdi, da je abstraktno delo edino delo, ki je priznано kot vir prava in konstitucije. Zagovarja tezo, da je neoliberalizem, ki promovira šibko državo in krizo države blaginje, izgnal delo iz konstitucije. Zaradi transformacije živega dela zdajšnja krizo razume kot krizo materialne in formalne vladavine (Kurnik, 2009: 653–657). Finančna globalizacija je namreč posledica transformacije dela in proizvodnje. »Finančni trgi so izraz novega načina proizvodnje in menjave bogastva, finančni kapital je oblika zavzetja nove kvalitete dela, razumljenega v najširšem pomenu kot vira proizvodnje družbenega bogastva« (Kurnik, 2009: 659, 662–663). Ker ima kapital težave z udomačitvijo družbenega dela, dobimo »paradoksalen položaj, v katerem je nova baza družbenega bogastva v obliki družbenega dela podrejena bornirani stari bazi, ki temelji na odtujitvi delovnega časa in izkoriščanju

neposrednega individualnega dela«. Posledica tega paradoksa je vzpostavitev postfordističnega dela, ki ga spremljajo številne oblike prekernosti (Kurnik, 2009: 660). Alternativa, kot opozarja, »zato ne more biti vrnitev v obliko industrijske demokracije, ki je nastala v času državne blaginje, temveč je lahko zgolj nova oblika demokracije kot participacije novega subjekta proizvodnje družbenega bogastva« (Kurnik, 2009: 668).

Čeprav Predlog UTD v Sloveniji poleg financiranja iz prispevkov in proračuna navaja tudi druge potencialne načine financiranja, kot so Tobinov davek, ekološki davki, družbene rente itd., še vedno ostaja ujet v miselnost zdajšnje ekonomske paradigme, saj poudarja vprašanje zadostnosti sredstev v času gospodarske krize, ko brezposelnost skokovito narašča, čeprav je »zelo verjetno, da sistem UTD ne samo, da ne bi povečeval državnega primanjkljaja, ampak bi ga celo zmanjševal« (Korošec, 2010: 47–48). Osrednji argument predloga Valerije Korošec je, da je Slovenija zmožna uvesti UTD v višini 300 evrov, pri čemer bodo prihodki in odhodki izravnani, kar bi imelo »nevtralen učinek na javne finance« (Korošec, 2010: 28) – tj. argument ničelne vsote. Negativni javnofinančni učinek bi se tako lahko pokazal samo zaradi posameznikov, ki so iz dozdašnje »socialnovarstvene mreže« izpadli, ker jih je družba pustila na cedilu. »V sistemu UTD bi moral obstajati tudi mehanizem valorizacije, ki ne bi samo ohranjal vrednost UTD, temveč bi UTD usklajeval z vsakoletno rastjo BDP, da bi bili vsi prebivalci deležni rasti družbenega bogastva« (Korošec, 2010: 29). Če prilagajanje višine eksistenčnega minimuma trgu dela ni sprejemljivo (glej Korošec, 2010: 28), zakaj bi višino UTD usklajevali z višino BDP? Predlogom UTD se očita tudi, da ne rešujejo problema ustvarjanja denarja in da je zato treba ustvariti nove vire, če želimo podeliti UTD (TV Slovenija, 2010). Tovrstna postavka je problematična in odpira vprašanje dela v konstituciji sodobne družbe, ki ga bomo obravnavali v nadaljevanju. Ker zagovorniki najpogosteje izhajajo iz predpostavke o nedotakljivosti in posledično nadaljnji neenakomerni distribuciji BDP, ne preseneča, da predlagajo zgolj specifične modele delnega, nezadostnega UTD, ki ne gredo onkraj ideologije BDP, čeprav poudarjajo potrebo po alternativnem razumevanju družbene produkcije in nesmiselnost konstrukta polne zaposlenosti.

Da je cilj polne zaposlitve nerealističen, ker ekonomije niso zmožne absorbirati celotne delovne sile, opozarja tudi Claus Offe, ki trdi, da je polna zaposlitev realistična zgolj pod normativno nesprijemljivimi pogoji (npr. prisilno delo, revni zaposleni, neodgovorno potrošništvo itd.) ali prek institucionalnih sprememb, ki so nerealistične. Tržno-liberalna teorija kot prevladujoča doktrina narekuje fiskalno, monetarno in ekonomsko politiko, ki naj bi vplivala na višjo gospodarsko rast in posledično višjo zaposlenost. Slednja naj bi dokončno rešila problem distribucije in tako zagotovila pravično delitev družbenega produkta med vso populacijo. Vendar praksa kaže, da neodvisna spremenljivka »fiskalna, monetarna in ekonomska politika« ne dosega zadostne vrednosti. Kljub temu še vedno vztrajamo pri patološkem učnem procesu, ki se manifestira v fiskalnih in monetarnih politikah, ki so čedalje bolj naklonjene investicijam, ter posledično v čedalje bolj rigoroznih krčenjih socialnih in delavskih tržnih politik. Edina rešitev, ki so jo ponujali ekonomisti in politiki, je bila še hitrejša gospodarska rast, vendar brezposelnost kljub temu ni upadla. Cilj UTD družbe vsekakor ni polna zaposlenost, saj UTD posamezniku omogoča možnost izhoda, s čimer postane brezposelnost individualno in kolektivno sprejemljivejša (Offe, 2008: 3, 21–23). Ker je v družbi UTD zmanjšanje ponudbe dela tolerirano, usiha tudi želja po polni zaposlenosti.

Strinjam se s Tanjo Renner, ki zagovarja stališče, da je treba izvedljivost UTD najprej misliti in šele nato računati, kajti UTD je predvsem politično in ne zgolj ekonomsko vprašanje, je predvsem vprašanje etičnih in političnih prioritet in ne toliko gospodarskih (z)možnosti. Če privolim

zgolj v »diskurz izvedljivosti«, potem privolimo v ekonomske parametre neoliberalne ideologije. Politična volja za uvedbo UTD sicer obstaja, vendar v politično šibkejšem delu družbenega spektra. Treba bo spremeniti etično, kulturno in politično hegemonijo, česar konvencionalna zmerna politika noče ali ni zmožna storiti, saj podpira dominantni ekonomski sistem, ki ga bolj kakor kritike ogroža, kot pravi Renerjeva, »mišljenje alternativ«. Ker lahko kategorije, kakršna je UTD, radikalno transformirajo nam znano realnost, jih težko mislimo. UTD namreč spodkopava naš sistem vrednot, ki med drugim temelji na centralnosti (specifične oblike) dela. Tudi Koroščeva ocenjuje, da je UTD predvsem vprašanje družbene in politične akcije, zato ostaja odprto vprašanje, kdo in kako bo sprožil zahtevo po UTD (Državni svet RS, 2010). V primeru odsotnosti politične volje predvideva uvedbo UTD skozi referendum (Korošec, 2010: 21), kar je seveda ena izmed realnih opcij. S tem ko upošteva zgolj možnost uvedbe UTD skozi tako formalen postopek, kot je referendum, podcenjuje možnost neformalnih oblik politične participacije, kot so družbena gibanja oziroma boji z jasno zahtevo po UTD. Pravico do UTD je namreč treba zahtevati ali si jo izboriti, če je to potrebno, medtem ko je ekonomsko utemeljevanje te pravice sicer relevantno, vendar sekundarnega pomena. Zavedanje o UTD kot prvovrstnem političnem vprašanju med zagovorniki ideje nedvomno obstaja. Kljub temu se znotraj razprav o UTD vsa problematika zreducira na vprašanje finančne izvedljivosti oziroma ekonomske vzdržnosti, ki ga po navadi problematizirajo nasprotniki ideje UTD.

O delu in produkciji

V razpravah o UTD je še zlasti problematično razumevanje koncepta dela v konstituciji sodobne družbe, zato je temu vprašanju vredno nameniti dodatno pozornost. Nasprotniki in skeptiki pogosto izhajajo iz predpostavke, da je UTD dohodek, ki pripada tudi tistim, ki ne delajo in ne znajo ničesar, zato se je bolje zatekati k zaposlitvenim programom, saj je v postmoderni družbi neznansko veliko dela, ki ga je treba opraviti (TV Slovenija, 2010). Tovrstne trditve so seveda zmotne, saj je na trgu dela čedalje manj prostih delovnih mest – kot jih razumemo danes – in ne nasprotno, kar dokazuje tudi čedalje višja stopnja brezposelnosti. Hkrati si lahko zastavimo vprašanje, ali resnično obstaja posameznik, ki ne dela oziroma ne zna ničesar? Čeprav se zagovorniki zavedajo pomena širšega razumevanja koncepta dela, je tovrstno utemeljevanje ideje UTD močno zapostavljeno – da družbeno bogastvo produciramo tudi takrat, ko nismo v zaposlitvenem razmerju (glej Gorz, 1999; Virno, 2003; Lazzarato, 2004). Nasprotniki pogosto poudarjajo, da v družbi ni pomemben zgolj zaslužek, saj ima zaposlitev tudi pozitivne posledice, kot so dostojanstvo, potrdilo o pomembnosti itd. (TV Slovenija, 2010). Trditev, da izključitev s trga dela stigmatizira posameznika, nedvomno drži. Hkrati pa moramo upoštevati, da je takšen odnos posameznika do zaposlitve najprej posledica ideologije dela (glej Anthony, 1977), ki ne tolerira prostovoljne zavrnitve plačanega dela. Vsak posameznik bi namreč moral imeti priložnost, da svobodno odloča o tem, katero delo je dostojno in mu daje občutek pomembnosti. Četudi koncept dela razumemo v najožjem pomenu – kot plačano zaposlitev – in bi UTD presegal raven preživetja, morda ne bi bilo slabo, kot pravi Mencinger, če bi nekateri posamezniki delo zamenjali z brezdeljem, saj bi tako zmanjšali čezmerno ponudbo dela. S tem odpre vprašanje dejanske koristnosti nekaterih vrst dela oziroma problematiko podcenjevanja pomena smiselnega dela – kakšna je torej razlika med vrhunskim nogometašem, katerega delo je družbeno izjemno cenjeno in odlično plačano, ter surfarjem Van Parijsa, ki je družbeno problematičen, ker

naj bi kršil načelo recipročnosti? Tudi zaposleni v javnem sektorju so – še zlasti med gospodarsko krizo – obravnavani kot breme za gospodarstvo. Ali je javni uslužbenec resnično manj koristen od finančnika (Državni svet RS, 2010)? Ker je znanje znotraj postfordistične produkcije glavna produkcijska sila, moramo upoštevati tudi vprašanje (ne)uporabnosti znanja. Kot pravi Bertrand Russell, je v zadnjem stoletju človek čedalje pogosteje izpraševal vrednost t. i. »neuporabnega« znanja in čedalje pogosteje sledil utilitarističnemu prepričanju, da je vredno obvladati zgolj tisto znanje, ki ga je mogoče aplicirati na del ekonomskega življenja skupnosti – da znanje ni sredstvo ustvarjanja širokega in humanega pogleda na življenje, ampak zgolj sestavina v tehnični veščini. Zato predvideva, da bi se nekatere najhujše značilnosti modernega sveta izboljšale, če bi obvladali znanje, ki ne pripomore k tehnološki učinkovitosti (Russell, 2002: 18–21). Po Russellu je namreč človekova narava, podobno kot pri Hobbesu, nevzgojena in posledično kruta, zato verjame, da kultura daje človeku manj škodljive oblike moči. Znanje namreč oblikuje značaj človekove misli in želja, zato ga je treba uporabiti na način, ki je družbeno koristen. Verjetno najpomembnejša prednost »neuporabnega« znanja je, da spodbuja preudaren mentalni ustroj – posameznik tako išče užitek raje v misli kot v delovanju in se obvaruje pred nespametnostjo in čezmerno ljubeznijo do moči (Russell, 2002: 23–24). Čeprav lahko oporekamo izrazito enoznačnemu razumevanju delovanja, so Russellove ugotovitve o (ne)uporabnosti »neuporabnega« znanja aktualne tudi v sodobnih, postindustrijskih družbah.

Leta 1932 je Russell v eseju *In Praise of Idleness* zagovarjal stališče, da je v modernem svetu storjena velikanska škoda zaradi prepričanja, da je delo krepostno in da »pot k zadovoljstvu in blaginji leži v organiziranem zmanjšanju dela«. S tem ko opozori na sistemsko samoumevnost zaželenosti dela (Russell, 2002: 1, 3–4), poudari problematiko ideologije dela, ki je nedvomno relevantna, čeprav morda v čedalje manjši meri, tudi danes. Kot pravi, »moralnost dela je moralnost sužnjev in moderni svet ne potrebuje suženjstva (...). Pojmovanje dolžnosti, zgodovinsko gledano, je bilo sredstvo, ki so ga uporabili imetniki moči, da bi prepričali druge, da raje živijo za interese svojih gospodarjev kot za svoje lastne«. Zato povečuje brezdjelje, ki bi ga bilo mogoče distribuirati z modernimi tehnikami. Prepričan je, da »preveč razmišljamo o produkciji in premalo o potrošnji« (Russell, 2002: 5, 12). Pogosto namreč pozabimo, da »kar človek zasluži, običajno potroši in s trošenjem ustvarja zaposlitev«, zato nikomur ne jemlje. »Pravi podlež, iz tega zornega kota, je človek, ki varčuje«, saj s tem ne zagotavlja delovnih mest (Russell, 2002: 2). Ker je veliko ljudi popolnoma nedejavnih in so drugi preobremenjeni z delom – tisti, ki imajo zaposlitev delajo preveč, medtem ko brezposelni stradajo –, predlaga štiriurni delovnik. Takšen predlog je v dejanskem svetu izprijen, saj je bila ideja pravice revnih do brezdelja vedno šokantna za bogate, medtem ko podedovanje bogastva ni problematično (Russell, 2002: 6–7). Ker aktivno energijo porabimo za delo, bi bili aktivnejši, če bi imeli več prostega časa. Vsi ljudje, prav tako kot otroci, imajo potrebo po igri, po aktivnostih, ki niso povezane z delom in nimajo nobenega namena onkraj sedanjega užitka. Zato Russell opozarja, da »ni razloga, da bi še naprej bili neumni za vedno« (Russell, 2002: 13, 15, 22). Čeprav moramo Russellovo postavko o brezdelju jemati z rezervo, kajti v postfordizmu kvalitativna razlika med časom dela in časom nedela izginja (glej Virno, 2003: 89–90), dosedanja praksa kaže, da to »neumnost« ohranjamo tudi v prehajanju v čas postmoderne kapitalistične proizvodnje.

Predlog Valerije Korošec poudarja tudi problematiko tehnološkega napredka, ki ga ni mogoče zavirati, zato se mu je treba prilagoditi. Najbolj težavna posledica tehnološkega razvoja je namreč postavka *jobless growth* – gospodarska rast, ki je ne spremlja rast števila delovnih mest –, ki je bila obče sprejeta že v devetdesetih. S tem ko se nenehno zmanjšuje število rednih služb,

kot so definirane v 20. stoletju (osemurna zaposlitev za nedoločen čas), smo priča čedalje bolj intenzivnemu spopadu med tehnologijami in delovno silo, čeprav tehnologija prvič v zgodovini človeštva omogoča preživetje čedalje večjega števila ljudi s čedalje manj človeškega dela. Zato Veljko Rus (1990) govori o enotretjinski, Ulrich Beck pa o dvetretjinski družbi – zgolj tolikšen odstotek ljudi naj bi imelo družbeno cenjeno in plačano produktivno delo. Zato oba potencialno rešitev vidita v ideji UTD (Korošec, 2010: 12–13). Veljavnost teze o nadomeščanju delovnih mest s tehnologijo odlično prikaže Jeremy Rifkin (2007) v knjigi *Konec dela*, v kateri napoveduje zaton družbe plačane zaposlitve in posledično rojstvo posttržne dobe skozi krepitev tretjega, neprofitnega sektorja; razcvet različnih oblik družbeno koristnega, skupnostnega dela (primerjaj z Gorz, 1999), za opravljanje katerega bomo prejeli t. i. socialno plačo oziroma UTD (glej Rifkin, 2007: 387–398). Rifkinova napoved o zmanjševanju števila rednih zaposlitev v korist tehnologije je že del naše stvarnosti. Februarja 2011 je bilo na Zavodu RS za zaposlovanje registriranih 115.608 brezposelnih oseb (Zavod RS za zaposlovanje, 2011). Ta številka, ki še naprej raste, ne vključuje neregistriranih brezposelnih (zavod za zaposlovanje jih po določenem časovnem obdobju izbriše iz svojih evidenc, zato niso upravičeni do socialnih prejemkov), prikritih brezposelnih (npr. posamezniki, ki se poslužujejo pravic iz naslova študentskega statusa, ker ne morejo vstopiti v zaposlitveno razmerje, a se dejansko ne izobražujejo), čedalje večjega števila t. i. revnih zaposlenih (ki nimajo zagotovljene eksistenčne varnosti, čeprav so polno vključeni na trg dela), ter tistih, ki so zaposleni, vendar ne prejema (redne) plače. Po oceni Valerije Korošec (2010: 38) je bilo leta 2007 neregistriranih 7196 brezposelnih. Goran Lukič ocenjuje, da je danes kar 20 odstotkov upravičencev, tj. 18.000 ljudi, izključenih iz registra socialne pomoči (Državni svet Republike Slovenije, 2010). Skozi tovrstne izključevalne politike socialne države lahko razberemo potrebo po novi družbeni paradigmi, ki ne bo spodbujala *jobless growth* – gospodarske rasti, merjene v BDP, ki naj bi jo spremljala polna zaposlenost –, kot to počne sedanja hegemonna paradigma, temveč bo promovirala družbeno koristno produkcijo, ki ne bo vrednotena skozi kriterij BDP in katere rezultati bodo distribuirani med vse, tudi tiste, ki so »zaposleni v družbi« in ne zgolj v službi ter jih družba do zdaj ni pravično nagradila.

Tudi André Gorz v knjigi *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society* opozarja, da kapitalizem ne priznava dohodka, ki ni zaslužen skozi »delo«, tj. zaposlitev. Ker sodobna družbena produkcija zahteva čedalje manj takšnega dela, so tudi distribuirane plače čedalje nižje. Vendar navidezni »manko dela« prikriva resnično problematiko, tj. nezmožnost distribucije bogastva. Zdravilo potemtakem ni kreiranje novih zaposlitev, temveč distribucija tako družbeno proizvedenega bogastva kot tudi družbeno potrebne dela (Gorz, 1999: 72). Gorz – v nasprotju z Johnom Rawlsom, za katerega je delo dobrina, ki mora biti v imenu pravičnosti porazdeljena enakomerno –, delo razume kot aktivnost in ne kot dobrino (Gorz, 1999: 84). Z destrukcijo družbe plačane zaposlitve (*wage-based society*) in konstitucijo družbe onkraj plačanega dela, ki temelji na multiaktivnem življenju, delovni čas preneha biti dominanten družbeni čas. Po Gorzu ta konflikt ni novum, vendar postaja neizogiben in osrednji. Takšen scenarij predvideva politični prelom, ki je enak ideološkemu. S tem ko integriramo delo v multiaktivno življenje, in ne nasprotno, osvobodimo delo od dominacije kapitala. Multiaktivnost v nasprotju s pluriaktivnostjo, ki se nanaša na večjo fleksibilnost in produktivnost dela, prestavi središče gravitacije življenj tako, da ima delo – za ekonomske cilje – stransko vlogo (Gorz, 1999: 73–74). Multiaktivnost zahteva reappropriacijo v obliki skrajšanega delovnega časa. S tem družbo plačanega dela nadomesti multiaktivna, kulturna družba, ki ni zgolj modificirana verzija obstoječe

družbe (Gorz, 1999: 76–78), temveč je bistveno drugačna. Kot pravi Gorz, »plačano delo mora izginiti in z njim kapitalizem« (Gorz, 1999: 77), treba je povečati prostor med družbo in kapitalizmom, s kreiranjem alternativne družbe zunaj aparata moči kapitala in države, v kateri se lahko razvijejo alternativne prakse, kajti »možnost odpravljanja kapitalistične družbe je inherentna evoluciji kapitalistične družbe same« (Gorz, 1999: 79–80). V tem kontekstu vidi tri osrednje poti izhoda – univerzalni temeljni dohodek kot prvi pogoj multiaktivne družbe, redistribucija dela (tj. osvoboditev prostega časa) in vzpostavitev novih političnih skupnosti (glej Gorz, 1999: 80–111). Gorz podobno kot Jeremy Rifkin in Claus Offe napoveduje nadaljnje upadanje števila prostih delovnih mest in rast kolektivnih storitev skozi nedenarne izmenjave oziroma aktivnosti tretjega sektorja, ki bodo poskrbele za potrebe, ki jih tržna ekonomija ne zagotavlja. Ko bodo aktivnosti – umetnostne, športne, politične, filozofske, ekološke, sorodstvene, kooperativne itd. – dostopne vsem kadarkoli, bo »nedelo« postalo delo. Politični cilj je torej eliminirati zaposlitev kot dominantno obliko aktivnosti in jo nadomestiti z osebnimi aktivnostmi. UTD bo plačilo za družbeno delo, ki ne tekmuje več z navadno zaposlitvijo, s čimer razrešimo problem drugorzrednih delavcev. Ker UTD pripomore k moralni, politični in kulturni avtonomiji posameznika, je najboljši instrument za najširšo redistribucijo tako plačanega dela kot neplačanih aktivnosti (Gorz, 1999: 83, 85–86, 88, 91, 93).

Z nematerialno ekonomijo nastane dvojna funkcija delavca – delavec je delovna sila in usmerja delovno silo. Treba je opustiti delovno teorijo vrednosti, saj je proizvedenega čedalje več bogastva s čedalje manj kapitala in dela, posledica tega pa je čedalje nižja plača za čedalje manj delavcev. Kljub temu delovni čas ostaja še vedno osnova za distribucijo bogastva. Kot pravi Gorz, »distribucija sredstev plačila se mora ujemati z obsegom družbeno proizvedenega bogastva in ne z obsegom izvajanega dela«. Jacques Duboin recimo napoveduje bistveno drugačno ekonomijo s političnimi cenami, ki niso odraz cene direktnega dela, ter z novo vrsto denarja, »potrošniškega denarja« (Gorz, 1999: 88–90), ki ga lahko interpretiramo tudi kot UTD. Ker je v postfordizmu *general intellect* glavna produkcijska sila, delo ni merljivo. Zato bo čedalje težje določiti kvantiteto dela, ki jo mora opraviti vsakdo skozi določeno obdobje (Gorz, 1999: 85). Tudi Negri in Hardt opozarjata, da je danes, v nasprotju z obdobjem prevlade klasične teorije vrednosti, vrednost čedalje redkeje razumljena kot merilo konkretnega dela. Možnost merjenja dela progresivno pojema iz dveh razlogov. Prvič zato, ker delo, ki postaja čedalje bolj kvalificirano in kompleksno, ne more biti zreducirano na preproste, izračunljive kvantitete. In drugič, ker je kapital, ki postaja bolj finančno usmerjen in vtisnjen v državne režime, čedalje bolj abstrakten (Negri in Hardt, 1999: 77–78). Dela ni mogoče meriti, ker delovna sila ni več niti zunaj niti znotraj kapitala, kar je paradoks, protislovje postmodernosti. Delovna sila je namreč situirana v neprostoru (*non-place*) glede na kapital. Neprostor je *s-misurato* – nemerljiv in brezmejen – sočasno zunaj in onkraj merila. Zato ni mogoče določiti objektivnega merila produktivnosti delovne sile (Negri in Hardt, 1999: 80, 82–83, 86–87). Četudi ni mogoče meriti nove produktivne realnosti, ker vpliv (*affect*) ni merljiv, mora le-ta biti nadziran. Vpliv, ki poteka od spodaj kot produkt bojev, in njegovi produktivni učinki so v središču postmodernosti (Negri in Hardt, 1999: 84, 87). Negri in Hardt, ki razlikujeta med biti in vplivati (primerjaj z Arendt, 1996), menita, da je »naše družbeno življenje, če ne omenjamo našega produktivnega življenja, preplavljeno z impotenco delovanja, s frustracijo neustvarjanja in s kastracijo naše normalne domišljije« (Negri in Hardt, 1999: 88). Trdita, da so vse dialektike slabe in da celo dialektika od spodaj ni zmožna ponuditi radikalne inovacije, eksplozijo moči delovanja v vsej njeni radikalnosti. Vpliv lahko razumemo kot moč delovanja, ki je hkrati individualna in uni-

verzalna. Nič nima z uporabno vrednostjo, ker ni merilo, temveč je moč. Lahko ga definiramo tudi kot moč transformacije, moč prilaščanja in ekspanzivno moč oziroma moč svobode (Negri in Hardt, 1999: 85–86).

Medtem ko Rifkin, Gorz in Offe zgolj pojasnjujejo in kritizirajo obstoječe družbeno-ekonomsko stanje skozi kategorije politične ekonomije, Paolo Virno in Maurizio Lazzarato ponujata radikalnejše interpretacije s poudarkom na občem znanju kot ključni produkcijski sili postfordistične produkcije, ki ni več individualna aktivnost, temveč družbena aktivnost, ki poteka tudi zunaj trga.

Paolo Virno (2003: 33) zagovarja tezo, da je v ozadju sodobne multitudine kriza tridelne členitve človeške izkušnje na delo (*poiesis*), politično delovanje in intelekt (primerjaj z Arendt, 1996). »Delo je organska izmenjava z naravo, proizvodnja novih predmetov, ponavljajoč in predvidljiv proces. Narava čistega intelekta je samotarska in nevidna (...). V nasprotju z delom politično delovanje ne poseže v naravne materiale, temveč v družbene odnose. Politično delovanje je v nasprotju z intelektom javno« in ko deluje na področje, spreminja njegov kontekst. Ta členitev ni več aktualna zaradi hibridizacije politike in dela – postfordistično delo vsrka številne značilnosti političnega delovanja. Virno nasprotno kot Hannah Arendt, ki meni, da politika posnema delo, trdi, da je delo »prevzelo tradicionalne konotacije političnega delovanja«, saj postfordistično delo »uporablja lastnosti in rekvizite, ki so v skladu s stoletno tradicijo pripadali predvsem političnemu delovanju«, kar pojasni krizo politike oziroma depolitiziranost postfordističnega množstva (Virno, 2003: 34–35). Izhaja iz prepričanja, da:

»je vsakdo izmed nas že od nekdaj virtuoz, umetnik izvajalec. Včasih povprečen ali neroden, vendar v vseh pogledih virtuoz. Osnovni model virtuoznosti (...) je dejavnost govorca. Ne dejavnost modrega in veččega govorca, ampak kateregakoli govorca (...). Virtuoznost govorca je prototip in zenit vseh drugih virtuoznosti« (Virno, 2003: 36, 40).

Po Virnu je za virtuozna značilno dvoje. Prvič, njegovo delovanje ima cilj v samem sebi in se ne opredmeti v trajnem delu oziroma izdelku. Drugič, njegovo delovanje potrebuje prisotnost drugega, torej javnost. Ti značilnosti sta medsebojno povezani – virtuoz potrebuje navzočnost občinstva ravno zato, ker ne proizvaja predmeta. Vsako politično delovanje je virtuozno zaradi odsotnosti končnega proizvoda, in nasprotno, vsaka virtuoznost je politična. Kjer je izdelek, je delo in ni virtuoznosti in politike (Virno, 2003: 36–38). Postfordistično delo potemtakem temelji »na produktivni mobilizaciji spoznavnih sposobnosti«, na govoru, ki je brez izdelka (Virno, 2003: 40). Zato produkcijski način ni zgolj posebna ekonomska konfiguracija, ampak tudi kompozicija oblik življenja – družbena, antropološka in etična konstelacija (Virno, 2003: 33). Sodobna proizvodnja je »virtuozna« in posledično politična, zato moramo matrico postfordizma iskati v kulturni industriji. Z rojstvom kulturne industrije, v kateri prevladuje delovanje skozi komunikacijo, virtuoznost postane množično delo. Kot pravi Virno, je kulturna industrija »pripravila paradigmo postfordistične proizvodnje v celoti«. Za kulturne »delavce«, ki ne opravljajo primarnih (kmet) ali sekundarnih (delavec), temveč terciarne in kvartarne dejavnosti, ne obstajajo količinska merila vrednotenja, zaradi česar potrebujejo »lastnosti in sposobnosti političnega tipa«. Zato ni presenetljivo, da političnost dela v kulturni industriji raste. Kot opozarja Virno, to ne pomeni, da ni končnih izdelkov, temveč da je »delovanje živega dela bolj in bolj podobno jezikovno-virtuoznemu delovanju« (Virno, 2003: 41–43). Postfordistično množstvo je potemtakem množstvo virtuozov, ki se poslužujejo političnih vrlin, da bi lahko delali (Virno, 2003: 45). Virtuoznost in političnost tako »nista le značilnosti kulturne industrije, temveč

celotne sodobne družbene proizvodnje«, s čimer politika postane produktivna sila (Virno, 2003: 47–48). Kot pravi Virno, je *general intellect* kot človekova generična sposobnost »obči intelekt družbe, abstraktno mišljenje, ki je steber družbene proizvodnje«. Do politizacije dela pride, »ko mišljenje postane najpomembnejša vzmet produkcije bogastva«. Hibridizacija intelekta, političnega delovanja in dela se zgodi, ko »intelekt kot najpomembnejša produktivna sila postane javen«. »Javnega intelekta ni več mogoče ločiti od kooperacije, od skupnega delovanja živega dela, od komunikacijske sposobnosti individuov« (Virno, 2003: 49–51). Obči intelekt je tako podlaga družbene kooperacije. Presežna kooperacija intelekta ne odpravi kapitalizma, temveč nastopa kot najboljše sredstvo kapitalistične proizvodnje, s čimer je »njena heterogenost brez glasu in vidnosti«. Posledici tega sta podržavljanje intelekta oziroma prenos intelekta na državno administracijo, kar se kaže kot hipertrofična rast administrativnih aparatov – in virtuozna dejavnost, ki je vidna kot hlapčevsko delo. Virno predlaga ločitev intelekta in dela, ki sta združena, ter združitev intelekta in političnega delovanja, ki sta ločena – prizadevati si »razviti javnost intelekta zunaj okvirov mezdnega dela in v nasprotju z njim« (Virno, 2003: 53–55).

Tudi Maurizio Lazzarato zavrača kategorije Smitha, Marxa in politične ekonomije na splošno, ker ne presegajo delitve med produkcijo in potrošnjo ter posledično ne upoštevajo družbenega sodelovanja, *cooperation between minds*. V postfordizmu produkti in storitve (*the possibles*) namreč niso proizvedeni vnaprej, temveč jih je treba šele ustvariti. Zato Lazzarato kapitalistično akumulacijo opisuje skozi koncepta iznajdbe in imitacije Gabriela Tarda – poudarja, da je moč soustvarjanja in sorealizacije razdeljena med iznajdbo, ki je dodeljena podjetju, in imitacijo oziroma reprodukcijo, ki je dodeljena potrošnikom. Meni, podobno kot Virno, da je vsak človek umetnik, ker znotraj vsake domene človeškega dela obstaja latentna kreativnost. Kulturo tako izenači s kapitalizmom in poudarja, da so najpomembnejša sredstva proizvodnje – tovarne, ki ustvarjajo kapital – šole in univerze. Koncept dela in posledično produkcijo razume drugače kakor Rifkin, Gorz ali Offe, saj »kapitalizem ni zgolj način produkcije, temveč produkcija svetov«, zaradi česar je treba zavzeti stališče onkraj »konca dela« ali »preveč dela« in tako ponuditi nov koncept produkcije. V svetu nematerialnega dela in družbene kooperacije namreč ni mogoče misliti družbenih konfliktov v smislu razrednih konfliktov ali liberalnih (javno/zasebno) in socialističnih (individualno/kolektivno) teorij, kajti ustvarjanje ne deluje več po načelih izključevanja, tekmovanja ali nasprotovanja (Lazzarato, 2004: 187, 192, 198, 205), temveč nasprotno:

»V družbah nadzora cilj ni več prilaščati, kot v družbah suverenosti, niti združevati in povečevati moč sil kot v disciplinarnih družbah, temveč ustvarjati svetove. To je pogoj za kapitalistično valorizacijo danes. Če obrnemo marksistično definicijo, lahko rečemo, da kapitalizem ni način produkcije, temveč produkcija načinov« (Lazzarato, 2004: 202).

Družbena kooperacija torej proizvaja javne, kolektivne in skupne dobrine, kot so znanje, jezik, znanost, kultura, umetnost, informacije, oblike življenja itd. Po Lazzaratu je delo umetnosti, kot pri Virnu, polovično rezultat aktivnosti umetnika in polovično rezultat aktivnosti javnosti – tistih, ki delo gledajo, berejo ali poslušajo. Sodelovanje ima torej javno dimenzijo, saj je oblika ustvarjanja javna, narejena pred očmi, željami in prepričanji vseh – posledično se ustvarjalec in uporabnik združita. Ker si skupnih dobrin ni mogoče individualno prilastiti, izmenjati, potrošiti itd., kot to velja za dobrine, ki so proizvedene znotraj odnosov kapital-delo, so brezplačne, neomejene in nedeljive. Legitimno jih je deliti zgolj v smislu »zame ali zate«. Tovrstna specifičnost skupnih dobrin zato omogoča socializacijo brez alienacije. Ko nekdo skupno dobrino, kot je

⁹ V tekstu niso izpostavljene vse misinterpretacije UTD, ki so, kljub temu da ideja ni *novum* v slovenskem prostoru v veliki meri posledica nizke stopnje informiranosti o tej tematiki.

znanje, prenese, je ne izgubi, temveč ravno nasprotno, njena vrednost zraste, kajti vsaka potrošnja skupnih dobrin lahko vodi v takojšnjo kreacijo novega znanja. Tovrstna cirkulacija postane temeljni moment procesa produkcije in potrošnje. Zato delitve bogastva, ki ga družba ustvari na takšen način, ne moremo legitimirati skozi ideji produktivnega dela in koristnosti (glej tudi Russell, 2004; Morris, 2008). Ker je odnos kapital–delo temeljni instrument transformacije skupnih dobrin v zasebne dobrine, ignorira družbeno naravo produkcije. Zato bo odpor proti kapitalističnemu prilaščanju skupnih dobrin učinkovit zgolj, če prevzame primat družbene kooperacije nad odnosom kapital–delo. Treba je premisliti tudi kategorijo dela, ki je podrejena in mobilizirana s strani podjetja, ter poiskati nove načine vrednotenja aktivnosti. »Dobrine niso kristalizacija delovnega časa delavcev, temveč kristalizacija dogodkov, iznajdb, znanja na eni strani in kristalizacija aktivnosti, ki reproducira množstva subjektivitet« (Lazzarato, 2004: 198–202). Aktivnost se ne razvija v ekipi, temveč v omrežjih (Lazzarato, 2004: 195), medtem ko presežek ni več proizveden skozi eksploatacijo dela v industrijskem smislu, temveč v prostoru med prilaščanjem bogastva in distribucijo bogastva, ki je organiziran in nadzorovan prek plačane zaposlitve. Priča smo kapitalistični akumulaciji, ki temelji na odnosu kapital–življenje – na organiziranju in nadzorovanju načinov življenja, na eksploataciji znanja, kulture, prostega časa itd. (Lazzarato, 2004: 203, 205). Za biopolitično produkcijo je značilen nepretrgan krog produkcije in življenja (Kurnik, 2009: 664). Kot produkcija načinov življenja je kapitalizem po Lazzaratu sila antiproizvodnje in uničenja družbenega sodelovanja. Uničuje namreč moč ustvarjanja in reprodukcije tako individualnih kot tudi kolektivnih posameznosti, ker še naprej meri proces konstitucije razlike in ponavljanja kot »delo«. Na preizkušnji niso brezposelnost, revščina in prekmnost, temveč virtualna moč ustvarjanja oziroma, kot pravi Tarde, naša individualna originalnost, saj vsi izumljamo, izpopolnjujemo, spreminjamo in imitiramo (Lazzarato, 2004: 203). Zato ni presenetljivo, da podjetja poskušajo nevtralizirati in deaktivirati soustvarjanje in sorealizacijo množice s pomočjo patentov in avtorskih pravic – intelektualna lastnina ima namreč politično funkcijo, ker določa, kdo ima pravico ustvarjanja in kdo dolžnost reproduciranja (Lazzarato, 2004: 198–199). Posledica tovrstnih politik so sodobne oblike eksploatacije in podrejanja. Da bi bila ideja UTD družbeno sprejemljivejša, bi zagovorniki morali odločneje promovirati zgoraj omenjene interpretacije koncepta dela v kontekstu postfordistične kooperativne proizvodnje, temelječe na *general intellect*, ter tako pospešiti destrukcijo ideologije dela.

Sklep

Iz analize diskurza izbranih virov je razvidno problematično utemeljevanje ideje UTD v naslednjih ključnih točkah.⁹ Prvič, zagovorniki ne problematizirajo vprašanja izključevanja migrantov do pravice UTD, kar kaže na nacionalno zamejenost razprav o tej tematiki. Primarna naloga UTD je udejanjenje postavke egaliberte. Če pravico do UTD omejimo zgolj na nekatere prejemnike, medtem ko druge izključimo, toleriramo nadaljnjo neenakopravno obravnavo slednjih, s čimer UTD izgubi svoj osrednji potencial brezpogojnosti oziroma potencial preseganja obstoječih ekskluzivističnih praks socialne države. Učinkovito delovanje specifičnega modela UTD je namreč odvisno tudi od njegove notranje sestave, ki mora izničiti ali vsaj omiliti ovire, ki jih formira konstrukt nacionalnega državljanstva. Zato je nekritično prakticanje dosedanjih praks

izključevanja nacionalnih institutov blaginje skozi mehanizem UTD nedopustno. UTD bi kreiral materialne pogoje za sindikalno organiziranje in samoorganiziranje migrantov v delavska gibanja, kar ni nepomembno, če upoštevamo simbiotično delovanje dvojice država–kapital. Drugič, duh časa in želja po čim širši družbeni sprejemljivosti ideje UTD – skozi dokazovanje njene superiornosti v primerjavi z obstoječo družbeno-ekonomsko realnostjo – sta pripomogla k čedalje pogostejšemu prevzemanju diskurza neoliberalizma tudi s strani zagovornikov in posledično k toleriranju neoliberalnih oblik UTD, ki predvidevajo delno krčenje nekaterih socialnih pravic ali celo njihovo popolno odpravo. Medtem ko je slednji pristop popolnoma nesprejemljiv, lahko prvega sprejememo zgolj, če ne omejuje že pridobljenih pravic kateregakoli posameznika ali družbene skupine. Tretjič, ker razprave izhajajo iz predpostavke, da je vprašanje UTD zgolj ekonomsko vprašanje, se osredinjajo na dokazovanje (ne)zmožnosti financiranja specifičnega modela UTD. Predlogi po navadi predvidevajo uvedbo UTD v višini, ki je nižja od eksistenčnega minimuma, kar kaže na prevlado gradualističnega, zmernega pristopa, ki preferira uvedbo delnega, nezadostnega UTD – nad radikalnejšim pristopom uvedbe polnega in s tem eksistenčno zadostnega UTD. Znotraj problematike financiranja UTD prevladuje argument ničelne vsote, ki zagovarja nedotakljivost obstoječe distribucije družbenega bogastva in vrednotenje le-tega skozi kriterij BDP. Privolitev v tovrstno logiko nakazuje na nerazumevanje procesa ustvarjanja bogastva, ki je rezultat družbene kooperacije, in na zmotno prepričanje o dosegljivosti sicer nerealističnega cilja polne zaposlenosti. UTD moramo najprej misliti kot pravico (do brezpogojnega dohodka) in šele nato kot dohodek. Prav tako je nesprejemljivo privoliti v logiko izrabljene fraze »nevidne roke« trga, ki je stvaritev človeka, in ne nasprotno. UTD je namreč prvovrstno politično vprašanje, vprašanje politične in družbene akcije in ne ekonomske vzdržnosti oziroma finančne izvedljivosti. Diskurz o (ne)izvedljivosti je problematičen, saj je manifestacija neoliberalne ideologije. UTD ni stvar utemeljevanja, temveč zahteve po človeku neodtujljivi pravici. Četrto, to zahtevo bo mogoče uveljaviti zgolj, če premisleki o tej ideji ne bodo temeljili na preživetih interpretacijah konceptov dela in produkcije. Koncept dela v sodobnih družbah je treba misliti širše, mimo diskurzov o (ne)koristnosti dela in (ne)uporabnosti znanja, tj. onkraj ideologije dela. Smiselno je kritizirati kategorije politične ekonomije ter misliti družbene konflikte zunaj razrednih konfliktov ter socialističnih in liberalnih tradicij. Ni dovolj zgolj navajati premisleke o *jobless growth*, brezdeltu ali pravični redistribuciji plačanega dela, temveč tudi potrebo po igri oziroma podrejanju plačanega dela multiaktivnemu življenju. UTD je primeren mehanizem zagotavljanja pogojev za konstitucijo tovrstnega življenja znotraj nematerialne ekonomije, katere glavna sila produkcije je *general intellect* in v kateri delo, ki se nahaja v neprostoru, ni merljivo. Ker je vsakdo izmed nas umetnik, virtuoz, ki izumlja, izpopolnjuje, spreminja in imitira, moramo priznati primat skupnim dobrinam nad režimi intelektualne lastnine, ker je skupno brezplačno, neomejeno in nedeljivo, saj je proizvedeno v odnosu kapital–življenje. Sodobni kapitalizem torej ni zgolj način produkcije, temveč tudi produkcija načinov, produkcija svetov. UTD kot mehanizem pravičnejše distribucije skupnih dobrin omogoča svobodo onkraj materialnih potreb. Kot je zapisal Marcuse, »če ljudem ne bi bilo več treba potrošiti svoje življenje v kraljestvu nujnosti«, bi bil človeški obstoj v strogem in dejanskem smislu univerzalen. »Tisti, ki posvetijo svoje življenje preživljanju, so nezmožni živeti človeško življenje.« (Marcuse, 2002: 133–134)

Literatura

- ACKERMAN, B., ALSTOTT, A., VAN PARIJS, P. (UR.). (2003). *Redesigning Distribution: Basic Income and Stakeholder Grants as Cornerstones for an Egalitarian Capitalism (The Real Utopias Project: Volume V)*. London & NY, Verso. Dostopno prek: <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Redesigning%20Distribution%20v1.pdf#page=6> (5. oktober 2008).
- ANTHONY, P. D. (1977). *The Ideology of Work*. London, Tavistock.
- ARENDRT, H. (1996). *Vita Activa*. Ljubljana, Krtina.
- BADALIČ, V. (2010). *Za 100 evrov na mesec: proizvodni sistem globalnega kapitalizma*. Ljubljana, Krtina.
- BALIBAR, E. (2004). *Strah pred množicami: politika in filozofija pred Marxom in po njem*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- BASIC INCOME EARTH NETWORK. Dostopno prek: <http://www.basicincome.org/bien/> (14. oktober 2008).
- BERGMAN, B. R. (2004). A Swedish-Style Welfare State or Basic Income: Which Should Have Priority? *Politics & Society* 32 (1): 107–118. Dostopno prek: <http://pas.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/32/1/107> (6. oktober 2008).
- BOLTIN, U. (2008). *Minimalna verzija UTD*. Dostopno prek: <http://www.gibanje.org/index.php?id=3015> (7. december 2008).
- BOSTON REVIEW. Dostopno prek: <http://bostonreview.net/BR25.5/contents.html> (7. november 2008).
- BRITTAN, S., WEBB, S. (1990). *Beyond the welfare state: an examination of basic incomes in a market economy*. Aberdeen, Aberdeen University Press.
- CAPUTO, R. K. (2008). The unconditional basic income guarantee: Attempts to eclipse the welfare state. *International Social Work* 51(4): 509–518. Dostopno prek: <http://isw.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/51/4/509> (6. oktober 2008).
- CASASSAS, D. (2007). Basic Income and the Republican Ideal: Rethinking Material Independence in Contemporary Societies. *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art9> (6. oktober 2008).
- CAVANAGH, J., MANDER, J. (UR.). (2002). *Alternatives to economic globalization: a better world is possible: a report of the International Forum on Globalization*. San Francisco, Berrett-Koehler.
- COHEN, J., PRIBAC, I. (UR.). (2004). *Brezplačno kosilo za vse?: predlog univerzalnega temeljnega dohodka*. Ljubljana, Krtina.
- DOMÈNECH, A., RAVENTÓS, D. (2007). Property and Republican Freedom: An Institutional Approach to Basic Income. *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art11> (14. oktober 2008).
- DRAGOŠ, S. (2004). Metadiskurz o UTD. V *Brezplačno kosilo za vse?: predlog univerzalnega temeljnega dohodka*, ur. Joshua Cohen in Igor Pribac, 129–137. Ljubljana, Krtina.
- DRŽAVNI SVET RS. (2010). *Univerzalni temeljni dohodek v Sloveniji – utopija ali realna možnost?* Ljubljana, 7. december. Dostopno prek: <http://www.ds-rs.si/?q=node/2204> (17. januar 2011).
- FOUCAULT, M. (1991). *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana, Krt.
- FUKUYAMA, F. (1992). *The end of history and the last man*. London [etc.], Penguin books.
- GAMBLE, A. (2006). *Politika in usoda*. Ljubljana, Sophia.
- GIBANJE ZA PRAVIČNOST IN RAZVOJ. DOSTOPNO PREK: <HTTP://WWW.GIBANJE.ORG> (7. december 2008).
- GORZ, A. (1999). *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society*. Cambridge, Oxford, Malden, Polity Press.
- GROOT, L. (2006). Reasons for Launching a Basic Income Experiment. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art8> (14. oktober 2008).

- HAAGH, L. (2007). Basic Income, Occupational Freedom and Antipoverty Policy. *Basic Income Studies* 2 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss1/art13> (14. oktober 2008).
- HARVEY, P. (2006). The Relative Cost of a Universal Basic Income and a Negative Income Tax. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno prek: http://www.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?context=bis&article=1032&date=&mt=MTlyMzlxNjUwOA==&access_ok_form=Continue (5. oktober 2008).
- HORVAT, M. (2008). Realnost ali utopija?: Univerzalni temeljni dohodek za vsakogar. *Mladina* (12). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tehdnik/200812/clanek/uvo-manipulator--marjan_horvat/ (18. april 2009).
- KILDAL, N., KUHNLE, S. (UR.). (2005). *Normative foundations of the welfare state: the Nordic experience*. London, New York, Routledge.
- KOROŠEC, V. (2010). *Predlog UTD v Sloveniji*. Ljubljana, Urad RS za makroekonomske analize in razvoj. Dostopno prek: <http://www.zofijini.net/utd.html> (23. marec 2010).
- KRIŽANIČ, F. (2009). Moja naslednja obljuba je petsto evrov univerzalnega državlanskega dohodka: dr. Franc Križanič, minister za finance. *Mladina* (15). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tehdnik/200915/dr_franc_krizanic__minister_za_finance (18. april 2009).
- KURNIK, A. (2006). Dohodek za mobilne in mnogotere. *Njetwork: za veliko zavezništvo mobilnih in mnogoterih*. Dostopno prek: <http://www.njetwork.org/spip.php?article15> (7. december 2007).
- KURNIK, A. (2009). Kriza in delo v konstituciji. *Teorija in praksa* 46 (5): 653–669.
- LAZZARATO, M. (2004). From Capital-Labour to Capital-Life. *Ephemera. Theory of the Multitude* 4 (3): 187–208.
- MARCUSE, H. (2002). *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. London, New York, Routledge.
- MARX, K. (2007). *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. Mineola, New York, Dover Publications, Inc.
- MARX, K., ENGELS, F. (2009). *Komunistični manifest*. Ljubljana, Sanje.
- MCKAY, A. (2005). *The future of social security policy: women, work and a citizens' basic income*. London, New York, Routledge.
- MCKAY, A. (2007). Why a citizens' basic income? A question of gender equality or gender bias. *Work, Employment & Society* 21 (2): 337–348. Dostopno prek: <http://wes.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/21/2/337> (6. oktober 2008).
- MEADE, J. E. (1993). *Liberty, Equality and Efficiency: Apologia pro Agathotopia Mea*. New York, New York University Press.
- MORE, T. (2009). *Utopia*. London, Penguin Books Ltd.
- MORRIS, W. (2008). *Useful Work v. Useless Toil*. London, Penguin Books Ltd.
- MULVALE, J. P. (2008). Basic Income and the Canadian Welfare State: Exploring the Realms of Possibility. *Basic Income Studies* 3 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol3/iss1/art6> (6. oktober 2008).
- NEGRI, A., HARDT, M. (1999). Value and Affect. *Boundary 2* 26 (2): 77–88.
- NOGUERA, J. A., DE WISPEALAERE, J. (2006). A Plea for the Use of Laboratory Experiments in Basic Income Research. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno preko: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art11> (14. oktober).
- OFFE, C. (1985). *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije – razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. Ljubljana, Delavska enotnost.
- OFFE, C. (2008). Basic Income and the Labor Contract. *Basic Income Studies* 3 (1). Dostopno preko: <http://www.bepress.com/bis/vol3/iss1/art4> (5. oktober 2008).
- PATEMAN, C. (2004). Democratizing Citizenship: Some Advantages of a Basic Income. *Politics & Society* 32(1): 89–105. Dostopno prek: <http://pas.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/32/1/89> (6. oktober 2008).

- PATEMAN, C. (2007). Why Republicanism? *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art12> (13. oktober 2008).
- PETTIT, P. (2007). A Republican Right to Basic Income? *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art10> (13. oktober 2008).
- POP TV. (2009). *Preverjeno*. Ljubljana, 21. april. Dostopno prek: <http://poptv.si/multimedia/preverjeno-vsakemu-drzavljanu-500-evrov.html> (22. april 2009).
- POPOVIČ, D. (2010). Univerzalni temeljni dohodek: načelo vzajemnosti in pravičnosti. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 38 (242): 125–135.
- PROGRESIVNA STRANKA. DOSTOPNO PREK: <HTTP://WWW.PROGRESIVNA-STRANKA.SI/> (14. oktober 2008).
- PURDY, D. (2007). Is Basic Income Viable? *Basic Income Studies* 2 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art4> (13. oktober 2008).
- RAVENTÓS, D. (2007). *Basic Income: The Material Conditions of Freedom*. London, Ann Arbor, Pluto Press.
- RIFKIN, J. (2007). *Konec dela: zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe*. Ljubljana, Krtina.
- RODRIGUEZ ENRIQUEZ, C. (2007). Basic Income and Labour Market Conditions: Insights from Argentina. *Basic Income Studies* 2 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss1/art9> (14. oktober 2008).
- RUS, V. (1990). *Socialna država in družba blaginje*. Ljubljana: DOMUS.
- RUS, V. (2009). Brezplačno kosilo naj bo. *Mladina* (11). Dostopno prek: http://www.mladina.si/tednik/200911/brezplacno_kosilo_naj_bo (18. april 2009).
- RUSSEL, B. (2004). *In Praise of Idleness: And Other Essays*. London, New York, Routledge.
- SEEKINGS, J. (2007). The Inconsequentiality of Employment Disincentives: Basic Income in South Africa. *Basic Income Studies* 2 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss1/art12> (14. oktober 2008).
- SMITH, A. (2008). *The Invisible Hand*. London, Penguin Books Ltd.
- STANDING, G. (2008). How Cash Transfers Promote the Case for Basic Income. *Basic Income Studies* 3(1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol3/iss1/art5> (5. oktober 2008).
- TCHERNEVA, P. R. (2007). *What Are the Relative Macroeconomic Merits and Environmental Impacts of Direct Job Creation and Basic Income Guarantees?* Dostopno prek: http://www.levy.org/pubs/wp_517.pdf (13. oktober 2008).
- THE U. S. BASIC INCOME GUARANTEE NETWORK. Dostopno prek: <http://www.usbig.net/> (14. oktober 2008).
- TONDANI, D. (2008). *Universal Basic Income and Negative Income Tax: Two Different Ways of Thinking Redistribution*. Dostopno prek: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/7016/2/MPRA_paper_7016.pdf (5. oktober 2008).
- TV SLOVENIJA, 1. program. (2010). *Omizje: Brezplačno kosilo za vse?* Ljubljana, 1. december. Dostopno prek: <http://tvslo.si/predvajaj/brezplacno-kosilo-za-vse/ava2.89459048> (17. januar 2011).
- VAN DER VEEN, R. J., VAN PARIJS, P. (2006a). A Capitalist Road to Communism. *Basic Income Studies* 1 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss1/art6> (5. oktober 2008).
- VAN DER VEEN, R. J., VAN PARIJS, P. (2006b). A Capitalist Road to Global Justice: Reply to Another Six Critics. *Basic Income Studies* 1 (1). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss1/art13> (6. oktober 2008).
- VAN PARIJS, P. (UR). (1992). *Arguing for basic income: ethical foundations for a radical reform*. London, New York, Verso.
- VAN PARIJS, P. (2004). Basic Income: A Simple and Powerful Idea for the Twenty-First Century. *Politics & Society* 32 (1): 7–39. Dostopno prek: <http://pas.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/32/1/7> (6. oktober 2008).

- VIRNO, P. (2003). *Slovnica množva: k analizi oblik sodobnega življenja*. Ljubljana, Krtina.
- WALTER, T. (1989). *Basic income: freedom from poverty, freedom to work*. London, New York, M. Boyars.
- WHITE, S. (2006). Reconsidering the Exploitation Objection to Basic Income. *Basic Income Studies* 1 (2).
Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art4> (14. oktober 2008).
- WHITE, S. (2007). The Republican Case for Basic Income: A Plea for Difficulty. *Basic Income Studies* 2 (2).
Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol2/iss2/art13> (14. oktober 2008).
- WIDERQUIST, K. (1999). *New Perspectives on the Guaranteed Income*. Dostopno prek: <http://ssrn.com/abstract=199973> or DOI: 10.2139/ssrn.199973 (14. oktober 2008).
- WIDERQUIST, K. (2006). The Bottom Line in a Basic Income Experiment. *Basic Income Studies* 1 (2). Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art9> (14. oktober 2008).
- WIGLEY, S. (2006). Basic Income and the Problem of Cumulative Misfortune. *Basic Income Studies* 1 (2).
Dostopno prek: <http://www.bepress.com/bis/vol1/iss2/art5> (14. oktober 2008).
- WRIGHT, E. O. (2004). Basic Income, Stakeholder Grants, and Class Analysis. *Politics & Society* 32 (1): 79–87.
Dostopno prek: <http://pas.sagepub.com/nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/32/1/79> (6. oktober 2008).
- ZAVOD RS ZA ZAPOSLOVANJE. (2011). Dostopno prek: <http://www.ess.gov.si/> (5. marec 2011).
- ZOFIJINI LJUBIMCI. (2010). *Univerzalni temeljni dohodek v Sloveniji – utopija ali realna možnost?* Ljubljana, 7. december. Dostopno prek: http://www.zofijini.net/oko_posvet.html (17. januar 2011).
- ŽIŽEK, S. (2007). *Nasilje*. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.

Koncept (in) identitete (delavca) in postajanje v gibanju

Transformacije dela so močno povezane s transformacijo akterja te dejavnosti, delavca. Danes je jasno, da delavec ni več proizvajalec zgolj materialnih dobrin v natančno določenem času, ampak se je delo tako zelo podružbilo, da pravzaprav težko govorimo o času, ko tako ali drugače ne delamo. Mnogi bi tej tezi ugovarjali, bržkone z argumentom, da je delo še vedno močno regulirano in da je nematerialno delo le privilegij sloja, ki je bolj izobražen. Na to odgovarjamo, da nikoli nismo trdili nasprotnega. Podružbljanje ter regulacija¹ in hierarhizacija se ne izključujejo, ampak medsebojno dopolnjujejo in bogatijo. Podružbljanje dela tako ni prineslo nikakršne odreditve na kolektivni ravni, delo kot tako pa s prenosom produktivnosti na vse sfere življenja ni izginilo, kvečjemu se je s še večjo hierarhizacijo in s tem razdrobljenostjo povečal bazen za (ne)regulirane strategije izkoriščanja živega dela.

Zaradi transformacij dela je prišlo do zanimivega obrata pri naslavljanju posameznika, ki to delo opravlja, torej delavca. Koncept delavca je postal ambivalenten ne le zaradi kvalitativne raznolikosti proizvodnje, temveč tudi zavoljo multiplikacije možnosti sklepanja delovnih razmerij (za katerega sploh ni nujno, da formalno ali neformalno obstaja). Ambivalentnost koncepta se vidi predvsem v tem, da po eni strani mnogi še vedno ne priznavajo nematerialnega dela za delo, po drugi strani pa je koncept delavca še vedno izjemno močan, ne le med posamezniki, ki opravljajo manualno delo. Zanimivo je, da nematerialni delavci pogosto poudarjamo ravno to, da smo tudi mi delavci, in se tako v želji, da bi nas kot delavce prepoznali, tudi naslavljam. Vprašanje, ki se postavlja, pa je, koliko s tem v resnici izzivamo sam koncept delavca in koliko ga zgolj širimo. Potreba po prepoznavanju dela je očitna in logična, saj lahko na praktični ravni le tako izberimo

¹ Regulacija je eno glavnih načel delovanja neoliberalizma. Napačno je govoriti, da je neoliberalizem vrnitev v liberalizem, njegova ponovitev. Liberalizem je temeljil na ideji prostega trga, v katerega se država ne vmešava. V nasprotju s tem je ena ključnih čarobnih besed neoliberalizma regulacija s strani države – lahko imamo prosti trg, dokler je ta reguliran. *Homo economicus* neoliberalizma je tako ves čas podrejen upravljanju, *governmentality*. Subjektivizacija v neoliberalizmu meri na človeški kapital, delavec pa pogosto sklepa pogodbo ne med sabo in delodajalcem, ampak natanko med sabo in samim seboj oz. svojim človeškim kapitalom, v katerega tudi investira (se npr. izobražuje). Ravno v tem je ena pogostih diskrepanc postfordističnega nematerialnega (kognitivnega) prekeritaja – posameznik je negotov, dela v slabih razmerah, vendar čuti, da ga delo izpolnjuje, da počne tisto, kar želi in v čemer je res dober.

² V slovenskem prevodu je namesto termina koncept uporabljen termin pojem. Sami uporabljamo prvega, saj v sebi skriva dimenzijo spreminjajočega, postajajočega ter s tem imanentnega, medtem ko daje termin pojem občutek stabilnosti in transcendence. Tako pri dobesednem navajanju iz tega dela terminu pojem dodajamo še termin koncept, kar je označeno z oklepaji [koncept].

³ Ko Deleuze govori o imanenci, ne misli imanence do življenja, ampak življenje, ki je »povsod, v vseh trenutkih, ki jih dan živi« (Deleuze, 2005: 29). Imanenca je tako afirmativen projekt organiziranja, medtem ko transcendenca temelji na pozunanjenem redu, ki se vsiljuje. Tezo lahko karikiramo s primerom moči. Moč je lahko prek radostnih srečanj organizirana v močan gibanjski *war machine* in v tem primeru element in orodje osvoboditve, lahko pa jo vsilijo institucije, pri čemer je element reda in represije.

⁴ Telo brez organov (BWO) je eden številnih deleuzijansko-guattarijevskih konceptov, ki ga v platoju, naslovljenem z *November 28, 1947: How To Make Yourself A Body Without Organs? iz A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia* opišeta takole: »...lahko (je) okupirano, naseljeno, samo z intenzitetami. Samo intenzitete lahko prehajajo in krožijo. Vendar telo brez organov ni scena, prostor, ali pa celo podpora, s pomočjo katere bi nekaj prehajalo. Nima ničesar opraviti s fantazijo, tu ni ničesar za interpretacijo. Telo brez organov povzroči prehajanje intenzitet; producira in distribuira jih v spatiumu, ki je sam po sebi intenziven, ki mu manjka ekstenzije. Ni prostor, niti ni v prostoru; je stvar, ki okupira prostor do neke določene stopnje – do stopnje, ki se ujema s proizvedenimi intenzitetami. Je nestratificirana, neoblikovana, intenzivna snov, matrica intenzitete, intenziteta = 0; toda nič ni negativnega v tem nič ni negativnih ali nasprotnih intenzitet. Snov je enaka energiji. /.../ Zato razumemo telo brez organov kot polno jajce pred ekstenzijjo organizma in organizacijo organov, pred formacijo strate: kot napeto jajce, ki ga definirajo osi in vektorji, vzponi in pragovi, dinamične tendence, ki vključujejo energetske transformacije in kinematična gibanja s skupinskimi preместitvami, z migracijami /.../ Organ se spremeni, ko prestopi prag, ko spremeni vzpon (Deleuze in Guattari, 2004: 169–170).

mezdo. Jasno pa je tudi, da so parole, kot so »svoboda delu«, »pravica do dela« itd., ideološke puhlice in v popolnem neskladju s strategijami zavračanja dela (glej Tronti, 1966). Svoboda in pravica do življenja v vsej svoji polnosti in ne do dela! Ko govorimo o odpravi koncepta delavca, tako ne govorimo o Marxovi ideji o odpravi delavskega razreda, ampak se raje opiramo na Deleuzov koncept postajanja, ki zagovarja to življenje, in se sprašujemo o ovirah, ki jih prinaša koncept delavca za subverzivni potencial tega istega delavca in multitudine delavstva. Tako namen tega članka ni analiza transformacij samega dela, temveč premislek o naravi bivanja in o potencialu za politični boj skozi preizpraševanje koncepta in identitete (delavca).

Koncept in identiteta

Identitetne politike so ena glavnih tematik, ki jih v zadnjih desetletjih raziskuje družboslovje, pristopi k raziskovanju identitet pa so bili zelo raznoliki in sestavljajo pisano mavrico, ki sega vse od klasične sociologije pa do psihoanalize, teorij stigmatizacije, kulturnih študij, antropologije, vprašanja politične (ne)participacije itd. Ne glede na vso to raznolikost pa je osnovno vprašanje, ki so si ga postavljali raziskovalci in teoretiki, načeloma ostalo isto: Kdo smo nosilci identitete in kdo nanjo vpliva? Problem tega vprašanja je, poenostavljeno, v tem, da identiteto predvideva, jo vidi kot nekaj, kar vsak posameznik mora imeti. Z drugimi besedami: problem esencializacije ni zgolj v tem, da se posamezni identiteti pripišejo lastnosti, ampak je problem esencializacije problem samega koncepta identitete, ki je vedno kontaminiran z razmerji moči. In koncept ni nikoli objektivni/nevtralen.

Gilles Deleuze in Félix Guattari leta 1991 izdala delo *Kaj je filozofija?*, kjer preizprašujeta ravno koncept koncepta.² Opozarjata na to, da koncepti niso transcendentni, ampak imanentni in da zato moramo razumeti njihovo *postajanje* in s tem tudi njihovo (politično) zaznamovanost.³ Smoter filozofije naj bi zato bilo ravno ustvarjanje konceptov, saj »Ni enostavnega pojma [koncepta]. Vsak pojem [koncept] ima sestavine in je z njimi določen. Ima neko število. Gre torej za množstvo ...« (Deleuze in Guattari, 1999: 21) Vsak koncept je torej kompleksno telo brez organov,⁴ ki nastaja na tistem, kar avtorja poimenujeta ravnina imanence; ti dogodki (ali bolje rečeno dogajanja) postajanja so zaznamovani z intenzivnostmi in hitrostmi in zato nenehno izpostavljeni spreminjanju. Koncepti torej niso *tisto*, ampak so tisti kreativni prostor *vmes*.

Kaj torej sploh je ravnina imanence, na kateri nastajajo koncepti? Če so »filozofski pojmi [koncepti] /.../ fragmentarne

celote«, ki se »prej porodijo iz metov kock, kot pa da sestavljajo puzzle« (Deleuze in Guattari, 1999: 40), potem je filozofija (katere smoter je, opomnimo, ustvarjanje konceptov) »mogočna Celota, ki je nefragmentirana, tudi če ostaja odprta: brezmejna Ena-Celota, *Omnitudo*, ki jih vse obsega na isti ravnini. To je ploskev, plato, rez. To je ravnina konsistence, ali, natančneje, plan imanence pojmov [konceptov], planomen. /.../ Pojmi [koncepti] so množstvo valov, ki se dvigajo in padajo, ravnina imanence pa je enoten val, ki jih vse zavija in odvija. /.../ ... problem misli (je) neskončna hitrost, toda ta potrebuje okolje, ki se samo v sebi neskončno giblje, ravnino, praznino, horizont. Nujna je prožnost pojma [koncepta], a tudi tekočnost okolja.« (Deleuze in Guattari, 1999: 40) Ravnina je torej plato in če so koncepti dogodki, potem je ravnina horizont dogodkov, njihova zmožnost, potencial. Koncepti naseljujejo ravnino, ravnina pa je nedeljiva – le kako razdeliti potencial mišljenja? Vendar ta nedeljivost in absolutnost ravnine (oz. horizonta dogodkov) ne pomenita, da je ravnina tam sama zase in nevtralna, saj vznika vedno znova, kajti »Ravnina imanence ni pojem [koncept], ki bi ga bilo mogoče misliti ali si ga zamišljati, temveč je podoba misli, podoba, ki si jo misel ustvari o tem, kaj pomeni misliti, uporabljati misel, se znajti v mišljenju...« (Deleuze in Guattari, 1999: 41) In tako kot je koncept množstvo, je tudi »Ravnin (je) nešteto, vsaka ima spremenljivo krivuljo, povezujejo se v skupine ali ločujejo glede na gledišča, ki jih tvorijo liki. Vsak lik ima več potez, ki lahko prinesejo prostor drugim likom, na isti ali na kakšni drugi ravnini: pravo razmnoževanje pojmovnih [konceptualnih] likov. Imamo neskončno mogočih pojmov [konceptov] na eni ravnini: odzvanjajo in se vežejo z gibljivimi mostovi, vendar je nemogoče predvideti, kako se bodo vedli v funkciji variacij krivulje. Nastajajo rafalno in se ne nehajo viličiti. Igra je toliko bolj kompleksna, ker so neskončna *negativna* gibanja ovita v pozitivna na vsaki ravnini, pri čemer izražajo tveganja in nevarnosti, s katerimi se misel srečuje, lažne zaznave in slabe občutke, ki jo obdajajo; so pa tudi *antipatični* pojmovni [konceptualni] liki, ki se tesno držijo simpatičnih in se jih ti nikakor ne znebijo (ni samo Zaratustra tisti, ki ga preganja 'njegova' opica ali njegov klovn, ali Dioniz, ki se ne reši Kristusa, tudi Sokrat je tu, ki se ne more in ne more ločiti od 'svojega' sofista, kritičnega filozofa, ki nenehno zaklinja svoje slabe dvojnike); in končno so tu še *odbijajoči* pojmi [koncepti], ki so povzeti med privlačnimi, vendar pa na ravnino zarisujejo regije nizke ali prazne intenzivnosti in se ne nehajo izolirati, se združevati, prekinjati povezave (mar sama transcendenca nima 'svojih' pojmov [konceptov]?). Toda še bolj kot vektorska razporeditev so dvoumni znaki ravnine in pojmi [koncepti] – saj se zapogibajo drugi v druge, se objemajo ali mejijo drug na drugega. Zato filozofija napreduje z udarci.« (Deleuze in Guattari, 1999: 79–80) Kar želimo poudariti, je to, da noben koncept ne obstaja neodvisno, ampak ves čas *postaja*. Tako menimo, da je koncept identitete problematičen, ne zato, ker bi izhajal iz določene misli (šole), temveč zato, ker je ustvarjen (postaja na neki ravnini imanence) tako, da je izključujoč, s tem pa se kot edina možnost postavlja v ospredje le eden od mogočih načinov mišljenja bivanja. Dualizem samega koncepta identitete poudarja specifičnost označevalcev, ki si jih prisvoji posameznik, in s tem se vzpostavlja negativna razlika – identiteta se vedno oblikuje v negativnem, nekaj je drugačno, ker ni enako kot prvo, pri čemer pa ne gre za razliko med A in B, ampak za razliko med A in nA.⁵ Tako postane »razlika mati identitete« (Debeljak, 2004: 57). Po Heglu argument za to negacijo temelji na tem, da bivanje ne more obstajati zunaj nje, saj bo potem indiferentno in brez nasprotja bo izginilo. Deleuze se v svojem raziskovanju raje kot na Heglovo determinacijo in zunanjo

⁵ V tem smislu je zanimiva kategorija, ki se v Sloveniji uporablja pri popisu prebivalstva. Posameznik je lahko bodisi Slovenec bodisi Neslovenec. Po eni strani to pomeni, da se mora nujno identificirati (torej ne more preprosto biti človek), po drugi strani pa ti dve kategoriji niti ne dajeta možnosti za izbiro med različnimi (nacionalnimi) identitetami oz. označevalci. Vsi Neslovenci so torej enaki, pa najsi prihajajo iz Danske, Kitajske, Konga, Peruja ali katerekoli države že.

⁶ Emancipacijo in osvoboditev ločujemo tako na teoretski kot na praktični ravni, saj nastajata znotraj drugačnih ravnin. Če močno poenostavimo: emancipacija je bliže ravnini identitete, medtem ko je osvoboditev bliže ravnini postajanja. Emancipacija tako še ne pomeni osvoboditve, vsekakor pa je lahko eden od korakov v to smer. Marx tako piše: »Človek se zaradi tega (emancipacije) ni osvobodil svoje religije, dobil je versko svobodo. Ni se osvobodil lastnine, dobil je svobodo lastnine. Ni se osvobodil sebičnosti obrti, dobil je svobodo obrti.« (Marx, 1979: 179) Emancipacija torej ne pomeni osvoboditve, ampak premestitev fokusa, spremembo razumevanja. Osvoboditev na drugi strani razumemo kot odprtje novega horizonta dogodkov. Tako je npr. še vedno aktualen in absolutno potreben boj LGBTQ skupnosti glede sprejetja novega družinskega zakonika RS boj emancipacije, boj za pridobitev ene najosnovnejših življenjskih pravic, ki pa ne zamaje samega instituta zakona, ampak ga razširja na različne oblike zakona glede na spol zakoncev. Pri tem pa se seveda postavlja vprašanje, kaj potem z vsemi tistimi, ki ne ustrezajo definiciji zakona kot takega (npr. biseksualne osebe), kako torej odpreti nov horizont, ki bo preizpraševal sam spol in seksualnost. Nekoliko več o tem v naslednji opombi.

le na monističen ali pluralističen način. Sovražnik je edino dve. Monizem in pluralizem: to je ista stvar, kajti na določen način, se mi zdi, je vsaka opozicija, so celo vse možnosti opozicije, tiste med enim in multiplim... To je zato, ker je vir dualizma natančno opozicija med nečim, kar lahko afirmiramo kot eno, in tistim, kar lahko afirmiramo kot multiplo...« (Deleuze, 2001: 95). In naprej: »... polje monističnega (je) dejansko polje, naseljeno z multiplicitetami.« (Deleuze, 2001: 99). Eno torej ni unificirano, ampak je skupek multiplicitet, ki so ves čas v postajanju, zatorej je tudi eno v nenehnem postajanju in ni (kot bi nekateri utegnili pomisliti) seštevek posameznih delov, ampak ga zaznamujejo predvsem intenzivnosti, hitrosti, prečenja. Izpeljemo lahko, da ni le eno iz multiplega, ampak tudi multiplo iz enega. Če potegnemo vzporednico s prej obravnavanimi koncepti koncepta in ravnine imanence: kaj od tega je eno in kaj je multiplo? Ali je ravnina eno (ker povezuje koncepte) ali je koncept eno (ker je del ravnine)? Ali je ravnina multiplo (ker je polna konceptov) ali je koncept multiplo (ker ves čas postaja)? Vidimo torej, da gre za nenehno prepletanje in ne za opozicijo in da procesov ne moremo determinirati.

Problem identitete je torej v tem, da zanika element postajanja, da reducira in skozi negativno razliko determinira. V zadnjih desetletjih, ko se pogosto tematizira »pridobljenost identitet«, so se mnogi ukvarjali z razbijanjem esencializmov in prehajali v družbenokonstruktivne poglede. Vsekakor pomemben, celo nujno potreben korak k številnim emancipacijam in osvoboditvam⁶, vendar je treba imeti v mislih že uvodoma omenjen problem esencialnosti, ki se skriva v samem

razliko opre na Bergsonovo ontologijo afirmativne notranje razlike, saj meni, da hegeljanski proces determiniranja ne le da ne upošteva prave narave bivanja, ampak hkrati skozi redukcijo uniči njegovo polnost (Hardt, 1995: 1–10). Če se torej X definira skozi izključitev tistih, ki so neX, potem X zamuja priložnost biti obogaten z vsemi Y (in sploh vsemi črkami, zlogi, besedami, stavki, povedmi; šumi, zvoki, (dis-)harmonijami; točkami, črtami, konstrukcijami; hitrostmi, intenzivnostmi, telesi...). Prava razlika torej ne more biti pozunanjena, ampak notranja, saj se bivanje realizira skozi iskanje notranjih singularnosti, skozi multiplicitete, ki pa jih Hegel zaradi svojega dualizma ne pozna in ne misli. Če Hegel pripelje pozunanjenost do ekstrema, potem Deleuze trdi, da je zares vitalna razlika notranja in ta ne more biti dojeta kot determinacija.

V tem pogledu je zanimivo Deleuzovo videnje enega in multiplega; številni njegovi kritiki so mu očitali nekonsistentnost, saj po eni strani zagovarja pluralizem (multiplo), na drugi pa monizem (Eno). Menimo, da te kritike izhajajo predvsem iz nerazumevanja. Deleuze namreč enega ne vidi kot nečesa univerzalnega, zaključenega, statičnega. Nasprotno: meni celo, da sta monizem in pluralizem ista stvar, dualizem pa je vzpostavljanje dialektike med njima. V transkriptu predavanja iz leta 1973, naslovljenega *Dualism, Monism and Multiplicities (Desire-Pleasure-Jouissance)*, beremo: »Dualizem je tisto, kar preprečuje misel. Dualizem želi vedno zanikati esenco misli, to je, da je misel proces. In vir dualizma je /.../ sploščanje vseh izjav misli. /.../ Obstaja zgolj ena oblika misli, ki je ista stvar: razmišljamo lahko

konceptu identitete kot takem, ki je vedno političen (koncepti postajajo!); vanj se odtiskujejo razmerja moči, ki so razmerja negativnih razlikovanj.⁷

Pomembnost preseganja identitete je torej v tem, da s tem odpremo pot k osvoboditvi, ne zgolj k emancipaciji; osvoboditev je namreč mogoča le, če premagamo negativno razliko, ki potencialno vnaša razdore med akterje te osvoboditve, ki je (so) v nenehnem postajanju. Ob tem se zelo hitro postavi pomembno politično vprašanje: kako »detektirati« subjekt(e) osvoboditve, če pa smo »vsi vse«, če se torej ne identificiramo. Ravno zaradi strukture mišljenja, ki poteka skozi negativno identifikacijo, je pri konkretnih projektih težko misliti onkraj koncepta identitete oz. obstaja velik potencial, da postane to mišljenje utopistično. Na tej točki je treba opozoriti na nevarnost privolitve v ravno tisto logiko, ki jo poskušamo v tem članku preseči, na logiko izključevanja torej. Če se borimo za osvoboditev, to ne pomeni, da ta osvoboditev ne vključuje emancipacije – če poudarjamo pomembnost postajanja, torej ne zavračamo pomembnosti identitete kot točke reference pri ustvarjanju potencialov osvoboditve; vprašanje je le, kako identiteto puščati v nenehnem postajanju, kako torej skleniti začasen »kompromis« med obema z namenom zabijanja klinov v skupno plezalno steno boja. Ne gre torej za transcendentno utopijo⁸ nenadne revolucije, katere koncept, na katerega v našem okolju običajno najprej pomislimo, je nastal na ravnini, izhajajoči iz revolucionarnih vrenj prejšnjega stoletja, je problematičen že zaradi nemožnosti poenotenja (ki ga niti ne želimo, saj si prej želimo deleuzovskega enega/multiplega), ampak za vprašanje postajanja nikoli končanega boja in s tem primarnosti upora.⁹ Z drugimi besedami: če je upor primaren in v postajanju, je immanenten in deluje po načelu organiziranja, potem je pričakovati njegovo nenadnost in/ali dokončnost kontradiktorno in politično neproduktivno. Da pa bi v procesu identiteta, ki jo lahko politično pretkano izkoristimo na poti do (nikoli končane in dosežene) osvoboditve, postajala, je treba zavoljo nevarnosti triumfa negativne razlike¹⁰ skrbno ubirati korake.

Problem »delavca«

Jasno je torej, zakaj smo previdni pri dajanju katerekoli identitete katerikoli singulariteti. Identitetne politike so izključujoče, redukcioniistične in hierarhizirajoče, s tem pa onemogočajo biopolitično produkcijo, na kar na nekem mestu opozarjata tudi Hardt in Negri: »Kontrola z zapiranjem prostora in vsiljevanjem družbenih hierarhij omejuje produktivnost. Iz te perspektive je

⁷ Eden številnih primerov tega je povezan s konceptualizacijo in tematiziranjem spola znotraj študij spolov. Spol kot ključni koncept tega področja je preizpraševan že od samega začetka študij, pri čemer pa se je upoštevalo spreminjanje (postajanje!) koncepta skozi zgodovino. Medtem ko je bil v preteklosti (konec 19., 1. pol. 20. stol., v času dominacije naravoslovja in s tem odkrivanja telesa in anatomije) spol konceptualiziran biološko (naturalistično) deterministično (kot *sex*, torej naravni spol), se je pozneje (2. pol. 20. stol., v času drugega vala feminizma torej) uveljavil družbenokonstruktivistični pogled na spol kot na nekaj kulturno in zgodovinsko spremenljivega (kot *gender*, torej družbeni spol). Ta konceptualni preboj (zanikanje zakoreninjenosti spola v naravi) je bil vsekakor pomemben za povečanje potencialov družbenih in političnih sprememb. Problem, ki nastopi, je v tem, da se spol v družbenokonstruktivističnih pristopih še vedno sprejema kot nekaj zaključnega in enoznačnega – posameznik je torej moški ali ženska. Ne le, da gre v sami debati *sex/gender* za dualizem, tudi znotraj pristopov *gender* se ta dualizem ohranja. Spremeni se torej razumevanje tega, kako spol postane, vendar se ne spremeni okvir mišljenja, saj spol še vedno je, in ne *postaja*. V preseganju tega so zanimive sodobne queer teorije in pa seveda prispevek Judith Butler k tematizaciji spola kot nečesa, kar postaja. Butlerjeva (na katero je s premisleki (o moči) pomembno vplival Michel Foucault) je s teorijo performansa pripomogla k premiku fokusa iz definicij spola kot nečesa statičnega in koherentnega k definicijam, ki relativizirajo pozunanjeno negativno razliko znotraj zgoraj opisanega dualizma. Spol je performiran, ta performans pa je prej produkcija kot ekspresija; tako kot se *drag* obleče zato, da je *drag*, se tudi spol producira skozi igro spola in se s tem kontinuirano ustvarja (*doing gender*) in postaja (*becoming gender*). Spol je torej multiplo(st). (glej Butler, 1990, predvsem poglavje *Subversive Bodily Acts*).

⁸ Tudi koncept utopije je nastal na neki ravnini. Deleuze tako razlikuje med utopijami transcendence in imanence. Za slednje pravi: »Pri utopiji (kot pri filozofiji) vedno obstaja tveganje restavracije transcendence, včasih celo

njene ošabne afirmacije, tako da je treba ločiti avtoritarne utopije ali transcendenčno od svobodnjaških, revolucionarnih, imanentnih utopij. Prav za to gre: reči, da je revolucija sama utopija imanence, ne pomeni, da je sen, da je nekaj, česar se ne da udejanjiti, ne da bi jo izdali. Nasprotno, to pomeni postaviti revolucijo kot ravnino imanence, neskončno gibanje, absolutni prelet – če se te poteze povežejo s tistim, kar je realno tukaj in zdaj v boju s kapitalizmom, in če na novo sprožijo nove boje vsakič, ko je prejšnji boj izdan. Beseda utopija potemtakem zarisuje *ta spoj filozofije ali koncepta z naučim okoljem*: politična filozofija« (Deleuze in Guattari, 1999: 103–104).

⁹ O primarnosti upora glej poglavje *Upor* v delu Michaela Hardta in Antonia Negrija *Multituda: vojna in demokracija v času imperija* (2005).

¹⁰ Eden dobro znanih primerov takšnega trumfa so humanitarne organizacije, ki s svojim delovanjem velikokrat naredijo več škode kot koristi. Če pustimo v nemar finančno razmetavanje za monstroozen birokratsko-administrativen aparat in tistih »nekaj« goljufij, ki smo jim bili priča »zadnje čase«, in se osredinimo zgolj na problem agende: humanitarizem ne prinaša nobenih potencialov emancipacije ali osvoboditve, saj temelji na glagolu pomagati, ne pa opolnomočevati (daje ribo, namesto, da bi jo naučil uloviti). Kar počne s tem, je ustvarjanje delitev, vendar niti ne delite na »mi« in »vi«, s katerimi se še vedno lahko pogovarjamo, ampak delitev »mi« in »oni«, ki ste pasivni in nezmožni. Za to pasivnost v jeziku humanitarnih organizacij seveda niso krivi sami tisti »oni« – to raven rasizma prepoznajo tudi humanitaristični birokrati –, vendar pa so nemočne žrtve, ki potrebujejo predstavnike, zastopnike, nekoga, ki se bo boril zanje, itd. Zato ni nič nenavadnega, da je kulturni rasizem del diskurza humanitarnih organizacij. »Pomoči potrebni« katerega koli dela sveta, barve kože, religije itd., so nekaj divjega in lepega hkrati, so barbari in nepokvarjena srca. So nam pri srcu kot nedotaknjeni avtohtoni eksoti, vendar jih raje pustimo tam in tako, kot so, po možnosti v imenu ekstremističnega kulturnega relativizma (le zakaj bi jih poslali v sole, če pa to ni del njihove kulture?).

protislovje pravzaprav konflikt med vključevanjem in izključevanjem in se na vladni ravni kaže kot kriza obeh prevladujočih modelov integracije: republikansko-asimilacijske strategije, ki jo najpogosteje povezujemo s Francijo, in multikulturne strategije, značilne za Veliko Britanijo. /.../ Ta modela sta v krizi, ker je njun skupni cilj, kljub drugačnemu zatrijevanju, ustvarjanje in ohranjanje družbenih hierarhij in zapiranje družbenega prostora, kar ovira biopolitično produkcijo.« (Hardt in Negri, 2011: 142) Hardt in Negri o oviranju te biopolitične produkcije govorita v kontekstu razprave o migracijskih tokovih: dejstvo je, da sta sistemsko preganjanje t. i. ilegalnih migracij in uporaba nasilja s strani represivnih organov zgolj farsa in sredstvo discipliniranja – že zdavnaj je namreč postalo jasno, da je prehajanje meja nujno potrebno za vsakršno, tudi kapitalistično (re)produkcijo. Gotovo pa je treba dodati, da tudi najbolj zavzeti zagovorniki unificiranosti delavskega razreda in samoorganizirani borci za njegove pravice čedalje bolj priznavajo, da je danes mnogoterost ena glavnih karakteristik tega istega razreda. Problem pa je ravno v tem, da tega brikolaža ne vidijo kot prednost, ampak kot slabost, saj se po njihovem mnenju revolucija zgodi čez noč ali pa se ne, in da bi se, je potrebna množica enakih z močnim vodstvom, ki jim pove, kaj je prav, in jih tako razsvetli.¹¹ Ta množica mora biti nujno množica v klasičnem psihoanalitskem pomenu,¹² ne sme imeti raznolikih zahtev in potreb (kar so oblike izražanja, spomnimo, *vitalne notranje razlike*), ampak mora biti enotna in vodljiva (torej tudi ne sme priti do nestrinjanja z Idejo Vodstva) v boju z zunanjo razliko/nevarnostjo, ki pa Vodstvu mnogokrat sploh ne pomeni razlike/nevarnosti, ampak možnost za lastno promocijo. Izključujočnost je torej očitna: kdor ne dela, naj ne je, odločitev o tem, kdo je delavec, pa je transcendentna in vpliva na proces hierarhizacije, ki se za osmišljanje vloge transcendence mora zgoditi. Tu je prva redukcija: redukcija razlike, ki je notranja razredu – multitudini. Povedano v luči Deleuzovega mišljenja enega in multiplega: boj bo uspešen le, če bomo v imanentnem procesu iz multiplega tvorili eno in iz enega multiplo in šele ko bomo prepoznali notranje razlike (multipliciteto), bomo spodobni tvoriti postajanje enega. Druga redukcija je redukcija tistega, ki je identificiran kot delavec na zgolj delavca. Kako zelo pomembno je, da se delavec ne ujame v to redukcijo, nas spomni revolucionarno geslo iz 70. let prejšnjega stoletja, *Voliaggio tutto*. Delavci so torej hoteli in želeli vse, delavski boj pa je bil le eden od vidikov širšega političnega boja; delavstvo ni bilo razumljeno kot temeljni pogoj za spremembo in novo kreacijo. Pripadniki gibanja so bili torej delavci (so se deklarirali tako), ko je bila to njihova moč, vendar so hkrati, ko so vzpostavili ozna-

čevanje z identiteto, to isto identiteto tudi zanikali (Hardt, 1995: 45–47). V tem pogledu so bili precej podobni Alici iz *Logike smisla*, ki biva v preteklosti in prihodnosti hkrati, vendar nikoli v sedanjosti: »Paradoks tega čistega postajanja, ki ima sposobnost izmikanja sedanjosti, ni nič drugega kot neskončna identiteta oziroma neskončna enakost dveh smeri hkrati, preteklega in bodočega, včeraj in jutri, več in manj, preveč in premalo, dejavnega in trpnega, vzroka in učinka. Jezik je tisti, ki utrjuje meje (na primer trenutek, ko napoči preveč), toda jezik je prav tako tisti, ki prehaja meje in jih zvrča v neskončno enakovrednost nekega nezamejenega postajanja ('nikar ne držite ožarjene grebljice predolgo, opekli se boste, ne režite pregloboko, krvaveli boste'). Od tod sprevačanje, ki sestavlja Aličine dogodivščine. Sprevačanje med rastjo in pomanjšanjem: 'v kateri smeri, kam', se sprašuje Alica in že sluti, da gredo reči vselej v obe smeri hkrati, tako da bo enaka ostala le še v nekem optičnem triku. Sprevačanje med več in manj: pet noči je petkrat bolj vročih kot ena sama, 'toda zato morajo biti tudi petkrat bolj hladne'. Med dejavnim in trpnim: 'ali mačke jedo netopirje' je enako kot 'ali netopirji jedo mačke'. Med vzrokom in učinkom: kaznovan si, še preden si naredil kaj narobe, kričiš, še preden te je kaj pičilo, in postrežeš si, še preden si kaj dobil.« (Deleuze, 1998: 14)

Če naj bo vodilni princip delovanja v gibanju postajanje, potem naj bodo identitete le del tega postajanja; tisti del, ki omogoča mobilizacijo in ustvarjanje afirmativnega programa v boju s transcendo in izkoriščanjem. Identiteta naj bo orodje (in orožje); če oblast vidi pripadnike nekega gibanja kot nekaj, čemur se lahko pripiše identiteta, potem lahko to olajša nekatere korake političnega boja za pridobitev pravic, ki jih prizna transcendo (gibanje pa ostaja v imanentnem postajanju). Maurizio Lazzarato o prevzemanju identitete z namenom njenega presejanja piše: »Skupna značilnost vseh manjšinskih bojev je strategija prevzeta podrejenosti 'identitete', da bi jo presegli v 'procesu' nepredvidljive subjektivizacije. Nekoč so se tudi revolucionarni delavci konstituirali v gibanje, da bi se uničili kot razred. Na določen način lahko boje brezposelnih interpretiramo kot radikalizacijo dinamik boja manjšin. Dejansko se v tem primeru 'identitetni' element (biti ženska, biti homoseksualec), ki je nujno v izvoru gibanja manjšin, predstavlja izključno kot podrejenost. Da bi se organizirali, morajo brezposelni in prekeri nujno prevzeti 'identiteto', proti kateri se sočasno borijo.« (Lazzarato, 2007) Za transcendo torej bodimo delavci, vendar to naj ne povzroča »identifikacije« navznoter. Saj vendar vemo, da je prava razlika notranja in vitalna.

Sklep

Nekaj je torej jasno: izkoriščanja ne bomo odpravili, če bo pot osvoboditve transcendentna in zaznamovana z identiteto. Če ne drugače zato, ker so gibanja s trdno identiteto, od katere niso pripravljena odstopati, bolj izpostavljena kooptaciji in s tem instrumentalizaciji. Primerov tega bržkone ni treba posebej poudarjati, lahko se le trikrat obrnemo okoli svoje osi, pa se bo naš

¹¹ To je očitno že, če pogledamo način organizacije, kot tudi na povsem vizualni ravni. Če vzamemo za primer Zvezo svobodnih sindikatov Slovenije (ZSSS). Na čelu sedi nekaj vodilnih birokratov, ki so poznani tudi medijsko, v (fordističnih) podjetjih pa so zaposleni nekakšni nižji uradniki. Njihove demonstracije so videti tako, da vsak udeleženec dobi svojo kapo, piščalko in (če dežuje) pelerino. Seveda iste. Nobenega prostora za kreativnost, pomembno je le število. Na koncu pa govor Vodje in nikakor ne odprti mikrofoni, da ne bi morda kdo kaj preveč povedal ...

¹² Po Le Bonu, iz katerega je izhajal Freud, je množica provizorično bitje iz združenih heterogenih elementov, na katere množica vpliva. Posameznik naj bi zaradi številnosti, ki zagotavlja anonimnost, dobil občutek nepremagljive moči, prešel naj bi v nekakšno hipnotično stanje in postal pretirano sugestivilen, pridobil naj bi nekatere lastnosti avtomata. Množica kot taka naj bi bila impulzivna, spremenljiva in razdražljiva, prav tako pa naj bi slepo zaupala avtoriteti (glej Le Bon v Freud, 2007: 255–263).

pogled srečal s katerim od njih. Ko govorimo o delavstvu naj bo ta kategorija čim bolj multipla in odprta. Notranje delitve na manualne in nemanualne, na kognitivne in afektivne, na prekerne in redno zaposlene, na »domače« in »migrantske«, na tiste iz primarnega, sekundarnega in terciarnega sektorja, na javne in zasebne, na neplačane in plačane, na boemske in asketske, na moške in ženske, na stare in na mlade itd. zgolj ustvarjajo notranje konflikte in napetosti in s tem zmanjšujejo subverzivni potencial. Vendar pa to ne pomeni, da je potrebna poenotenost, saj je ravno čar mnogoterosti tisti, ki omogoča iti onkraj rigidnih transcendentnih struktur, ki zmanjšujejo biopolitično produkcijo in potencial.

Literatura

- BUTLER, J. (1990). *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London, Routledge.
- DEBELJAK, A. (2004). *Evropa brez Evropejcev*. Ljubljana, Sophia.
- DELEUZE, G. (1998). *Logika smisla*. Ljubljana, Krtina.
- DELEUZE, G. (2001). *Dualism, Monism and Multiplicities (Desire-Pleasure-Jouissance), Seminar of 26 March 1973*. Contretemps 2. Dostopno prek: <http://www.usyd.edu.au/contretemps/2may2001/deleuze.pdf> (29. avgust 2010).
- DELEUZE, G. (2005). *Pure Immanence. Essays on A Life*. New York, Zone Books.
- DELEUZE, G., GUATTARI, F. (1999). *Kaj je filozofija?* Ljubljana, Študentska založba.
- DELEUZE, G., GUATTARI, F. (2004). *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. London, Continuum.
- FREUD, S. (2007). Množična psihologija in analiza jaza. V *Spisi o družbi in religiji*, 251–319. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- HARDT, M. (1995). *Gilles Deleuze. An Apprenticeship in Philosophy*. Minnesota, London, University of Minnesota Press.
- HARDT, M., NEGRI, A. (2005). *Multituda. Vojna in demokracija v času imperija*. Ljubljana, Študentska založba, ČKZ, posebne izdaje.
- HARDT, M., NEGRI, A. (2011). *Skupno*. Ljubljana, Študentska založba, ČKZ, posebne izdaje.
- LAZZATARO, M. (2007). *Boji manjšin in politika želje*. Dostopno prek: <http://www.njnetwork.org/Boji-manjsin-in-politika-zelje> (10. september 2010).
- MARX, K. (1979). Prispevek k židovskemu vprašanju. V *Izbrana dela*, ur. Boris Zihel, 149–188. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- TRONTI, M. (1966). *The Strategy of Refusal*. Dostopno prek: <http://libcom.org/library/strategy-refusal-mario-tronti> (15. junij 2011)

Permanentnost primitivne akumulacije, ali: o privatni lastnini, komodifikaciji in povratku rente

»Vse poti torej vodijo k lastnini.«

C. B. Macpherson (1973: 121)

¹ Glej moj članek o konceptualizaciji skupnega v tej številki ČKZ.

Večstoletno zgodovino kapitalizma je poleg nasilja nad delavstvom in uporov proletariata proti izkoriščanju, skoraj popolnega razpada starih antisistemskih gibanj, tehnoloških revolucij, hudih gospodarskih kriz in kreativnih destrukcij morda še najbolj zaznamovalo ropanje skupnega: skupnih posestev in skupne »lastnine«, vsemu človeštvu skupnih virov in dobrin, možnosti skupnega in relativno avtonomnega upravljanja teh sredstev in navsezadnje tudi določanja, kaj bomo avtonomno naredili z našimi življenji. Koncept skupnega ima večplasten pomen, ki sem ga poizkušal razgraditi drugje; naj bo na tem mestu dovolj, da imam z njim v tem članku v mislih predvsem skupno »lastnino« oziroma skupno posest, ki ni neposredno podrejena kapitalističnemu trgu, delujočemu po sebi lastni logiki. Ta zgodovinsko gledano prvoten pomen skupnega dopolnjujem z biopolitičnimi vidiki, saj danes kapital neposredno izkorišča same človeške odnose in razmerja, ki jih je prav tako treba dojemati kot eno izmed oblik skupnega.¹ V članku podajam nujno potrebno historično kontekstualizacijo skupnega prek razjasnitve razmerja, ki ga drži do privatne lastnine v njeni teoretsko-legitimacijski zastavitvi ter zgodovinsko-praktični pojavnosti, posledično pa tudi do procesov primitivne akumulacije. Prav konsekvence za skupno – tako na »praktični« (ekspropriacija, izginjanje), kot na »teoretski« ravni (nezmožnost razmišljanja o skupnem) – so ozadje, a obenem temeljno vodilo tega članka.

² Povedano drugače: ekonomsko je na ravni prakse vsaj v okvirih kapitalizma neločljivo od političnega.

Obstoj moderne privatne lastnine se je zgodovinsko gledano izkazal kot eden izmed temeljev učinkovitega delovanja kapitalizma. Je namreč med predpogoji kapitalistične akumulacije, pri čemer je ključnega pomena predvsem lastništvo nad produkcijskimi sredstvi in faktična možnost neomejene privatne akumulacije. Ob proučevanju teh karakteristik postane jasno, da je mogoče nastajanje, razvoj, širitev in ohranjanje kapitalizma dojemati le kot inherentno političen proces,² ki ga ob inkorporaciji različnih področij v krogotok kapitala prežemajo bolj ali manj manifestne oblike nasilja. Njihovo izvajanje poteka predvsem prek procesov primitivne akumulacije, ki so permanentni in obnavljajoči se akti (pogosto povsem fizičnega) ločevanja producentov

od produkcijskih sredstev. Ti procesi se namreč ne odvijajo na praznih listih papirja, ampak na področjih, kjer že potekajo določene aktivnosti, odnosi ustvarjanja, delovanja in življenja; primarno gre torej za ekspropriacijo sfer, kjer je že aktivno živo delo, s čimer so ponujeni izjemno ugodni temelji širjenju kapitala. Razloga za to sta vsaj dva: prvič, ker lahko kapital s tem posegom inkorporira v svoje delovanje živo delo, ki poprej ni bilo izkoriščeno; in drugič, ker lahko takšna področja delovanje kapitala celo znatno omejujejo, kot se je večkrat pokazalo tudi skozi zgodovino; kolonizacija torej ni pomembna le zaradi potencialne ekspanzije kapitala na ta plodovita področja, ampak ker lahko obstoj tovrstnih področij omejuje tudi samo delovanje kapitala drugod. Če na podlagi teh razlogov parafraziramo Adorna in Horkheimerja, ugotovimo, da 'kar se upira, sme preživeti samo tako, da se pridruži; ko kapital registrira skupno v njegovi različnosti, že spada zraven, tako kot zemljiški reformator h kapitalizmu'. 'Registracija' je v danem primeru nasilje primitivne akumulacije in je daleč od anonimnih zakonov, ki naj bi praviloma načelovali »normalizirani« ekonomski akumulaciji. In prav primitivna akumulacija igra ključno vlogo pri vzpostavitvi kapitalističnih odnosov v družbi ... Zaradi permanentnosti namreč tvori konstitutiven način za akumulacijo kapitala, prek nje poteka ekspanzija in reprodukcija kapitala, omogoča širitev ter postopno univerzalizacijo blagovne forme, hkrati pa se s tem vzpostavlja tudi »družbena konstitucija, skozi katero se ohranja eksploatacija dela« (Bonefeld, 2001: 1).

Družbena konstrukcija lastnine in ekspropriacija skupnega

»Velik del kapitala, ki se brez rojstnega lista danes pojavlja v Združenih državah, je kapitalizirana kri otrok včerajšnje Anglije.«

Karl Marx (1976/1990: 920)

Naturalizacija lastnine kot privatne lastnine, ki je tukaj že od nekdaj, uspešno mistificira zgodovinsko dejstvo, da je bil v preteklosti koncept lastnine precej širši in bolj pester, kot je v post-modernih kapitalističnih družbah. Spregleda tudi, da se je močno spreminjal, podobno kot se je spreminjala in reducirala pestrost oblik skupnega (glej Berry, 2008: 3. pogl.), in da so lastnina ter vsi sistemi lastništva kot oblike družbenih institucij vedno človeško ustvarjeni; med ljudmi zato vzpostavljajo določena družbena razmerja in relacije, pri čemer so po pravilu izraz zgodovinskih razmerij moči v družbi (glej Macpherson, 1973: 4. pogl.; May, 2010: 16–22). Šele skozi oblike pravnega nadzora nad skupnimi področji, ki narekuje oblike njihove ekspropriacije in privatizacije (Negri in Hardt, 2005: 192–202), ter z vzpostavitvijo primata lastninskih pravic, kar je osnova skoraj vseh modernih političnih ustav, ki skrbijo za nedotakljivost ekonomskih interesov (Negri in Hardt, 2009: 3–21), se skozi dolgo zgodovino liberalizma in kapitalizma privatna lastnina ne le legalizira in legitimira, temveč sčasoma tudi naturalizira kot edina smiselna in mogoča – ter za kapitalizem nujna – oblika (privatne) posesti.

Današnja popolna samoumevnost privatne lastnine kot edine res smiselne oblike lastnine se morda najbolj izkristalizira ob očitkih zagovornikom skupne posesti, ki jih lahko strnemo v dva pogleda: prva pogosta kritika prihaja od avtorjev, izhajajočih iz državnega socializma, ki predvideva, da je realno alternativo privatni lastnini mogoče misliti le prek državnih posegov od zgoraj oziroma kot državno lastnino, saj se je tovrsten projekt že izkazal za 'realno izvedljivega in mogočega'; dolge zgodovine predkapitalističnih in antikapitalističnih praks kolektivnega upravljanja skupnega (glej mdr. Ostrom, 1990; Linebaugh, 2008) očitno tem avtorjem niso dokaz

realno mogoče alternative, ki je zgodovinsko gledano obstajala precej dlje od resnično obstoječih socializmov in zagotovo tudi dlje od modernega dojemanja privatne lastnine v kapitalizmu. Drugi, danes seveda še pogostejši očitek, ki prihaja predvsem iz liberalnih vrst, pa je predpostavka, da sta ustvarjanje in kreativnost odvisna prav od privatne lastnine same, med drugim na primer od varovanja avtorskih pravic in patentov; v primeru njune ukinitve naj bi egoistični individuuum [ključna ontološka predpostavka, op. p.] namreč ne bil več motiviran za delovanje in/ali delo. Naj na tej točki omenim le, da gre za skrajno ozko dojetje ne le človeške kreativnosti in ustvarjanja, ampak tudi tega, kaj sploh dojemamo kot kreativno (glej npr. Shiva, 1997: 8–13). Precej podoben zadnje omenjenemu je očitek, ki ga Žižek usmerja proti Negriju in Hardtu, namreč, da bi že omenjeni kreativni produktivni tok usahnil, če na eni strani ne bi bilo ovir in na drugi strani parazitskega procesa (kapitala), ki si ga prilašča (Žižek, 2009: 140–142). Ta vseprisotna kreativnost človeških bitij po tej logiki torej obstaja zaradi kapitala, ki je njen temeljni pogoj: kapital v svojih nedrjih potemtakem rojeva ustvarjalnost, produktivnost, kreativnost in družbene odnose. Ne kot pravi Marx, da bi se z razbitjem te prisilne dialektike predzgodovina končala in zgodovina šele začela, nasprotno, odprava lastninjenja Žižku kaže temačen konec zgodovine, apokalipso, kjer produktivnost in kreativnost egoističnega posameznika brez zunanje prisile – bodisi Suverena bodisi kapitala – očitno umreta. K slednji kritiki, ki v svojem bistvu temelji na argumentu učinkovitosti, se še vračam, a naj za zdaj opozorim le na množico projektov, ki so danes vključeni v krogotok kapitala šele a posteriori, pogosto brez privoljenja ali celo brez zavedanja producentov (mnogokrat preprosto z nasilno ekspropriacijo), pri čemer sodobne oblike omejevanja skupnega in lastninjenja zaradi svojih invazivnih posegov to delovanje čedalje pogosteje v resnici omejujejo, ne pa spodbujajo.³

³ Terranova (2004: 79) tako na primer opozarja, da mnoge nove oblike kulturnega in strokovnega dela niso produkt kapitala »v kakršnikoli neposredni, vzročni posledični obliki, niso se torej razvile preprosto kot odgovor na ekonomske potrebe kapitala;« kar pa seveda ne pomeni, da ne ustvarjajo vrednosti oziroma, da jih kapital ne more *monetizirati*.

⁴ Z besedo lastnina imam v tem članku v mislih moderno privatno lastnino, za drugačne oblike lastnine pa zavoljo preprostejšega ločevanja uporabljam izraz posest (se pravi »posedovati nekaj«).

Vzpostavljanje moderne privatne lastnine

Lastnino je treba misliti kot družbeno institucijo, ki se je skozi zgodovino spreminjala in s tem odzivala na družbene, politične in ekonomske okoliščine, skozi katere se je sočasno tudi legitimirala; imeti nekaj v lasti odraža specifičen odnos v družbi, ki se formalizira skozi normativne in pravne akte. Prav zato lastnine ni mogoče preprosto enačiti s posestjo neke materialne stvari, kar postaja še posebno očitno z vzponom lastništva nematerialnih in neotipljivih stvari. Če je za predkapitalistično Anglijo veljalo, da »lastnina« daje pravico do rente in ne pravice do določene stvari, na primer zemljišča ali nekega imetja, se (šele) z modernim, kapitalističnim konceptom privatne lastnine, ki naj bi sčasoma prinesla tudi 'evtanazijo rentnika' (Keynes), vzpostavi absolutna in dvojna narava te lastninske pravice: ta dvojna narava se po eni strani definira kot pravica do razpolaganja, odvzemanja ali uporabe neke stvari, po drugi strani pa kot univerzalna pravica, ki ni pogojena z nikakršnim posebnim izvrševanjem kakšne družbene funkcije (npr. plemiški stan). Privatna lastnina s tem postaja neomejena v količini in prosto »prenosljiva«, mogoče jo je torej prodati, v tej lastnosti pa je mogoče videti neposreden odgovor na zahteve kapitalistične tržne družbe.⁴ (glej Macpherson, 1973: 123–131)

⁵ Privatizacija produkcije je zanj eden izmed strukturnih pogojev obstoja kapitalistične države, saj »javna oblast strukturalno ne more organizirati materialne produkcije po lastnih »političnih« merilih.« (Offe, 1985: 60) Državna oblast je davčno odvisna od obsega privatne akumulacije, s tem pa proces akumulacije postane splošna navezna točka dejavnosti države, obenem pa tudi ključni razlog za univerzalizacijo blagovne forme na čedalje več področij družbe, ki jo pomaga zagotavljati tudi kapitalistična država. Blagovno formo imamo zato lahko »za nekakšno splošno »točko ravnotežja« kapitalistične države. Obenem je tudi splošna točka ravnotežja akumulacije.« (Ibid.: 61)

⁶ Smithova izhodišča so blizu tistim, ki jih je zapisal Locke skoraj stoletje pred njim, med drugim tako poudarja, da »lastništvo, ki ga ima vsak človek nad svojim delom, ni samo prvotni temelj vsega drugega lastništva, je tudi najsvetlejša in neoskrunljivo.« (Smith, 2010: 142) Ključna naloga države oziroma oblasti je po Smithovem mnenju zagotavljanje svobodne trgovine, ki je ključni pogoj dobrega življenja, to pa je pogojeno z uveljavljanjem zakonodaje, ki omogoča lastniške pravice. Smith (2010: 371) sicer med drugim precej nešalantno zapiše: »Civilna oblast [v problematičnem slovenskem prevodu »civilna uprava«], ki je bila na videz ustanovljena zaradi zaščite lastnine, je bila v resnici ustanovljena zaradi obrambe bogatih proti revnim, ali tistih, ki imajo nekaj imetja, proti tistim, ki nimajo ničesar.«

⁷ Kot povzema May (2010: 27), je »nagrada za vlaganje tega napora, s katerim se dodaja vrednost, lastništvo rezultata.« (podčrtal J. P.) Ta Lockova zastavitev se najpogosteje omenja za delovno teorijo lastnine.

interpretaciji torej ne izhaja iz privoljenja ali potrditve koga drugega; Lockova teorija namreč predvideva, da je lastnina predhodna kakršnikoli družbeni oziroma politično-ekonomski institucionalizaciji, izhaja namreč: a) iz pravice do preživetja oziroma samoohranitve; in b) iz vloženga dela posameznika v naravo, ki dodaja 'vrednost' tej operaciji.⁷ Čeprav Locke (2010: 155) za to po naravi dano pravico postavlja zdravorazumsko omejitev, da »naj ima vsak toliko, kolikor lahko uporabi«, se razmere drastično spremenijo z 'izumom denarja' in 'tihim dogovorom ljudi, da mu prisodijo vrednost'. S tem Locke učinkovito »povozi eno najpomembnejših

Lastnina lahko potemtakem pridobiva status lastnine šele prek državnega zakonodajnega aparata ali podobne avtoritete ter se nato reproducira skozi vsakodnevne prakse. Kot ugotavlja May (2010: 16), »lastnina kot lastnina časovno gledano ni pred aparati oblasti (ali države), čakajoč, da bo pravno prepoznana; v resnici zakonodajno priznanje lastnine konstituira njen obstoj v obliki, ki jo lahko identificiramo [...] Lastnina je konstruirana in reproducirana z državno zakonodajo, pri čemer ne varuje nečesa, kar je obstajalo poprej, kar je že prepoznano kot lastnina, ampak prej varuje določene obstoječe interese, s čimer kodificira njihovo zaščito skozi 'lastnino'.« Tudi zares učinkovitega obstoja privatne lastnine v njenem modernem pomenu ne more biti brez države ali njenega funkcionalnega ekvivalenta, saj se šele prek sodnega in represivnega aparata lahko zagotavlja in uveljavlja specifične lastniške oblike. Čeprav ne gre za edino možnost v kapitalističnem politično-ekonomskem sistemu pa po prepričanju Harveyja (2003: 90–91) kapitalistična akumulacija zagotovo najbolj cveti, kjer obstajajo institucionalne strukture privatnega lastništva in privatnih (poprej določenih) pogodb, pravne varnosti in utrjenih denarnih oblik; za zagotavljanje teh lastnosti je potrebna močna (buržoazna) država. V skladu z Offejevo (1985: 3. pogl.) zastavitvijo je treba nasprotno ugotoviti, da tudi sama kapitalistična država ne more obstajati brez privatne lastnine.⁵

Poudarek konstrukcije lastništva, njenega družbeno določenega vzpostavljanja, utrjevanja in spreminjanja je nujen in ključen. Ko pride do vprašanja akumulacije in upravičenosti same privatne lastnine, namreč ta poudarek omogoči izpostavitve inherentne povezave med državnim kot javnim na eni strani ter zasebnim na drugi (slavna liberalna dihotomija), predvsem pa razbija naturalizirano percepcijo utemeljevanja pravice do lastnine, ki se začena že z liberalnimi teorijami lastništva – predvsem z naravnim pravom Johna Locka (2010: 150–163) in klasično ekonomijo Adama Smitha.⁶ (glej Harvey, 2011) Kot piše Macpherson (1973: 228–233), iz Lockovih predpostavk v *Drugi razpravi o oblasti*, njegovem temeljnem delu, namreč izhaja, da imajo posamezniki po naravi dano pravico do lastnine, ki je predhodna morebitni državi ali oblasti. Lastnina po tej

omejitev (omejitev neskončne apropiacije), s čimer odstrani enakost naravnih pravic in konča s priznanjem, da je naravni zakon popolnoma neefektiven porok za naravne pravice, ki posledično izgubijo izvirne značilnosti, ki so jim bile podeljene.« (Macpherson, 1973: 228)

Naturaliziranje Homo oeconomicusa in »tragedija skupnega«

Locke 'tiho privolitev' ljudi v uporabo denarja uporablja kot utemeljitev neskončne »naravne« pravice do apropiacije, s tem pa legitimira skrajne razlike v ekonomski in posledično družbeni enakosti. Po njegovem zdravorazumskem tolmačenju te razlike primarno izhajajo iz neenakosti v delu, opravljenem v preteklosti,⁸ a najbrž je le redkim povsem razumljivo, o kakšni preteklosti je tu govora. Morda je Locke verjel v reinkarnacijo [sic!],⁹ a bolj bistveno je, da s tem odpravlja lasten poizkus naturalističnega utemeljevanja lastnine, ki bi jo v prvotnem konceptu pravzaprav lahko dojemali tudi le kot obliko posesti. S tem pa novo obliko privatne lastnine de facto prenese na raven legitimiranja kapitalistične družbe kot takšne.

To nikakor ni le površinski premik, saj zareže v temelje tega, kako se definira privatna lastnina, predvsem pa omogoča arbitrarno postavljanje ali odstranjevanje omejitev. Iz tega izhajata dve posledici: a) »privatna lastnina, ki je pridobljena osebno [...], je izpodrinjena s kapitalistično privatno lastnino, ki temelji na eksploataciji odtujenega, a formalno svobodnega dela« (Marx, 1976/1990: 928);¹⁰ b) ključen je premik od imeti-nekaj-v-posesti do pravice po odrekanju, se pravi do možnosti za omejevanje in preprečevanje uporabe ali dostopa do nečesa (Macpherson, 1973; May, 2010: 18–22).

Poleg Lockovega utemeljevanja privatne lastnine, ki jo velja dojemati kot antitezo skupne lastnine/posesti, sta za moderen razvoj privatne lastnine pomembna še dva zagovora, vendar se nobeden od njiju ne opira neposredno na naturalistična izhodišča. To sta Heglova utemeljitev, kjer je lastnina dojeta kot pravni konstrukt, legitimnost pa pridobiva s promocijo svobodnega posameznika, ki naj bi se le tako lahko samostojno razvijal; druga je funkcionalna/pragmatična argumentacija, ki izhaja iz že omenjenega ekonomističnega argumenta učinkovitosti, ki naj bi jo prinašala privatna lastnina. (May, 2010: 29–32) Če je Heglove predpostavke z uspešno kritiko diskreditiral že Marx (1975) v svojih zgodnjih spisih, posredno pa je k temu pripomogla tudi Lockova naivnost (ki jo Marx raztrga na začetku prve

⁸ Ta za današnje razmere reakcionarna poteza teorije, ki sicer hoče temeljiti na vložnem delu, se izkristalizira v petdeseti sekciji druge razprave: »Ker izvira vrednost zlata in srebra [...] samo iz soglasja ljudi, pri čemer je velik del njenega merila vsebovan v delu, je jasno, da so se ljudje strinjali z nesorazmernim in neenakim lastništvom nad ozemljem, saj so z molčečo prostovoljno privolitvijo našli način, kako si lahko človek pošteno prilasti več ozemlja, kakor je njegovih proizvodov, ki jih more uporabiti, kajti v zameno za presežke lahko prejme zlato in srebro, ki ju je mogoče kopiciti, ne da bi komu storili krivico [sic!], saj se ti kovini v rokah lastnika ne uničita in ne razpadeta. Po tej razdelitvi stvari na neenake zasebne posesti so ljudje utrli zunaj družbenih omejitev in brez pogodbe, zgolj s pripisovanjem vrednosti zlatu in srebru ter le z molčečim strinjanjem z rabo denarja. Kajti v vladavinah lastniško pravico uravnava zakon, posest zemljišč pa določa pozitivna zakonodaja.« (Locke, 2010: 162–163) Locke je omejeno naravno pravico lahko izpeljeval iz predpostavke, da je 'na svetu dovolj ozemlja, da bi zadostovalo za podvojeno število prebivalcev', ki pa je bila bližja resničnemu stanju v novem svetu Severne Amerike, kot v Evropi, za katero so bili že takrat značilni konflikti in srdit boj za nadzor nad viri preživetja. To dobro pojasnjuje skorajda diametralno nasprotje med dvema ključnima teoretikoma naravnega prava, Hobbesom in Lockom, in posledično tudi različne oblike širjenja suverenosti v Evropi in ZDA, ki sta ju prepoznala Negri in Hardt (2002: drugi del, predvsem 137–153): v ZDA je namreč to širjenje temeljilo na utopiji vedno odprtih prostorov in mirne ekspanzije Imperija, ki preprosto vključuje v svojo mrežo, sicer premostljive ovire pa pri tem postavlja kvečjemu narava (kamor med drugim spadajo npr. staroselci) in ne zgodovinske ovire. Ta ekspanziven proces v ZDA, za katerega je poleg drugega značilen izolacionizem navzven, traja vse do konca devetnajstega stoletja. Tudi Harvey (2003) poudarja nujnost odpiranja vedno novih področij za ekspanzijo kapitalizma, kar je njegov »eksistencialni temeljni pogoj – kapitalistično reševanje procesu ekspanzije inherentnih kontradikcij, ki ustvarjajo

čezmerno akumulacijo, pa Harvey (Ibid.: 109; 3. poglavje) razlaga z znanimi prostorsko-časovnimi prilagoditvami [*spatio-temporal fixes*], ki predvidevajo časovne in prostorske premestitve kapitala, kar je pogoj za 'molekularne procese' neskončne kapitalistične akumulacije v prostoru in času.

⁹ Marx (1976/1990: 26. pogl.) to nesmiselno predpostavko šaljivo primerja z izvirnim grehom v teologiji. Skoraj identično 'teologijo', namreč da kapitalisti držijo svojo oblastniško pozicijo zaradi prihrankov, ki so jih nakopičili v preteklosti, je ponujal Smith (2010; glej Perelman, 2000: 29).

¹⁰ Kot naprej poudarja Marx (Ibid.: 931), »politična ekonomija v osnovi zamegljuje dve različni vrsti privatne lastnine, ena se opira na delo producenta samega in druga na eksploatacijo dela drugih. Pri tem pozablja, da je zadnje omenjena oblika ne le neposredna antiteza prve, ampak temelji na njenem grobišču in nikjer drugje.«

¹¹ Harvey poudarja (2011: 101), da Hardin svoja malthusejska izhodišča uporablja za utemeljevanje avtoritarne regulacije rasti prebivalstva, šele posredno pa mu to daje tudi podlago za lastninjenje skupnega (saj naj bi skupne vire to »obvarovalo« pred čezmerno rabo).

¹² Ti dve edini sploh mogoči alternativni [sic!] predstavi tudi sam Hardin dekado pozneje, pri čemer se opira kar na Hobbesovega Leviathana (glej Ostrom, 1990: 1. pogl.; za vplive na prispevek tudi Linebaugh, 2010).

knjige Kapitala), se argument učinkovitosti privatne lastnine, ki je prav tako tesno povezan z liberalno-demokratsko percepcijo, danes celo v tej svoji izhodiščni argumentaciji, kjer je – roko na srce – bil še najmočnejši, sooča s precejšnjimi težavami. Za primer lahko vzamemo omejevanje dostopa prek različnih oblik intelektualnih pravic in patentov, ki onemogoča prosto širjenje znanja, čeprav je prav to širjenje obenem prvi pogoj za večanje (uporabne) vrednosti tega znanja v družbi.

Pred nadaljevanjem je treba omeniti še pomemben kvalitativni preskok v naturalizaciji privatizacije in državnih oblik regulacije, ki ga izvede profesor biologije Garrett Hardin (1968) s prispevkom *Tragedija skupnega* v reviji Nature. Objava v strokovni reviji, namenjeni naravoslovni znanosti, je simptomatična iz številnih razlogov, sam bi rad poudaril predvsem Hardinovo legitimacijo ropanja skupnega, ki jo kvazistrokovno utemeljuje na podlagi Smithove nevidne roke trga, Malthusovih skrajno reakcionarnih demografskih načel o rasti populacije, hobbesovsko navdahnjene variacije naravnega stanja, kjer (tudi) po Hardinovem pes-žrepsa in utilitarizmu Jeremyja Benthamu.¹¹ Vprašanje skupnega je bilo za Hardina širši problem in metafora za življenje, predvsem za preveliko število ljudi glede na vire, ki so na voljo v naravi; kot ugotavlja v podnaslovu, »problem populacije nima tehnične rešitve; zahteva fundamentalno povečanje morale.« A v prispevku Hardin ne podaja le podlage za (zanj nujno) lastninjenje skupnega, ampak tudi za odpravljanje socialne države: »Kako naj v socialni državi ravnamo z družino, religijo, raso ali razredom (ali v resnici kakršnokoli skupino, ki je kohezivna in jo je mogoče ločiti), ki se poslužuje čezmernega množenja [*overbreeding*] kot politike za zagotavljanje svojega lastnega povečevanja [*aggrandizement*]. Združevanje koncepta svobode do množenja s prepričanjem, da ima vsakdo, ki je bil rojen, enako pravico do skupnega, pomeni zapiranje sveta v tragičen potek dogodkov. Žal prav takšen potek dogodkov podpirajo Združeni narodi.«

Prispevek so v različnih znanstvenih krogih obravnavali močno nekritično, nekateri akademiki so po pisanju Ostromove (1990: 7) šli celo tako daleč, da so ga priporočali ne le kot obvezno branje za vse svoje študente, ampak tudi 'za vsa človeška bitja'. Posebej podrobno razglabljanje o idejni problematičnosti (a tudi učinkovitosti) tako samega prispevka kot njegovih najbolj vztrajnih zagovornikov ni potrebno, pomembnejša je ugotovitev Ostromove (Ibid.: 8), da »z referiranjem na naravno okolje v smislu 'tragedije skupnega', 'problemov kolektivnega delovanja' [...] ali celo 'virov skupnega lastništva', opazovalec pogosto vsiljuje sliko nemočnega posameznika v neizprosni procesih uničevanja lastnih virov.« Implikacije tovrstnih metafor so jasne: problemov skupnega ni mogoče reševati z demokratično kooperacijo ali skup(nost)nim sodelovanjem, nujna je bodisi njihova privatizacija bodisi ostra regulacija s strani nacionalnega Suverena (če že ne podržavljenje tovrstnih virov, čemur Hardin, jasno, ni bil prav močno naklonjen).¹² Posameznik je po tej logiki preračunljivo in (instrumentalno-)racionalno bitje,

rezultati njegovih kolektivnih dejanj pa so zaradi teh karakteristik njegove egoistične narave nujno iracionalni za primerno ohranjanje skupnega, posledično pa tudi za trajnostno preživetje človeštva, ki je zaradi tega v nevarnosti.

Vloga privatne lastnine, posledično pa tudi samo dojetje privatnosti, ima izjemno širok pomen za družbo ter kaj se (še) dojema kot politično, saj ne nazadnje predpostavi (in ustvari) človeka kot atomiziranega, tekmujočega in egoističnega homo oeconomicusa, ki naj bi bil tak po svoji naravi. Te predpostavke so ključnega pomena za redukcionizem, ki je značilen za kapitalistično družbo, za njeno reprodukcijo in za odnose, ki jih ustvarja kapital. Ali kot na zgoščenem prostoru dobro povzema Claus Offe (1985: 21–22): »Privatnost namreč pomeni, daleč onstran vseh legalnih in psiholoških skrajšav, družbenoekonomsko stanje strukturalne abstrakcije potreb, skupin in razredov, ki jih temeljni mehanizem dobičkonosnega uvrednotenja kapitala ne upošteva avtomatično. »Privaten« je atribut ekonomske strukture, v kateri nastopajo uporabne vrednosti le kot stranski pojav menjalnih vrednosti; v kateri temelji družbeno bogastvo na produciranju pomanjkanja; v kateri akumulacijo kapitala spremlja periodično ali permanentno uničenje kapitala itd. [...] Res pa je, da je te in druge pojave mogoče formalno spraviti na skupni imenovalc iracionalnosti, namreč v obliki »privatnosti« postavljene nezmožnosti, da bi razumeli in kontrolirali družbeni proces, kakor je v okviru te organizacije organiziran z institucijo uvrednotenja kapitala. »Iracionalnost« in »privatnost« sta le alternativni oznaki za strukturalno pomanjkanje zavestne družbene kontrole nad zgolj faktično podružbljenim življenjskim procesom; ta tendenčno samorazdiralni deficit se v procesu kapitalistične reprodukcije poraja vedno znova in sam spet žene ta proces naprej.«

Fikcija o blagu in tako imenovana primitivna akumulacija

Poleg teoretsko-praktične legalizacije in legitimacije kapitalistične privatne lastnine obstajata vsaj še dva izjemno pomembna temeljna pogoja za razumevanje dolge zgodovine ekspropriacije in kolonizacije skupnega ter posledično pretvarjanje skupnega v privatno lastnino in s tem v blago, ki ga je mogoče prodajati na trgu. Prvi pogoj, povezan z vzpostavljanjem legitimnosti, je zaznal Polanyi (2008: 6. pogl.), ko je ugotavljal, da je za prodajo blaga na trgu v nekaterih primerih nujna vzpostavitev 'fikcije o blagu'. Po njegovem mnenju je to pomembno vsaj tam, kjer določene dobrine ali stvari v družbi poprej niso imele funkcije blaga, torej predmeta, ki je proizveden za prodajo in nakup na trgu – obenem pa je pravzaprav 'povsem očitno, da jih ne moremo dojemati kot klasične oblike blaga'. Kot primere podaja delovno silo, zemljo in naravno okolje, ki so morali pridobiti fiktivno utemeljitev, prek katere so postali blago; šele s tem je namreč nastala tudi možnost za nastanek trgov: »Definicija delovne sile, zemlje in denarja kot blaga je povsem fiktivna. Toda dejanski trgi za delovno silo, zemljo in denar so nastali prav s pomočjo te fikcije [...] Fikcija o blagu je potemtakem najpomembnejše organizacijsko načelo za vso družbo in na kar najbolj različne načine vpliva na skoraj vse njene institucije – gre namreč za načelo, po katerem ne bi smeli biti dovoljeni nikakršni dogovori ali vedenje, ki bi utegnili onemogočiti tržni mehanizem, ki deluje na podlagi fikcije o blagu.« (Ibid.: 137) Omenjena fiktivna blaga so seveda postala ključni del kapitalistične produkcije. Vse fiktivne oblike blaga, ki jih omenja Polanyi, so ta status pridobile s prehodom iz fevdalizma v kapitalizem, s čimer se je trgu podredila 'samo substanca družbe'; a špekuliramo lahko, da skoraj vsaka nova oblika dobrine, ki poprej ni bila dojeta kot blago, potrebuje svojevrstno fikcijo, če naj se

¹³ V tem pomenu je najbolj smiselni prevod besede *commoners* najbrž 'navadni ljudje', pri čemer velja poudariti, da je izraz tesno povezan s prvotnimi oblikami protokomunizma *The Diggerjev* [kopač] in *True Levellerjev* [resnični borci za enakost]; slednji že v svojem imenu poudarjajo nujnost redistribucije bogastva in zemlje. Eden ključnih protokomunistov je bil revolucionar in ustanovitelj Diggerjev Gerrard Winstanley, oster nasprotnik privatne lastnine, revščine, mezdnege dela, uničevanja in lastninjenja skupnega ter suženjstva, ki je bil (že v sedemnajstem stoletju) bržkone prvi, ki je jasno in javno zapisal, da so nujne družbene spremembe (glej Linebaugh in Rediker, 2000: 140–142; Hands, 2011: 163-166; Winstanley, 2011).

¹⁴ Smiselne sopomenke za angleško besedo *enclosure* v slovenskem jeziku ni, še najbolj bi se ji v današnji uporabi pomensko približale besede, kot so lastninjenje, prisvajanje in razlaščenje, predvsem pa ekspropriacija, ki ji sledi apropiacija – odvisno od vlog jih skozi članek izmenjuje uporabljam tudi sam. Vendar se s tem izgubi fizična narava tega prvotnega procesa, ki je bil sicer usmerjen v ograjevanje poprej skupnih zemljišč, npr. gmajne (glej tudi moj drugi članek v tej številki ČKZ). Beseda *enclosure* se je namreč uporabljala za označevanje procesov prisvajanja skupnih zemljišč ali območij, ki so se v Angliji dogajala vse od trinajstega stoletja; 'fizično' gledano gre za nadvse precizen izraz s tehnično značilnim prizvokom v smislu meje in zidu, ekspresivno pa izraža (ne)svobodo, saj je povezan z zaporom in ujetništvom (glej Lindebaugh, 2010). V Oxfordskem slovarju je zato razložen kot »akt postavljanja ograje ali zidu okrog dela zemlje: zgrajevanje [*enclosure*] skupnega območja v sedemnajstem stoletju.« O *enclosures*, tudi v povezavi s fetišističnem značajem blaga oz. komoditet, glej med drugim Bonefeld (2001) in Holloway (2010: 14. pogl.). Prva pomembna faza ograjevanja in privatizacije se je v Angliji začela v 16. stoletju, na vrhuncu fevdalizma in v začetkih modernega kapitalizma, ko je tudorska država ustvarila centralizirane institucije oblasti. Posledice so bile katastrofalne: pavperizem in kronična revščina, pri

uspešno legitimira kot blago. To je še zlasti očitno v času nematerialnih oblik blaga, kjer lastništvo pogosto predvideva oddajanje in dohodek v obliki rente, ne pa dejansko prodajo (na primer fizično oprijemljivega) blaga.

Vsaj tako pomemben kot vzpostavljanje fikcije o blagu je premislek o vlogi, ki jo pri historičnem vzpostavljanju kapitalističnih družbenih odnosov igra primitivna akumulacija. Primitivna akumulacija – izraz, ki ga je Marx izpeljeval iz svoje analize klasične političnoekonomske misli Adama Smitha – je proces, ki je predhoden precej manj opazni, idealno-tipski kapitalistični akumulaciji; je namreč njen zamolčani začetek, izhodiščna točka, ki jo je treba uvrstiti zunaj neosebni, anonimnih ekonomskih zakonov, ki zaznamujejo dovršeno kapitalistično produkcijo in zanjo značilno prisvajanje presežne vrednosti. (Marx, 1976/1990: 8. del) Kot piše Perelman (2000: 2), »že sam zven izraza primitivna akumulacija meži po jedkih odmevih, ki pričajo o človeških posledicah. Beseda »primitiven« predvsem sugerira brutalnost, ki ji je manjkala subtilnost bolj modernih oblik eksploatacije. Prav tako namiguje, da je bila primitivna akumulacija pred oblikami akumulacije, ki jih ljudje po navadi asociirajo s kapitalizmom. Ne nazadnje pa namiguje tudi na nekaj, kar bi lahko povezovali s »primitivnimi« deli sveta, kjer kapitalistična akumulacija še ni napredovala tako daleč kot drugod.« Šele s primitivno akumulacijo kapital vključi (in zaključi) v svoj krogotok področja, ki s tem postanejo izpostavljena tržnim odnosom in potencialnemu ustvarjanju presežne vrednosti. S tem je hkrati razbit tudi mit o naravnosti vzpostavljanja kapitalističnih odnosov, saj gre vselej za očitno družbene in posledično politične procese.

Proces primitivne akumulacije je zaradi vztrajnosti, manifestne nasilnosti in številnih uporov navadnih ljudi,¹³ ki so jim jemali zemljo (torej osnovni vir preživetja, s čimer so jih posledično prisilili v mezdno delo), v angleškem jeziku dobil znamenit izraz *enclosures*, najpogosteje pa se je pomensko uporabljala z izrazom »ograjevanja skupnih prostorov« [*enclosing the commons*].¹⁴ Le-ta nosi v sebi dvojnost narave tega vulgarnega procesa, ki ga označujejo različne tehnike in strategije razlaščenja, prilaščanja in 'ograjevanja' skupnega, sočasno pa inkorporiranje različnih področij in dejavnosti v tržne menjalne odnose, ki so temeljni pogoj kapitalističnih odnosov in delovanja kapitala. Medtem ko 'tiha prisila ekonomskih odnosov' zapečati usodo dominacije nad delavcem v polno razvitih kapitalističnih odnosih, morajo ta razmerja na samem začetku, kot je opozarjal Marx (1976/1990: 899–900), vedno biti zagotovljena skozi neposredno zunajekonomsko silo. Blaga, ki jih je mogoče izmenjati na trgu za univerzalni ekvivalent, denar, morajo namreč to šele postati.

Prvi pomemben in za redke ravno sporen poudarek v zgodbi o primitivni akumulaciji je, da do vzpostavitve disciplinarnih kapitalističnih odnosov ni prihajalo in ne pride spontano. Ti odnosi se ne vzpostavijo samodejno, po nekakšni naravni poti, ki je povsem logična posledica delovanja zgodnjih oblik kapitalistične akumulacije s počasnim vključevanjem novih področij, ampak so za njihov vzpon potrebni netržni, pogosto s političnim nasiljem prežeti posegi. S takšnimi prijemi se je na primer pod kapital v njegovih začetkih med drugim asimiliralo ruralno prebivalstvo, to nasilje pa so spremljali hudi upori prizadetih množic; s temi procesi ekspropriacijskega lastninjenja in inkorporiranja v kapitalistični trg se je namreč povsem spremenilo njihovo življenje, posledično celotno podeželje, predvsem pa so ti nasilni posegi močno pospešili razvoj kapitalizma. (Perelman, 2000; De Angelis, 2007: 10. pogl.; Linebaugh, 2008; Linebaugh, 2010) Perelman (2000) je prav prek delovanja teh primarnih procesov kapitalistične akumulacije razbral enega ključnih razlogov, zakaj so nekateri klasični politični ekonomisti, med njimi najočitneje Adam Smith, postavljali teorije, ki so v resnici diametralno nasprotje tega, kar se jim največkrat pripisuje. Kot ugotavlja iz podrobnega branja zgodnjih predstavnikov buržoazne klasične ekonomije, namreč ti avtorji na teoretski ravni podajajo legitimacijo za prisiljevanje ljudi v mezdnno delo ter opravičujejo in utemeljujejo racionalnost delitve dela.¹⁵ Zaradi množičnega zavračanja dela v tovarnah in proizvodnih obratih je namreč v mestih obstajalo izjemno pomanjkanje delovne sile, ki so jo zagotavljali prek nasilnih netržnih posegov ekspropriacije, prek katerih so posameznikom odvzemali proizvodna sredstva, nujna za preživetje. Nevidna roka trga je še posebno na začetku poti kapitala namreč nemogoča brez nadzora in nasilja, to je represivnih organov države, in Smith se je tega več kot dobro zavedal; delitev dela je zato na primer morala biti družbeno načrtovana in vsiljena od zgoraj. Marx (1976/1990: 928) pri kritiki tega razlaščenja neposrednih producentov ni skoparil z ogorčenjem in je med drugim zapisal, »da je bila dosežena s posegi najbolj krutega barbarizma in pod spodbudo najbolj nizkotnih, najbolj strašnih, najbolj gnusnih poželenj.«

Te ocene niso daleč od ugotovitev Karla Polanyija (2008: 2. del), da trgi ne vsebujejo inherentne težnje po razraščanju in da pri njihovem širjenju ni bilo nič naravnega, ampak je šlo za 'učinek čisto umetnih spodbud'. Polanyi je hkrati zavračal tudi splošno sprejete 'predsodke 19. stoletja', da je bil že prvotni človek v naravnem stanju (se pravi po svoji naravi) nagnjen k dejavnostim, ki prinašajo dobiček, saj takšne oblike dela nikoli poprej niso imele pomembne vloge za gospodarstvo človeštva (Ibid.: 4. pogl.).¹⁶ Pri vzpostavljanju privatne lastnine in dejanskih ciljev teh procesov je podal sliko podobno nasilne forme kot Marx:

»Ograjevanju so povsem ustrezno rekli revolucija bogatih proti revnim. Zemljiški gospodje in plemiči so pretresli družbeni red, prelomili stare zakone in navade, včasih z nasiljem, pogosto s pritiskom in zastraševanjem. Reveže so dobesedno oropali za njihov delež občinske zemlje

čemer jo je najhuje skupil ženski del populacije. (Linebaugh, 2008: 3. pogl.) Da je zares šlo za klasično revolucijo bogatih proti revnim, pričajo podatki Bollierja (2002: 44–46), po katerih je s serijo 4000 zakonskih aktov v 18. in začetku 19. stoletja angleški parlament avtoriziral, da si je majhno število kapitalistov prilastilo sedem milijonov akrov skupnih zemljišč; to je pomenilo, da si je 2250 ljudi do leta 1876 lastilo polovico vseh kmetijskih zemljišč, 0,6 odstotka populacije pa si je lastilo kar 98,5 odstotka teh zemljišč.

¹⁵ Kar je bilo pravzaprav ključno izhodišče Smithove politične ekonomije (glej Smith, 2010: 11–31).

¹⁶ »Ker je njegov [Smithov] aksiom veliko bolj ustrezal neposredni prihodnosti kakor megleni preteklosti, je pri njegovih privržencih zbudil nenavaden odnos do prvotne zgodovine človeštva.« (Polanyi, 2008: 103) Polanyi je poizkušal utemeljiti tezo, da »vse do našega časa še ni bilo gospodarstva, ki bi ga, pa čeprav le v načelu, nadzorovali trgi.« (Ibid.: 101) kar podkrepi skozi odkritja novejših raziskav, »da je človekova gospodarska dejavnost praviloma vpeta v njegova družbena razmerja.« (Ibid.: 105) Ekonomske sisteme so v preteklosti po njegovem mnenju poganjali predvsem neekonomski motivi, na primer vedenjska načela *reciprocnosti*, *redistribucije* in *gospodinjstva* (produkcija za lastno porabo), medtem ko so izključno tržni ekonomski motivi ločeni od vseh družbenih razmerij, 'družba je zgolj privesek trga'.

in jim podrli hiše, ki so jih ti v skladu z običajnim pravom, ki so ga dotlej vselej spoštovali, imeli za svojo lastnino in lastnino svojih dedičev. Družbena struktura je razpadla; opustošene vasi in razvaline človeških domovanj so pričale o tem, kako surovo je besnela revolucija in ogrožala obrambo dežele, razdejala mesta, zdesetkala njihovo prebivalstvo, spremenila izčrpano zemljo v pesek, izmučila ljudi in jih iz spoštovanja vrednih kmetov spremenila v tolpo beračev in tatov.« (Polanyi, 2008: 91)

Ni dvoma, da je primitivna akumulacija s tem, ko je obči populaciji, navadnim ljudem [*commoners*], onemogočila dostop do virov preživetja, bila ključna za vzpostavitev kapitalističnih odnosov. Linebaugh (2008: 49–52) pri tem poudarja tudi pogosto spregledano dejstvo, da so z ekspropriacijo skupnih zemljišč in vzpostavitvijo trgovanja z zemljo proletarizirali ljudi ter jih posledično podjarmili raznovrstnim oblikam delovne discipline: »Odprava veselja in zabave, odprava kratkočasia in oblik razvedrila, odvrčanje od plesa, odpravljanje festivalov in stroga disciplina nad moškimi in ženskimi telesi. Zemlja in telo sta izgubila svojo čarobnost. Delavski razred je postal kriminaliziran, ženske sposobnosti in talente so javno ožigosali kot kvarne.« (Ibid.)

Drugi pomemben poudarek je neizpodbitna aktualnost primitivne akumulacije. Manifestne in nasilne oblike privatizacije javnega in skupnega po vsem svetu sprožajo ponavljajoče se pozive k obnovitvi vprašanj o delovanju procesov ekspropriacije, pri čemer se zdi poglavje o primitivni akumulaciji osnova za njihovo razumevanje, saj učinkovito ponazarja pogoje za vznik kapitala. Zaradi historično ponavljajočih se procesov nasilne privatizacije in komodifikacije pa ob tem prihaja tudi do vnovičnih premislekov o morebitni nujni permanentnosti tega procesa pri ohranjanju, reprodukciji in ekspanziji kapitala; reinterpreteracije primitivne akumulacije zaradi tega teoretsko-praktično utemeljujejo trajnost teh procesov za obstoj kapitalističnih družbenih odnosov. Razlastitve in posledična integracija teh na novo vzpostavljenih področij in sfer življenja v kapitalistični krogotok tako niso več le značilnost predzgodovine kapitala – kot se je najpogosteje interpretiralo Marxa (glej npr. 1976/1990: 928), ki je zaradi tega primitivno akumulacijo imenoval tudi primarna oziroma prvotna akumulacija –, ampak njegovo aktualno stanje, zmeraj prisotna tendenca in temeljna osnova kapitalističnih družbenih odnosov. (Perelman, 2000; Bonefeld, 2001; Harvey, 2003: 4. pogl.; De Angelis, 2001; De Angelis, 2007: 10. pogl.; Linebaugh, 2008)

Permanentnost primitivne akumulacije ...

Vzpon neoliberalizma in z njim agresivnih procesov kapitalistične privatizacije ter ekspropriacije je lahko jemljemo kot jasen kazalec, da konceptu primitivne akumulacije ne pripada izključno pred nekaj stoletji minulo mesto v dozdevno zgodovinskih začetkih konstitucije kapitalističnih odnosov. Desetletja napadov neoliberalnega režima bi namreč morali predvsem definirati kot proces komodifikacije področij, ki poprej niso bila izpostavljena tržnim odnosom, kot proces razlaščenja prvotnih producentov, ograjevanja in eradikacije skupnega, ali morda še natančneje rečeno, kot transformacijo skupnih področij v področja privatnega lastništva. Neoliberalizma namreč nikakor ne definira le boj privatnega lastništva proti javni lastnini, ampak, ker je morda še precej pomembnejše, boj proti različnim oblikam skupnega (De Angelis, 2007: 134; Negri in Hardt, 2009: 137; Hardt, 2010: 136) – pa naj gre za kulturno ali javno sfero (prim. Schiller, 1989), javne »približke« skupnemu v obliki šolstva ali zdravstva, genetsko dediščino človeštva in

narave, družbene odnose in aktivnosti, ali pa skupne institucije in prostore (glej mdr. Bollier, 2002).¹⁷

Zato med čedalje več avtorji obstaja konsenz o primitivni akumulaciji kot trajnem temeljnem pogoju za ohranitev in širitev kapitalistične produkcije skozi daljše zgodovinsko obdobje. Bonefeld na primer poudarja (2001: 1–2), da je primitivna akumulacija »nujen element kapitalizma. – bolje: je predpostavka kapitala in rezultat njegove reprodukcije. Na kratko, primitivna akumulacija je družbena konstitucija kapitalističnih družbenih odnosov.« Kljub očitno predhodni naravi primitivne akumulacije – kot je bilo že nakazano, jo je mogoče percipirati predvsem kot preludij v potek normalizirane (?!) logike kapitalistične produkcije in akumulacije –, se vsekakor ni končala s procesi modernizacije na posameznih teritorijih. Še več, trdimo lahko, da se v postmoderni družbi ti procesi odvijajo predvsem na področjih, kjer nekaj že obstaja, kjer so aktivnosti in skupno delovanje že vzpostavljeni in se potemtakem lahko takoj ekspropiirajo – s primernimi mehanizmi in tehnikami, ki omogočajo ekstrakcijo ustvarjene vrednosti in nadzor nad kanali distribucije, pa se nato prodajo kot blago. In ta nekaj je življenje za zidovi tovarne, različne oblike skupnega življenja in ustvarjanja.

Za ključno točko reinterpretacije koncepta primitivne akumulacije bi lahko označili premik od historične kategorizacije do politično-teoretskega razumevanja tega procesa. Le-ta vključuje historičnega, a ga hkrati občutno razširja, poudarja namreč vseprisotno nujnost političnega: njegova časovna dimenzija vključuje tudi zgodovinsko obdobje vzpostavljanja kapitalističnih produkcijskih odnosov, ki ga poudarjajo tradicionalne marksistične interpretacije, a odpravljajo njihovo nesposobnost spopadanja z očitno permanentnostjo in nujnostjo tega nasilnega procesa pri ohranjanju in ekspanziji kapitalistične produkcije.¹⁸ Čeprav gre pri teh procesih torej za vprašanje genealogije kapitala, se ta genealogija predstavlja ponavljajoče, ciklično. Bistvo tega razlikovanja je predvsem v preizpraševanju percepcije linearnega modela razvoja kapitalizma in tovrstne linearnosti časa na splošno, ki postavlja ostre meje začetkov tega sistema, čemur naj bi posledično sledila neka logična pot stopenj in faz razvoja (v smislu napredka kapitalizma kot sistema, ki napreduje od začetne do zrele faze itd.). (De Angelis, 2001; 2007: 10. pogl.) Čeprav je na to trajno prisotnost primitivne akumulacije med prvimi znova opozoril Perelman (2000: 2. pogl.), je treba kot ključnega avtorja nove interpretacije obravnavati predvsem De Angelisa (2001; 2007), ki poudarja, da je za proces primitivne akumulacije pri Marxu ključna predvsem ločitev producentov od produkcijskih sredstev, kar gre po njegovem dojemati tudi kot eno osrednjih kategorij Marxove kritike politične ekonomije. Ta ločitev je skupna značilnost akumulacije in primitivne akumulacije, zato razlika med njima ni substantivna, ampak gre za razliko v pogojih in oblikah, skozi katere se ta razlika implementira. Medtem ko se pri primitivni akumulaciji za De Angelisa vzpostavlja ločitev producenta od produkcijskih sredstev v raznolikih družbenih razmerah in na različnih področjih, ki se dosegajo prek različnih strategij in tehnik ločevanja, pri kapitalistični akumulaciji ta ločitev že obstaja in se le reproducira po kapitalu lastni logiki. Strategije ločevanja so torej ključnega pomena za vzpostavljanje kapitali-

¹⁷ Glej tudi moj drugi članek v tej številki ČKZ. Če se premaknemo še dlje iz abstraktne na konkretno raven aktualnih političnih bojov, gre: za odprte skupne prostore in življenje družbeno-političnih praks, ki naj jih raje (pre)naselijo takšni produktivni obrazi kreativnosti in domišljije, ki bodo to »znanje« tudi sposobni prodati na trgu kot obliko blaga, ali pa kakšen odprtokodni tehnološki projekt, iz katerega je (predvsem zavoljo nekajletnega brezplačnega dela entuziastov) mogoče potegniti dobiček (npr. Linux, glej Berry, 2008).

¹⁸ O vseprisotnosti antagonizmov, razrednih bojov in nujno prisotne povezanosti političnega z ekonomskim glej Negrijevo knjigo *Marx onkraj Marxa* (1984/1991), ki ponuja ključno politično branje Marxovega *Grundrisseja*. S tem ponuja precej bolj radikalen pristop branja Marxa kot tradicionalni marksisti, ki s koncentriranjem na kritiko »idealno-tipskega« kapitalizma, ki jo Marx podaja v prvi knjigi *Kapitala*, v veliki meri pozabljajo na nujnost političnih intervencij, značilnih ravno za primitivno akumulacijo. Glej tudi opombi 16 in 19 v tem članku.

stičnih produkcijskih odnosov, česar pa, kot je bilo že rečeno, ne smemo gledati le kot proces, ki nastane pred kapitalističnimi oblikami produkcije, ampak, kar je pomembnejše, kot temeljni pogoj, če naj do akumulacije kapitala na nekem področju sploh pride (prim. Perelman, 2000: 28). Razliko med primitivno akumulacijo in akumulacijo lahko torej zapišemo tudi kot razliko med vzpostavljanjem kapitala, se pravi njegovim postajanjem, in pogoji bivanja kapitala, torej njegovim obstojem.

S problematiziranjem linearnega razvoja De Angelis naprej poudarja časovno krožnost procesov ločevanja, saj ti procesi niso ireverzibilni, ampak vedno vsaj potencialno spremenljivi. Proti nasilnim ekspropriacijam in ločevanju od produkcijskih sredstev so se namreč ekspropriirani skozi zgodovino skorajda po pravilu zmeraj bojevali. S tem pa De Angelis ne misli le začetnih bojev ob ekspropriaciji in vzpostavitvi pogojev za kapitalistično produkcijo, ampak permanentnost teh bojev skozi čas in zmage v bojih, ki izbrisajo omenjeno ločitev producentov od produkcijskih sredstev (ali pa se vsaj borijo proti tej ločitvi). Pomembna predpostavka teh bojev je brez dvoma, da zgoraj omenjene kapitalistične oblike privatne lastnine niso dojele kot naravne, temveč družbeno konstruirane in s tem tudi politično spremenljive.

Medtem ko ekonomistična interpretacija delovanja kapitala torej stavi na statičnost, nespremenljivost stanja, s čimer negira dejstvo, da so ti družbeni odnosi že zmeraj politični in se z vzpostavljanjem bojišč tudi spreminjajo, politična interpretacija na drugi strani zavrača to vulgarizirano dožemanje Marxa kot apolitičnega ekonomista, ki se po tej logiki skorajda zavzema za normalizirano delovanje kapitala in odpravlja subjekte upora. Že sam boj izkoriščanih, upor proti kooptaciji živega dela, torej predvideva nujnost ekstraekonomskih posegov in neposrednih političnih intervencij, kadar se poizkuša ekspropriirati ekspropriatorje. S tem politična interpretacija navadne ljudi obravnava kot aktivne subjekte v antagonističnih bojih in ne le kot nemočne žrtve. Rečeno drugače: z upori je zgodovina zmeraj odprta; ekstraekonomski posegi vedno le začasno vračajo ali obnavljajo stanje, ki je za kapitalistično produkcijo »normalno«. In politično konstituiranje ekspropriiranih lahko temelji predvsem na podlagi skupnega – le takrat, ko ekspropriirani začnejo sprejemati zahteve kapitalističnih oblik produkcije kot zakone narave, kapitalistična akumulacija ne potrebuje sočasno tudi strategij primitivne akumulacije, ki vedno znova vzpostavljajo, utrujejo ali širijo ločitev producentov od produkcijskih sredstev.

Politično-teoretska interpretacija primitivne akumulacije z nelinearnostjo razvoja kapitala prinaša še tretjo posledico, namreč problematizacijo predpostavke, da zunaj kapitala ne obstaja nikakršna zunanost več. To v veliki meri sledi sami tezi o nelinearnosti razvoja, saj so različne sfere življenja kolonizirane postopoma, v različnih stopnjah in merah, z raznolikimi strategijami in načini. Ko je govor o področjih torej sam nimam v mislih le področij v fizičnem pomenu teritorijev, ampak tudi močno raznovrstne sfere družbe, življenja ali kulture, ki se lahko (in tudi se vedno bolj) prekrivajo, in sploh različne mogoče oblike družbenih odnosov in skupnega življenja: »kar počne kapital (ne kapitalizem), je poskus ustvarjanja življenjskih svetov glede na lastno podobo (kot je npr. fabrika) ali kolonizacija že obstoječih svetov, da bi opravljali delo glede na njemu lastne prioritete in težnje.« (Ibid.: 139)

Ekskurz: Čeprav torej ni mogoče dvomiti, da je od sedemdesetih let prišlo do strukturnih premikov na ravni financiacije, novih oblik ekspropriacij in kolonizacije vedno novih področij, privatizacij, in tako naprej, to ni niti izjemno početje, niti ga ni mogoče gledati kot časovno linearnega: po eni strani gre za zmeraj prisotne tendence kapitala v težnji po iskanju večje presežne vrednosti in posledično možnosti večjih profitov, po drugi strani pa za proces, s katerim se vzpostavlja »dejanska podrejenost posameznikov in njihove delovne sile prevladi kapitalistič-

nega razmerja.« (Balibar, 2004: 25) Do očitnejšega strukturnega premika je prišlo zaradi širših politično-ekonomskih spodbud in prilagoditev, ki so sledile splošnemu trendu upadanja profitnih stopenj, s čimer je prišlo do procesov sistemske reregulacije in novega iskanja strukturnega ravnotežja, ergo stabilizacije. / Konec ekskurza

A za mojo izpeljavo, ki izhaja iz interpretacije primitivne akumulacije, je v teh procesih pomembnejša naslednja posledica: Čeprav je kapitalistična tendenca komodificiranje celotnega življenja; čeprav na Zahodu področja, ki bi bila izločena iz kapitalistične kolonizacije, skorajda ne obstajajo več; in čeprav kapital posredno vpliva na skorajda vse sfere življenja – vsaj neka oblika zunanjosti kapitala mora obstajati. Če naj se kapital še naprej širi, morajo namreč obstajati področja, ki jih še ni v popolnosti koloniziral. Le s širjenjem na nova področja, ki jih komodificira, v nove procese in dejavnosti, ki poprej niso bili podrejeni tržnemu krogotoku, se morajo izpeljati enaki procesi primitivne akumulacije, torej ločevanja od neposrednih uporabnikov in izvajalcev ter vzpostavljanje lastnine; šele potem lahko pride do potencialne naturalizacije delovanja kapitala, do situacije, v katero producenti 'že zmeraj padejo'. In tako je z ekspanzivnim delovanjem kapitala vsakokrat in zmeraj.

... ali: Kapitalu inherentna akumulacija-kot-odvzemanje

Predpostavka, da primitivna akumulacija na določenih točkah v zgodovini kapitala ne igra (več) pomembne vloge, je zaradi naštetih razlogov vsaj problematična, če ne napačna. To bi namreč veljalo predvsem za kapitalistično akumulacijo, ki bi temeljila le na vsrkavanju presežne vrednosti kot vira dobička. Onkraj te abstrahirane predstave »normaliziranega« delovanja kapitala, katerega ekspanzija poteka brez uporov, pa gre za permanenten proces nasilne akumulacije, saj lahko le tako sistem rešuje krize in vključuje nova področja.¹⁹ Temeljne karakteristike tega sistema slikovito opisuje Jameson (2011: 7): »Mašina se vztrajno kvari, ne popravlja se z reševanjem lokalnih problemov, ampak z mutiranjem proti vse večjemu in večjemu obsegu, s svojo preteklostjo, pozabljeno ravno pravi čas, s svojimi skritimi prihodnostmi, irelevantnimi vse do točke, ko pride do kvantnega skoka.«

V aktualnih družbenoekonomskih razmerah postajajo ti procesi z novimi oblikami prilaščanja skupnega čedalje bolj manifesten način kapitalističnega nasilja. Harvey (2003: 144–152) zato izraz primitivna akumulacija zamenja za koncept akumulacije-kot-razlaščanja oziroma akumulacije-kot-odvzemanja [*accumulation by dispossession*], ki po njegovem mnenju bolje nakazuje proces, ki je kapitalizmu v resnici inherenten. Vanj v skladu z Marxovimi ugotovitvami vključuje komodifikacijo in privatizacijo zemljišč ter izgon kmetov; transformacijo različnih oblik

¹⁹ Na tej točki ni govora o kakršnikoli »napaki« pri Marxu, saj je poizkušal natančno ločevati med tem, kaj *naj bi* kapital bil v svoji »čisti« obliki po svojih klasičnih apologetih, ter kaj je. Perelman (2000: 30) opozarja, da je relativno majhen pomen, ki ga je Marx podal primitivni akumulaciji, treba brati predvsem v skladu z njegovim primarnim namenom v Kapitalu: to pa je prikaz navidezno poštenih in objektivnih pravil kapitala, ki v resnici vodijo v eksploatacijo in so precej bolj učinkovita kot nasilna primitivna akumulacija. S pretiranim izpostavljanjem primitivne akumulacije bi se lahko oddaljil od te *thèse præsile* in disciplinarnih mehanizmov, ki so lastni samemu kapitalu in trgu. De Angelis (2001) po podrobnem branju Marxa utemeljuje svojo interpretacijo primitivne akumulacije kot interpretacijo, ki bi po njegovem mnenju (seveda ob podrobnejši razdelavi tega koncepta) skoraj zagotovo bila tudi Marxova. Obe tezi podpira Negrijeva (1984/1991) ugotovitev, da so v Grundrisse (v nasprotju s Kapitalom) politični elementi, temelječi na politični in ekonomski oblasti, pravzaprav v središču analize; klasična hegemonija kapitala je zanj, podobno kot za De Angelisa, skrajno redka ali vsaj začasna, vsakokrat pa jo razbijajo delavski boji. Glede na povedano bi lahko špekulirali, da je šlo pri Marxu v Kapitalu za zavestno odločitev zamegljevanja teh v praksi sicer zagotovo ključnih ekstraekonomskih vidikov ohranjanja in reprodukcije kapitala, saj je hotel dokazati, da tudi »normalizirano« delovanje kapitala lahko temelji le na izkoriščanju delovne sile (prek izžemanja presežne vrednosti).

²⁰ Gre za ugotovitev, ki je identična De Angelisovi. Harveyjev vpogled bi lahko umestili v že omenjene reinterpretacije procesov primitivne akumulacije, ki izpostavljajo permanentno naravo teh procesov v kapitalizmu in hkrati vzvod ohranjanja odvisnosti; mednje spada tudi prispevek Bonefelda (2001), širši pregled interpretacij primitivne akumulacije pa podaja De Angelis (2001). Debata o tem vprašanju se je razvila v drugi številki revije *The Commoner* (www.commoner.org.uk).

²¹ Kot eksemplaričen primer lahko jemljemo razvoj internetnega omrežja v ZDA, ki so ga obsežno financirali z javnim denarjem. Po obsežnih dodatnih vložkih za razširitev omrežja v devetdesetih letih dvajsetega stoletja so ga nato popolnoma privatizirali, čemur je s pospešenim razvojem in popularizacijo hitro sledila tudi monetizacija in komercializacija samih vsebin.

²² Podobne so na primer ugotovitve Hinda (2010: 82), po katerem je radikalen zasuk v dojemanju javnega interesa pomenil, da z vzponom neoliberalizma »tržne sile, prepuščene samim sebi, zagotavljajo javni interes. Natančneje rečeno, trgi so edini varen način za odkrivanje javnega interesa.«

Harvey (2003: 141–143) v tem kontekstu potrjuje De Angelisovo tezo, da kapital za svojo stabilizacijo nujno potrebuje področja in premoženja, ki obstajajo 'zunaj' neposrednih kapitalističnih tržnih odnosov,²⁰ pri čemer pa poudarja, da lahko kapital bodisi zlorabi področja, ki obstajajo zunaj njegovega dosega, ali pa takšna področja aktivno proizvaja, kar praviloma izvaja v koordinaciji z zunajekonomskimi akterji. Medtem ko je tako precej očitno, da je neoliberalni napad privatiziral že obstoječa področja, ki poprej niso bila neposredno podjarmljena kapitalu, se v pozni fazi neoliberalizma kapital brez sramu poslužuje prisiljevanja v aktivno proizvajanje področij, ki mu bodo služila: državne investicije v področja javnega pomena, ki se nato po hitrem postopku privatizirajo,²¹ so na primer začela dopolnjevati javno-zasebna partnerstva, ki niti ne prikrivajo več, kaj je njihov osrednji namen. Izvajanje tovrstnih posegov torej poteka z očitnim in neprikritim kooptiranjem države, ki ekscese pridno sofinancira kot uslužni postrešek ter nujni privesek, saj kapital ne zmore izdatkov zunaj dosega njemu lastne racionalnosti in prisilnih zakonov tekmovanja. Pod pretvezo javnega interesa (v veliki meri pa izginja celo ta faza legitimacije, ki postaja nepotrebna, kar v svojem članku ugotavlja tudi Maja Turnšek Hančič) danes trgi ter interesi kapitala neposredno predstavljajo in izpolnjujejo interese državljana kot potrošnika; trg je s tiho privolitvijo ljudi v postmoderne potemtakem de facto postal najbolj 'demokratičen' (in skorajda edini) alokator virov za odločanje koristnosti, smiselnosti, aplikativnosti, uporabnosti, razvoja, racionalnosti, učinkovitosti itd.²² Nujno se je zavedati, da v

lastninskih pravic v že omenjene ekskluzivno privatne pravice; prepoved dostopa do skupnega [*the commons*]; komodifikacijo delovne sile in zatiranje alternativnih oblik produkcije in porabe; kolonialne, neokolonialne in imperialne procese apropiacije, premoženja, dobrin in naravnih virov; monetizacijo menjave in obdavčenje, predvsem zemljišč; državni dolg; sužnjelastništvo; in konec koncev kreditni sistem s finančnim kapitalizmom kot radikalnim sredstvom primitivne akumulacije. Ti procesi prvotne akumulacije se po svetu vztrajno nadaljujejo, pri njih pa podobno kot v preteklosti igra ključno in nasilno vlogo država ter njeni nadnacionalni in subnacionalni ekvivalenti (Ibid.; Perelman, 2000). Kot se je izkazalo s svetovno gospodarsko krizo, je mogoče neoliberalni projekt privatizacij interpretirati prav skozi poizkus reševanja krize kapitala v sedemdesetih letih, še posebno pa od konca osemdesetih naprej, saj so se je prek teh procesov skušali odpraviti problemi, povezani z nezmožnostjo absorpcije presežnega kapitala in splošnim padanjem profitne stopnje. (glej Harvey, 2010: 26–31)

Procese privatizacije in ustvarjanja privatne lastnine po vsem svetu ter z njimi neločljivo povezano financiacijo kapitala, ki mu omogoči izjemno mobilnost, je torej mogoče interpretirati dvojno: s strani kapitala kot način premagovanja lastne krize, ki z vključevanjem v svetovni krogotok najde nova, potencialno precej bolj profitabilna področja za izkoriščanje, s strani ekspropriiranih pa kot eno izmed oblik primitivne akumulacije z največkrat katastrofalnimi posledicami za družbeno (seveda pa tudi naravno) okolje.

resnici ne gre za novum, demokracija je v liberalno-demokratični preobleki namreč instrumentalistično zreducirana na 'demokracijo-kot-glasovanje'. Ta osiromašeni model demokracije se že od svojih začetkov primarno utemeljuje in legitimira skozi idejo glasovalne tržnice, kjer naj bi sebični posamezniki iskali svoje privatne koristi.²³

Zgodbo o primitivni akumulaciji velja končati s pripombo, da strukturno prisotna tendenca po padanju profitne stopnje poudarja čedalje bolj očitno kronično pomanjkanje dovolj velikega števila nekapitalističnih in predkapitalističnih področij ter družbenih formacij, ki bi jih kapital lahko koloniziral. To nakazuje le malo preostalih poti za njegovo ekspanzijo: prvič, možnost ima, da parazitira na različnih področjih skupnega, kjer mora puščati določeno stopnjo avtonomije, a s tem prav tako posredno ubija tisto, kar je zanj izkoriščanja vredno, ter drugič, da začne kanibalizirati sam sebe ... Procese kanibaliziranja kot vzpostavljanja formalne odvisnosti enega kapitala od drugega, ki je začel ločevati od produkcijskih sredstev celo velik del samih kapitalistov, lahko v praksi na eni strani opazujemo s prevzemi ali naraščajočim tekmovanjem, ki določene kapitaliste vodi v bankrote, na drugi strani pa tudi s kreditiranjem ter vezanim podizvajalstvom ali odvisnostjo od monopolistov na trgu (viri dobave, zastopstvo), ko kapitalisti sicer imajo nadzor nad produkcijskimi sredstvi, vendar le nominalno. Poglobljanje in širjenje kriz na globalno raven transformira kanibalistične težnje kapitalizma na toliko delov medsebojno zagotovljene destrukcije, da periodično prihaja do ultimativnih oblik devalvacije, kjer ni povsem jasno, kateri od akterjev naj nosi breme teh devalvacij (s svetovno gospodarsko krizo se jih je preprosto socializiralo). (Harvey, 2006: 438) McMurtry (1999) je te težnje metaforično primerjal z rakastimi stadiji kapitalizma, aktualni vzorci delovanja kapitala po njegovem mnenju namreč nakazujejo, da bo kapitalizem prej ali slej uničil tudi tisto, od česar je odvisen sam: svojega gostitelja, torej življenje samo.

Eden ključnih načinov upiranja kolonizirajočim težnjam kapitala je z uporabo proti ločevanju produkcijskih sredstev od producentov, ki je temeljni pogoj kapitalistične akumulacije, in z vzpostavljanjem še tako neznatnih skupnih področij življenja: številna gibanja po svetu se upirajo težnjam kapitala proti neskončni akumulaciji in prakticirajo, vzpostavljajo, producirajo ter se bojujejo za skupno v njegovih različnih oblikah in pomenih (glej mdr. Klein, 2001; Hardt, 2002). Kot je nakazano skozi to poglavje, osrednje politično vprašanje vsake alternative kapitalizmu na tej točki postane neposreden dostop do produkcijskih sredstev in reappropriacija skupnega, s čimer je mogoče vzpostavljati alternativne politične projekte in drugačne oblike dela. Za to je potrebna podrobnejša analiza skupnega, ki se je lotevam v drugem članku. Le tako lahko namreč raznolike oblike ter tehnike ekspropriacije in lastninjenja skupnega postanejo bolj jasno razločne, s čimer se lahko opozori tudi na načine upora proti tem procesom. Navsezadnje kapital z uveljavljanjem sebi lastnih interesov in zagotavljanjem funkcij, ki mu omogočajo preživetje, vedno ustvarja tudi orodja, ki omogočajo upor in premagovanje kapitalističnih oblik produkcije (Negri in Hardt, 2009: 159).

Pretirano naivno bi bilo meniti, da je s preobratom v nematerialno delo, ki postaja v postmoderni družbi hegemonika oblika dela, prišlo do neproblematične vnovične združitve producentov s produkcijskimi sredstvi.²⁴ Številne ločnice, čeprav morda manj očitne in ne tako popolne,

²³ Za relativno mehko kritiko glej Barber (2003), Dryzek (2002), za marksistično med drugim Offe (1985: 7.–10. pogl.).

²⁴ Gre za tezo, ki jo mestoma zagovarjajo nekateri post-operaistični avtorji, mdr. Negri in Hardt. Tega kompleksnega problema se Negri (2008: 65) sicer povsem zaveda, poudarja namreč, da je »oblastniška funkcija [parazitskega kapitala] organizirana prek grožnje blokade informacij, kot prekinitvev kognitivnih procesov. Na kratko je mogoče reči, da je parazitski kapital tisti kapital, ki črpa vrednost iz *zadrževanja* gibanja znanja, sodelovanja in jezika. Da bi lahko živel in se reproduciral, je kapitalist prisiljen izsiljevati družbo [...].« To dobro priča o že odkrito despotski funkciji, ki jo ima v postmodernem kapitalizmu kapital.

²⁵ Nakazano že skozi Harveyjev koncept akumulacije-kot-odvzemanja.

²⁶ Ali pa morda pri teh elementih, področjih in aktivnostih poprej preprosto ni bilo poizkusov, da bi se iz njih ustvarila fiktivna blaga. O prihodu *nove primitivne akumulacije* glej tudi kratek zaznamek Negrija (2008: 66).

obstajajo tudi pri intelektualnem oz. kognitivnem delu, pri čemer je potrebno opozoriti predvsem na nove oblike lastninjenja in s tem fiktivnega blaga, prek katerega se umetno ustvarja redkost. Finančni kapital namreč v teh primerih najpogosteje pobira rento, a se v veliki meri izloči iz aktivnega delovanja v produkcijskem procesu, ki se obenem razširi onkraj prostorov, ki so bili v preteklosti namenjeni ekskluzivnemu ustvarjanju vrednosti (npr. fabrika).

Zaznamek o vrnitvi rente

Ena pomembnejših, a redko omenjenih značilnosti postfordističnega finančnega kapitalizma je vrnitev rente, ki so jo številni klasiki moderne politično-ekonomske misli dojemali kot problematično predkapitalistično zapuščino. Njen obstoj naj bi namreč onemogočal razvoj pristnega in učinkovitega kapitalizma, ki je bil razumljen predvsem kot kapitalizem brez rente oziroma kapitalizem, v katerem renta nima posebnega vpliva na delovanje ekonomije in s tem kapitala. Ta interpretacija se v aktualni kritiki politične ekonomije pogosto prenaša na obstoječe razmere, predvsem na svetovno gospodarsko krizo, katere krivec naj bi bil finančni kapital. Starega, dobrega, produktivnega kapitalista, ki v materialnem produkcijskem procesu izkorišča živo delo, naj bi namreč zamenjal zlobni finančnik, ki ne počne nič drugega, kot parazitsko pobira rento. (Vercellone, 2010: 85–86)

Na tej podlagi izpeljujem začetno predpostavko, ki bom jo razložil v naslednjih odstavkih: med finančnim kapitalizmom, nematerialnimi variacijami fleksibilnega dela (in torej specifično postfordistično produkcijo) ter rento obstaja tesna povezava. Nadaljnjo povezavo pa je treba vzpostaviti tudi med rento in primitivno akumulacijo;²⁵ zakaj kot poudarja Vercellone (2010: 94–95), moderna oblika zemljiške rente sovпада s procesi ograjevanja skupnih prostorov. Sam izvor (v tem primeru kapitalistične) rente je torej v procesih primitivne akumulacije. Čeprav sta za Vercelloneja ekspropriacija prvotnih skupnih prostorov na eni strani in postmoderne oblike izkoriščanja znanja in življenja na drugi strani procesa, ki sta si po svoji logiki nadvse blizu, pa med njima obstajajo tudi pomembne razlike. Ena pomembnejših ločnic je, da se izkoriščanje skupnega v danem zgodovinskem trenutku ne opira izključno na predkapitalistična fizična področja, ki so eksterna kapitalizmu (kot so bila skupna zemljišča), ampak tudi na izkoriščanje elementov in oblik skupnega, ki so bili vzpostavljeni in ustvarjeni onkraj neposredne logike kapitala.²⁶ Prav v tem pa lahko vidimo tudi specifičnost in novost aktualne financializacije, vsaj če jo primerjamo z zgodovinsko gledano zgodnejšimi epohami, v katerih je finančni kapitalizem igral hegemonsko vlogo: postmoderna kapitalistična financializacija ima namreč izvorno sposobnost, da (špekulativno) prikazuje vrednost, ki nastaja v nematerialnih oblikah skupnega življenja in ustvarjanja, ki segajo onkraj klasičnih prostorov organizirane produkcije.

Premik v značilnostih delovanja kapitala, ki sledijo ponovnemu vzponu rente, je zaznaval že MacPherson (1973: 6. pogl.). Opažal je namreč, da se je moderno dojemanje privatnega lastništva začelo spreminjati, zopet naj bi začelo pridobivati karakteristike pravice do rente. Povedano drugače: že iz samega lastništva naj bi avtomatično izhajala pravica do dohodka, ki s tem ne sledi kakšni posebni aktivnosti, ki bi bila povezana z lastništvom (npr. aktivno udejstvovanje kapitalista v produkcijskem procesu), ampak je preprosto posledica lastništva samega. Že sam

status lastništva (npr. kapitala) je s tem torej postajal dovolj za rentni dohodek.²⁷ Do podobnih ugotovitev je v istem času prišel Mandel (1972: 8. pogl.), ki je poleg obstoja zemljiške rente prepoznava naraščajoči pomen tehnološke rente, ki po njegovem mnenju v poznem kapitalizmu, času tretje tehnološke revolucije, postane »osrednji vir presežnih profitov« (Ibid.: 252). Ključni razlog za to spremembo je videl v čedalje večji oligopolizaciji in monopolizaciji trgov, kjer nekaj korporacij uspešno nadzoruje vstop na trg prek distribucijskih kanalov, svojo moč pa med drugimi uspevajo ohranjati tudi prek *know-how*a, licenc in patentov. Za ohranjanje tega stanja korporacije potrebujejo permanentno tehnološko obnavljanje in inovacije, ki postanejo (kot napove že Marx) sistematično organiziran kapitalistični posel z enim samim ciljem: maksimizacijo dobička za korporacije, ki te raziskave plačujejo. Ta integracija intelektualnega dela v produkcijski proces po eni strani prinese krajši življenjski cikel fiksnega kapitala, po drugi pa čedalje večje omejitve pri nadzoru nad vsemi vidiki socializacije procesov produkcije in reprodukcije.²⁸ Mandel je menil, da te spremembe vodijo v naraščanje kontradikcij na vseh ravneh, opazal pa je tudi, da »v tržni ekonomiji nikoli ne moremo biti od začetka povsem prepričani, ali bo nova odkritja in inovacije mogoče aplicirati, [zaradi česar] je riziko profitabilnosti investiranega kapitala v sferi raziskovanja večji kot sicer.« (Ibid.: 254) Že Mandel je torej zaznaval, da se z neotipljivostjo nematerialnega, intelektualnega dela in nejasnostjo učinkov, ki jih takšno delo potencialno ima (oziroma nima) za kapital, špekulativnost pri vlaganju v to področje nujno poveča.²⁹

Na prelomu tisočletja je Rifkin (2001) te transformacije v logiki delovanja kapitalizma podobno kot MacPherson ponažarjal s spremenjenim dojetjem lastništva, novo obdobje pa je poimenoval »čas dostopa«. Medtem ko so poprej tržni sistem tvorili predvsem prodajalci in kupci, ga danes po njegovem mnenju predvsem dobavitelji in uporabniki, zato na trgu ne poteka več primarno menjava blaga, ampak se omogoča ali omejuje dostop do določenih dobrin, virov ali celo do samega trga. Značilnost dostopa je, da v nasprotju z modernim privatnim lastništvom seveda ne preide v dejansko last kupca, ampak obstaja le v obliki najema, začasnega zakupa oziroma posoje, ki po določenem časovnem obdobju preteče.³⁰ V teh nastavkih je mogoče videti podlago za vzpon rentniškega sistema. Le-ta sicer prevzema nekatere predmoderne značilnosti, a ga s tem obdobjem kljub temu nikakor ne smemo zamenjevati, saj začenja v nasprotju s prvotnimi oblikami renta precej širše zaobjemati delovanje družbe. Čeprav Rifkin poudarja, da to vodi le še v večjo koncentracijo ekonomske moči ter da lastnina s temi pre-

²⁷ Povedano z besedami Macphersona (1973: 131): »Investitorji so v smislu, da so čistokrvni rentniki, seveda svojo lastnino vedno dojemali kot pravico do vira dohodka. A z vzponom moderne korporacije in prevlado korporativnega lastništva čedalje več različnih individualnih investitorjev postaja rentnikov in tega se vse bolj zavedajo. Manj kot lastništvo nekega dela fizične tovarne korporacije in zaloge materialov in produktov njihova lastnina vključuje pravico do vira dohodka, ki izhaja iz zmožnosti korporacije, da ravna profitabilno na zelo nepopolnem trgu.«

²⁸ Nekateri radikalni avtorji to spremembo danes ponazarjajo s čedalje večjo (relativno) avtonomijo dela, ki jo omenja tudi Mandel. Že Mandel (1972: 267–268) pa je opozarjal tudi na čedalje očitnejše podružbljanje dela, ki gre do skrajnih ekstremov, saj »akumulirani rezultati znanstvenega in tehničnega razvoja celotne družbe in človeštva čedalje bolj postajajo nujen temeljni pogoj za vsak partikularni proces produkcije v vsaki partikularni sferi produkcije.« Največjo kontradikcijo tako vidi v privatni apropiaciji te sicer povsem socializirane produkcije, ki je podrejena pogojem valorizacije kapitala, človeštvu pa se s tem onemogoča prosta uporaba znanja. Šele dokončna odprava privatne apropiacije lahko po njegovem mnenju tako vodi v osvobojenje dela in človeka, ki bi odprla možnost svobodne kreativne aktivnosti. (Ibid.: 8. pogl.)

²⁹ Vercellone prek avtonomističnih reinterpretacij general intellecta (glej Virno, 1996; Terranova 2008) to opredelitev radikalno razširi in poudari, da intelektualni, človeški kapital beži objektivnim meritvam – prav zato pa »njegova vrednost ne more biti nič drugega kot subjektiven izraz pričakovanih bodočih dobičkov, doseženih na finančnih trgih, ki si s tem priskrbijo rento.« (Vercellone, 2010: 110)

³⁰ Dober primer so franšizne prodajalne, kjer podjetnik vzame v začasen najem »dostop« do znanja in znamke neke korporacije, pri čemer seveda sam nosi tveganje za uspeh na lokalnem trgu, ne multinacionalka (ki lahko obenem postavlja tako rekoč vse pogoje poslovanja). A nedaleč od te logike so tudi različne

oblike podizvajalstva, zunanjega izvajanja [outsourcing] in podobnih mrežnih pogodbenih razmerij, kjer se breme izkoriščanja prenaša in razdeljuje niže po »hierarhični lestvici«, kapital pa se osvobodi potrebe po zares aktivnem delovanju; v primerih visokoaktivnega poseganja v produkcijski proces tako igrajo kvečjemu vlogo usklajevalca, lahko pa se še bolj ločijo od teh procesov in samo preračunavajo verjetnost uspeha na trgu ter se glede na te ocene odločajo za investicijo. To se po eni strani dogaja predvsem tam, kjer obstajajo visoke ovire za vstop na trg oziroma kjer se vzpostavlja tržna koncentracija ter združevanje podjetij v hibridne mastodonte, ter na drugi strani tam, kjer se moč kapitala občutno prevesi na stran finančnega kapitala.

³¹ Povedano z besedami Negrija (2008: 76): »Revsčina je preprosto dejstvo, da smo nezmožni narediti svoje aktivnosti nekaj vredne. Tudi revni migrant ali izključeni je nekdo, ki ima *potenco* za izražanje. [...] Če je funkcija izkoriščanja prikrajšati ljudi za življenje, prostor in mobilnost, kot tudi za kapacitete kooperacije in ustvarjanja vrednosti, potem revni ljudje niso le izključeni, ampak tudi eksemplarični primeri eksploatacije.« Primerjaj s prejšnjo opombo ter z vprašanji povezanimi z dostopom.

³² Na tej točki je torej ločevanje med dobrim, produktivnim kapitalistom na eni strani in zlobnim kapitalistom, ki je eksteren produkcijskemu procesu, nesmiselno, vprašanje je samo, ali kapital vpliva v razvoj produkcijskih sredstev (in pod kakšnimi pogoji da oziroma ne; tudi finančni kapital namreč vsaj posredno, če ne neposredno, vpliva v »razvoj« – npr. z bolj ali manj tveganim kapitalom –, pri čemer vsako obliko kapitala vodi ista profitna logika). Morda je pomembnejše omeniti, da prek rente dobrine in viri pridobivajo status redkosti tudi tedaj, ko je ta redkost vzpostavljena umetno, na primer prek monopolističnih oblik lastništva ali institucionalnih ureditev.

subsumpcije dela pod kapital, na primer v razmerah fordistične produkcije v fabriki, ne pa tam, kjer se delo začne bolj avtonomno organizirati od kapitala. Kot poudarjajo Chicchi (2010), Marazzi (2010) in Vercellone (2010), je treba zaradi teh sprememb razmisliti o sami razliki med profitom in rento, saj ju je zaradi specifik zadnje financiranja čedalje težje ločevati, pri

miki niti približno ne izgine (spremenil naj bi se le njen status), ob tem spregleda pomembno dejstvo, da prav moderna privatna lastnina nikoli ni bila omejena le na fizično lastništvo oziroma posest nečesa. Prav iz nje že izhaja, kot je bilo omenjeno v prvem delu članka, omejevanje dostopa in druge značilnosti, ki temeljijo v samem pravnem statusu privatnega lastništva. Prav dostop – tako do virov preživetja kot do distribucijskih kanalov – postaja čedalje pomembnejše politično vprašanje, saj se prek njega določajo razlike, kdo bo vključen ali izključen in kakšne ovire bodo spremljale te delitve. Kot eden pomembnejših vidikov se v tem kontekstu kaže predvsem umetno ustvarjanje redkosti, kjer ta redkost ne izhaja iz »po naravi« danih karakteristik neke dobrine, ampak prav iz njenega lastniškega statusa (ne glede na množičnost uporabe se namreč količina takšne dobrine, kot je na primer določena informacija, ne »zmanjša«).

V primeru vzpona rente torej ne gre toliko za revolucijo v lastništvu, ampak kvečjemu za postmoderno evolucijo, ki s kvalitativnimi spremembami, značilnimi za ta družbeni prehod, lastnini vrača njeno rentniško vlogo, hkrati pa se ohranja tudi vse regresivne vidike, ki so značilni za moderno lastnino. S tem se razlika med tistimi, ki si nekaj lastijo in iz tega lahko zaradi različnih razlogov dobivajo rento, in tistimi, ki nimajo ničesar, le še eksponentno povečuje. Medtem ko je za posameznika v moderni veljalo, da je vsaj lastnik fizične zmožnosti za delo, je značilnost živega dela v postmoderni, da je lahko »človeški kapital« skorajda ničvreden (vsaj glede zaslužka za preživetje).³¹

Prav tako v klasični politični ekonomiji med rento in profitom ni tako občutne razlike, kot se je najpogosteje ocenjevalo v teoriji. Po Vercelloneju (2010: 94–107) do marginalizacije rente pride šele z industrijskim kapitalizmom, ki je neposredno vključen v ustvarjanje presežne vrednosti, medtem ko začne v postfordističnem kapitalizmu razlika med profitom in rento znova razpadati (to tendenco Marazzi ponazarja s formulacijo 'renta postaja profit'). Dve ključni merili, ki naj bi pri Marxu in nekaterih drugih klasičnih ločili profit od rente, sta: aktivna vloga pri razvoju produkcijskih sredstev (ki se pri Keynesu pokaže v boju proti redkosti) ter udeležba kapitalista v sami produkciji; medtem ko pri renti lastnik kapitala v produkciji nima posebne funkcije, torej nima vloge pri upravljanju in organizaciji dela, naj bi pri profitu bil interen produkcijskemu procesu.³² To ločitev pa je mogoče vzpostaviti le v razmerah popolne realne

čemer sta poleg naraščajoče avtonomije dela (vsaj v nekaterih delih sveta) pomembna predvsem dva razloga: prvič, podjetja, ki poprej niso imela popolnoma ničesar s financami, so v zadnjih desetletjih drastično povečala svoje investicije v finančne produkte, s čimer so postala v veliki meri odvisna od teh profitov; finančna in »realna« industrijska ekonomija sta se začeli izjemno prepletati (Marazzi, 2010: 33; glej tudi Callinicos, 2010); drugič, že nakazana novost finančne ekonomije je, da so finance prepredle skorajda vsa področja in pore življenja ter se razširile na celoten ekonomski cikel. To pomeni, da poseg financ ni občuten več le v produkcijskem procesu, ampak soobstaja v ekonomskem ciklu od njegovega začetka do konca (potrošnja) – med ključnimi razlogi je predvsem omenjena zmožnost finančnega kapitalizma, da ekstrahira vrednost onkraj področij, ki so bila tradicionalno namenjena ustvarjanju vrednosti.

Edini način za obstoj rente, kjer kapital ni nujno interesen glede na produkcijski proces, je skrajna fleksibilizacija dela, ki živo delo nenehno drži pod pritiskom. Pri tem pa vzpon rente postaja čedalje bolj pereče vprašanje celo za mainstreamovske ekonomiste, ki so začeli prepoznavati, da bo v takšni konstelaciji kapitalizem le težka okrevanje. O vladavini rentnikov, ki kujejo dobičke prek svojega premoženja [sic! kateri kapitalist jih ne?!] in ki naj bi jim politiki servilno služili, je v eni svojih kolumn med drugim pisal liberalni ekonomist Paul Krugman (2011). V tem primeru gre seveda za rentnike v obliki finančnega kapitala, ki ga je politika s socializacijo izgub zavarovala pred izgubami zaradi idiotskih špekulativnih naložb. A predpostavka, da je parazitski *le* finančni kapital, ne zgreši samo zgodovinskega dejstva, da sta ti dve obliki kapitala tako ali drugače zmeraj soobstajali,³³ temveč še bolj bistveno, da mora na živem delu (ne glede na specifične njegove zgodovinske pojavnosti) parazitirati vsaka oblika kapitala, bodisi posredno ali neposredno: postmoderna finančni kapital je pri parazitiranju preprosto postal zelo nedvoumen, njegova despotska narava je postala povsem manifestna, njegova nepotrebnost pa nadvse očitna. Tovrstna, predvsem za današnji čas umetno ustvarjena kvalitativna razlika med dvema oblikama kapitala, kjer je rezultat že zmeraj izkoriščanje, je v tako ostri maniri potemtakem ne le nesmiselna, ampak tudi komaj mogoča.³⁴ Vprašanje pa v resnici ne bi smelo biti, ali se bodo uspeli vrniti stari dobri kapitalisti, ki so bili tako prijazni, da so aktivno izkoriščali živo delo v produkcijskem procesu, niti ne bi smelo biti vprašanje, kako razrešiti aktualne zablode in vrniti zlobni finančni kapital v službo realni ekonomiji. Cilj kritike politične ekonomije navsezadnje nikoli ni bil popravljanje napak v sistemu (i.e. vrnitev »produktivnega« kapitala) – njena ključna predpostavka je, da je napačen sam sistem.

Literatura

- ARRIGHI, G. (2009). *Dolgo dvajseto stoletje: Kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana, Založba Sophia.
- BALIBAR, E. (2004). *Strah pred množicami: Politika in filozofija pred Marxom in po njem*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- BARBER, B. R. (2003). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.

³³ In da sta kot stranski produkt obe tudi ustvarjali nove boje in prispevali k večji produktivnosti – eden prek neposredne udeležbe v produkcijskem procesu, drugi prek (včasih tveganih) investicij »od zunaj«.

³⁴ Da je skoraj nemogoče ločiti finance od realnega sektorja poudarja tudi Marazzi (2010: 29), saj so postale finance »so-odločilne [cosubstantial] za samo produkcijo dobrin in storitev.« Morda bi bilo potrebno razbiti še en mit, po katerem je špekulativen *le* finančni kapital, čeprav mora (npr. na podlagi cost-benefit analize) špekulirati, da bodo njegove investicije večinsko donosne, *vsak* kapitalist.

- BELLAMY FOSTER, J., MAGDOFF, F. (2009). *The Great Financial Crisis: Causes and Consequences*. New York, Monthly Review.
- BERRY, D. M. (2008). *Copy, Rip, Burn: The Politics of Copyleft and Open Source*. London, Pluto Press.
- BOLLIER, D. (2002). *Silent Theft: The Private Plunder of Our Common Wealth*. New York, London: Routledge.
- BONEFELD, W. (2001). The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution. *The Commoner*, No.2: 1–15.
- CALLINICOS, A. (2010). *Bonfire of Illusions: The Twin Crises of the Liberal World*. Cambridge, Malden, Polity.
- CHICCHI, F. (2010). On the Threshold of Capital, At the Thresholds of the Common. V *Crisis in the Global Economy*, ur. Andrea Fumagalli in Sandro Mezzadra, 139–153. New York, Autonomedia.
- DE ANGELIS, M. (2001). Marx and primitive accumulation: the continuous character of capital's »enclosures«. *The Commoner*, No. 2: 1–22.
- DE ANGELIS, M. (2007). *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. London, Pluto Press.
- DOUZINAS, C., ŽIŽEK, S. (UR.). (2010). *The Idea of Communism*. London, New York, Verso.
- DRYZEK, J. S. (2002). *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford, Oxford University Press.
- FUMAGALLI, A., MEZZADRA, S. (UR.) (2010). *Crisis in the Global Economy*. New York, Autonomedia.
- HANDS, J. (2011). *@ is for Activism: Dissent, Resistance and Rebellion in a Digital Culture*. London, New York, Pluto Press.
- HARDT, M. (2002). Porto Alegre: Today's Bandung? *New Left Review*, No. 14: 112–118.
- HARDT, M. (2010). The Common in Communism. V *The Idea of Communism*, ur. Costas Douzinas in Slavoj Žižek, 131–144. London, New York, Verso.
- HARVEY, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford, New York, Oxford University Press.
- HARVEY, D. (2006). *The Limits to Capital (New edition)*. London, New York, Verso.
- HARVEY, D. (2010). *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. London, Profile Books.
- HARVEY, D. (2011). The Future of the Commons. *Radical History Review*, No. 109: 101–107.
- HOLLOWAY, J. (2010). *Crack Capitalism*. London, New York, Pluto Press.
- JAMESON, F. (2011). *Representing Capital: A Commentary on Volume One*. London, New York, Verso.
- KRUGMAN, P. (2011). Rule by Rentiers. *New York Times*, 9. junij 2011. Dostopno prek: <http://www.nytimes.com/2011/06/10/opinion/10krugman.html> (10. junij 2011)
- KLEIN, N. (2001). Reclaiming the Commons. *New Left Review* No. 9: 81–89.
- LINEBAUGH, P., REDIKER, M. (2000). *The Many-Headed Hydra: Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic*. Boston, Beacon Press.
- LINEBAUGH, P. (2008). *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- LINEBAUGH, P. (2010). Enclosures from the Bottom Up. *Radical History Review*, Issue 108: 11–27.
- LOCKE, J. (2010). *Dve razpravi o oblasti; Pismo o toleranci*. Ljubljana, Krtina.
- MACPHERSON, C. B. (1973). *Democratic Theory: Essays in Retrieval*. Oxford, Clarendon Press.
- MANDEL, E. (1972). *Late Capitalism*. London, Verso.
- MARAZZI, C. (2010). *The Violence of Financial Capitalism*. Los Angeles, Semiotext(e).
- MARX, K. (1976/1990). *Capital: A Critique of Political Economy, Volume One*. London, Penguin Books.
- MARX, K., ENGELS, F. (1975). *Collected Works, Volume 3 (1843–1844)*. London, Lawrence & Wishart.
- MAY, C. (2010). *The Global Political Economy of Intellectual Property Rights: The New Enclosures (second edition)*. New York, Routledge.
- MCMURTRY, J. (1999). *The Cancer Stage of Capitalism*. London, Pluto Press.
- NEGRI, A. (1984/1991). *Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse*. London, Pluto Press.

- NEGRI, A. (2008). *Reflections on Empire*. Cambridge, Malden, Polity.
- NEGRI, A., HARDT, M. (2003). *Imperij*. Ljubljana, Študentska založba.
- NEGRI, A., HARDT, M. (2005). *Multituda: Vojna in demokracija v času imperija*. Ljubljana, Študentska založba.
- NEGRI, A., HARDT, M. (2009). *Commonwealth*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- OFFE, C. (1985). *Družbena moč in politična oblast: protislovja kapitalistične demokracije: razprave o politični sociologiji poznega kapitalizma*. Ljubljana, Delavska enotnost.
- OSTROM, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge, Cambridge University Press.
- PERELMAN, M. (2000). *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Durham, London, Duke University Press.
- POLANYI, K. (2008). *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana, Založba /*cf.
- RIFKIN, J. (2000). *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life Is a Paid-for Experience*. New York, Penguin.
- SCHILLER, H. I. (1989). *Culture, Inc.: The Corporate Takeover of Public Expression*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- SMITH, A. (2010). *Bogastvo narodov: Raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- TERRANOVA, T. (2004). *Network Culture: Politics for the Information Age*. London, Pluto Press.
- VERCELLONE, C. (2010). The Crisis of the Law of Value and the Becoming-Rent of Profit. V *Crisis in the Global Economy*, ur. Andrea Fumagalli in Sandro Mezzadra, 85–118. New York, Autonomedia.
- VIRNO, P. (1996). Notes on the »General Intellect«. V *Marxism beyond Marxism*, ur. Saree Makdisi, Cesare Casarino in Rebecca E. Karl, 265–272. New York, London, Routledge.
- WINSTANLEY, G. (2011). *A Common Treasury*. London, Verso.
- ŽIŽEK, S. (2009). *First As Tragedy, Then As Farce*. London, Verso.

Nazaj k vprašanju: Čemu praxis?

Intro

Subsumpcija politike pod državo in državnštvo, ki so si jo v preteklosti privoščile številne progresivne intelektualne smeri, ni ostala brez neželenih posledic. Rezultirala je v deterministični in redukcionistični obravnavi posameznih političnih konceptov (npr. politična moč, država), ki so jih zavračale kot anomalije preteklosti. Njihova natančnejša teoretska refleksija naj ne bi bila potrebna, saj nimajo prostora v projektu horizontalnega organiziranja in odločanja s konsenzom.

Tako je bil tudi anarhizem kot teorija, temelječa na praksi, skozi zgodovino sposoben detektirati marsikateri problem več in ponuditi marsikatero rešitev več kot druge intelektualne tradicije, vseeno pa je zaradi vztrajnega sledenja prefigurativni logiki znotraj politične prakse zapadel v teoretsko miopijo. Todd May (2007: 20–21) poudarja, da so zahteve po takojšnji odpravi slehernih monopolov moči vodile v teoretski purizem, ki je onemogočal kakršno koli poglobljeno obravnavo in refleksijo politične moči kot nujnosti političnega boja in stvarnosti sleherne anarhistične politične skupnosti prihodnosti. Ugotavlja, da je ozko razumevanje moči kot represivne in nikoli produktivne v preteklosti pogosto bila sploh edina senčna stran anarhistične politične filozofije. Simplifikacija obravnave se pri tem nujno ne nanaša samo na njeno percepcijo, ampak tudi na njeno lokalizacijo, saj so številni tokovi anarhizma moč – tj.. moč-nad – enačili samo in zgolj z državo. Anarhizem se od drugih revolucionarnih tokov ne loči samo po kritiki države, saj je njegova epistemološka pozicija in posledično kritika veliko širša.

Ker tudi danes obstaja podobna nevarnost fosilizacije politične teorije, kjer k temu dodatno pripomore zgolj obravnava kritike status quo, manjkata pa iskanje in eksperimentiranje s samimi alternativami, se bomo v prispevku izognili kritiki dela, saj bomo dodatno reflektirali njegov teoretski antipod – koncept prakse, ki ga po Marxu lahko opredelimo kot svobodno, univerzalno, kreativno dejavnost, s katero človek ustvarja in spreminja svet in posledično sebe. Že na tem mestu moramo opozoriti, da se takšno razumevanje praxisa bistveno razlikuje od epistemološke kategorije prakse, ki sicer lahko pomeni spreminjanje objekta, vendar je lahko ta aktivnost še

¹ Več o samem zgodovinskem razvoju pojma glej v Petrović (1986b: 14–43).

vedno povsem odtujena. Ključna značilnost praxisa kot normativnega koncepta je torej v tem, da je ta aktivnost cilj in smoter sama po sebi, je dejavnost, ki naj bi bila svojstvena človeku in po kateri se bistveno razlikuje od drugih bitij (Petrović, 1986b: 14).

² Več o tem glej v Gajo Petrović, »Čemu Praxis?«, *Praxis: filozofski časopis* 1/1, september 1964, str. 3.

Ker se teoretska razdelava praxisa pojavi že v antiki (v delih Aristotela) in je odtlej stalnica politične teorije, se bomo v našem prispevku nujno omejili na en segment njegove teoretske razdelave, ki je za današnje razprave morda še najbolj aktualen – razdelavo znotraj jugoslovanske praxis-filozofije.¹ V odgovoru na vprašanje »Zakaj Praxis?«, ki se zastavi v uvodniku prve številke filozofskega časopisa Praxis septembra 1964, Gajo Petrović (1964: 3) zapiše, da je cilj časopisa »brezobzirna kritika vsega obstoječega«, zato tudi radikalna obravnava problemov, s katerimi se soočajo jugoslovanski socialistični eksperiment, sodobni svet in človek. Cilj novega projekta je bil, da postane »filozofska revija v smislu, da je filozofija misel revolucije: neusmiljena kritika obstoječih razmer, humanistična vizija zares humanega sveta in navdihujoča sila revolucionarnega delovanja« (ibid.). Po Petroviću je sodobni svet »svet ekonomske eksploatacije, neenakosti med narodi, politične nesvobode, duhovne praznine, svet bede, lakote, sovraštva, vojne in strahu« (ibid.). Še več, starim problemom so se pridružili novi, zato »filozof ne more ravnodušno opazovati teh sprememb, ne zato, ker mora v težkem položaju vsakdo pomagati, pa tako med drugimi tudi filozof, temveč zato, ker so v bistvu vseh teh težav problemi, katerih reševanje je nemogoče brez sodelovanja filozofije« (ibid.).²

V nasprotju s Petrovićem, ki je s pojasnjevanjem vloge in namena časopisa odgovarjal na vprašanje z velikim P, bomo mi odgovarjali na veliko širše vprašanje, kjer bo praxis zapisan z malim p. Torej, kar sledi, je nov poskus premišljevanja stanja in perspektiv demokracije skozi koncepte in kategorije praxis-filozofije. V članku se torej ne ukvarjamo zgolj s kritiko statusa quo in s kritiko koncepta dela, temveč rekonstruiramo filozofski koncept praxisa kot svobodne, univerzalne in kreativne dejavnosti, s katero človek ustvarja in spreminja svet in posledično sebe. Kot bomo ugotavljali pozneje, vloga revolucionarne filozofije ne sme biti samo pojasnjevanje sveta, temveč njegovo spreminjanje prek odpravljanja (*Aufhebung*) omejitev za nadaljnje širjenje praxisa. To je mogoče zgolj s preseganjem abstraktne kritične teorije s konkretno, praktično orientirano družbeno kritiko. Kritika praxis-filozofije tako ne vodi v »abstraktno negacijo«, ki meri na popolno odpravo objekta kritike, ampak je – kot je bilo že zapisano – konkretna, saj predvideva *Aufhebung* oziroma odpravo zgolj tistih značilnosti in elementov objekta kritike, ki pomenijo njegove bistvene notranje omejitve.

Sledili bomo torej teoretskemu spoznanju prefiguracije oz. prefigurativne politike, da je treba »semena prihodnje družbe sejati že znotraj obstoječe ureditve« in tako že s samimi načini političnega organiziranja in delovanja ustvarjati prihodnost v sedanjosti oziroma vsaj deloma predvideti družbene spremembe, za katere si prizadevamo. Kot pojasnjuje Jordan (2002: 73), prefigurativna politika pomeni delovanje tako, kot bi si to želeli v prihodnosti, oziroma delovanje tako, kot da bi se svet, v katerem bi nekoč želeli živeti, že realiziral. Je kratek poskus delegitimizacije obstoječega sistema in graditve njegove alternative od spodaj navzgor. Če parafraziramo Marxa, bomo zapustili »kraljestvo potreb« in si poskušali predstavljati »kraljestvo svobode«. V rekonstrukciji praxisa seveda ne zanemarjamo dejstva, da popolna odprava dela (tudi po Marxu) ni mogoča, saj je tudi na višjih ravneh tehnološkega in družbenega napredka potrebna materialna produkcija oziroma rutinsko delo znotraj »kraljestva potreb«, vendar ob tem poudarjamo, da je delo mogoče zreducirati na minimum, da bi se dosegla optimizacija praxisa. Manko poglobljene teoretske obravnave praxisa je tako le dodatni razlog za našo zastavitev analize.

³ Petrović (1967: 172) priznava, da takšna »definicija« morda odpira več novih vprašanj, kot pa daje zadovoljivih odgovorov. S takšno opredelitvijo praxisa se namreč odpirajo pomembna vprašanja: npr. kaj je svoboda, kaj je kreativnost.

⁴ Še več, jugoslovanska praxis-filozofija si je privoščila še hujši *peccadillo* oziroma prekršek, saj ni ovrgla zgolj prevladujočih interpretacij stalinističnega »diamata«, temveč si je dovolila tudi občasno zavračanje in elaboriranje določenih nastavkov znotraj same Marxove misli, za katere so menili, da niso v skladu z glavnimi idejami njegovega »mišljenja revolucije«.

⁵ Engelsovo reduciranje Marxa zgolj na teorijo presežne vrednosti in historični materializem po Petroviću (1986b: 26) vodi do zmotne interpretacije, po kateri Marxa ni mogoče opredeliti kot filozofa, ampak samo kot političnega ekonomista oziroma teoretika zgodovine.

Od dela k praxisu

Druga polovica 20. stoletja za Evropo ni bila turbulentna samo v političnem pogledu, temveč tudi v idejnem. V Jugoslaviji je že pred sporom z Informbirojem leta 1948 skupina filozofov in sociologov z univerz v Zagrebu in Beogradu začela novo branje Marxa, kjer so Marxovo misel osvobodili vseh spon dogmatičnosti, ideološke čistosti in ortodoksnosti, ter tako širila doseg marksistične misli onkraj ozkih omejitev oziroma koordinat, kot jih je postavilo četrto poglavje *Zgodovine Vsezvezne komunistične partije* (boljševikov). Boj proti usedlinam stalinizma tako ni potekal samo znotraj politične arene, ampak tudi in predvsem znotraj filozofije, kjer so jugoslovanski filozofi in sociologi poskušali pokazati, da Marxovo (meta)filozofijo označuje predvsem praxis oziroma praksa, ki jo je mogoče po Gaju Petroviću (1967: 172) definirati kot univerzalno, svobodno, kreativno in samokreativno delovanje.³ Radikalna reinterpretacija Marxa na podlagi njegovih zgodnjih del – predvsem *Ekonomsko-filozofskih rokopisov* iz leta 1844 – je tako rezultirala v preseganju zgodovinskega determinizma in ekonomskega

redukcionizma, ki je označeval tedaj še hegemonsko pozicijo »diamat« marksizma, in ki je Marxovo misel reducirjal na ideologijo v polnem pomenu Marxovega razumevanja te besede – torej kot sistem idej, ki nam prej kot jasen vpogled v družbeno in politično realnost le-to zakriva oziroma nam ponuja zgolj distorzirano sliko, s katero camera obscura dodatno krepi in upravičuje smisel te ideologije.⁴

Znotraj ortodoksnega marksizma je predvsem po zaslugi dogmatskega branja Marxa in nekritičnega prevzemanja Engelsa prevladalo prepričanje, da je mogoče glavne prispevke Marxove misli ločiti na dva poglobljena dela: teorijo historičnega materializma in teorijo presežne vrednosti. Takšna konstatacija povsem spregleda humanistični element Marxove (meta) filozofije, zato Gerson Sher (1977: 22) v svoji podrobni študiji praxis-filozofije in njenih protagonistov upravičeno ugotavlja, da je jugoslovanska praxis-filozofija z identifikacijo praxisa kot ključnega pojma Marxove (meta)filozofije »vrnila filozofijo v Marxa in Marxa v filozofijo«.⁵

S praxis-filozofijo se tako v marksizem zopet vrne človek kot zgodovinski subjekt in moralno-etična dimenzija političnega kot pomembna determinanta političnega delovanja. Praxis pri tem ni bil razumljen v ozkem pomenu ekonomske ali politične dejavnosti, temveč kot svobodna in kreativna dejavnost človeka, s katero le-ta ustvarja in spreminja svet okoli sebe in posledično sebe. Gre torej za specifičen način bivanja, s katerim se človek bistveno razlikuje od drugih vrst. Vendar pa praxis-filozofija ne pomeni le radikalnega ontološkega, epistemološkega in ne nazadnje metodološkega odmika od ortodoksnega marksizma, pač pa njena reinterpretacija Marxa pomeni tudi pomembno repozicioniranje filozofije v odnosu do družbe in centrov moči.

Čeprav se beseda praksa v vsakdanjem življenju pogosto uporablja in se zdi relativno jasna in razumljiva – predvsem se uporablja kot sinonim za delovanje, ustvarjanje, delo, navado, izkušnje, trening et cetera –, je njen pomen znotraj filozofije, še zlasti praxis-filozofije, veliko bolj izostren in specificiran, čeprav spet ne povsem jasen in enoznačen. Pojem praxisa oziroma prakse je Marx v najpopolnejši obliki razvil v svojih zgodnjih delih, predvsem *Ekonomsko-*

filozofskih rokopisih iz leta 1844, ki jih je svetovna filozofija po zaslugi Davida Ryazanova »odkrila« šele v tridesetih letih prejšnjega stoletja. V Rokopisih Marx svoje razumevanje človeka kot svobodnega in kreativnega bitja prakse razdela tako v pozitivnem smislu kot tudi in predvsem v negativnem smislu, prek opredelitve in kritike človekove (samo)alienacije.⁶ V poglavju *Odtujeno delo* tako beremo, da je »svobodna, zavestna dejavnost človekov generični značaj«, saj v nasprotju z drugimi živalskimi vrstami, ki proizvajajo samo zase in samo zaradi fizične potrebe, človek proizvaja tudi brez fizične potrebe in dejansko proizvaja šele osvobojen od le-te: »Žival proizvaja samo zase, medtem ko človek reproducira celotno naravo; njen proizvod pripada samo njenemu fizičnemu telesu, medtem ko se človek svobodno upira svojemu proizvodu. Žival oblikuje samo po meri in potrebi vrste, ki ji pripada, medtem ko zna človek proizvajati po meri vsake vrste in zna vsepovsod predmetu dati inherentno dimenzijo; tako človek oblikuje tudi po zakonih lepote.« (Marx v Petrovič 1986b: 23)

Seveda svobode na tem mestu ne smemo razumeti v negativnem smislu kot odsotnost zunanjih ovir in omejitev, ampak predvsem v njenem pozitivnem smislu, kjer je poudarjen kreativni trenutek te dejavnosti. Marx v Rokopisih praxis razmeji tudi od dela, saj se praxis kot svobodna in ustvarjalna dejavnost bistveno razlikuje od dela (*die Arbeit*) kot akta odtujevanja praktične človeške dejavnosti.⁷ Medtem ko je praxis stvar posameznikove želje, samorealizacije in »kraljestva svobode«, je delo stvar nuje, odtujenosti in »kraljestva potreb«.

Morda še najbolj razdelano taksonomijo posameznikovih aktivnosti najdemo v knjigi Mihaila Markoviča – o njegovi neslavni politični transformaciji v poznejših letih na tem mestu ne bomo razpravljali – z naslovom *From Affluence to Praxis* (1974b: 63), kjer avtor človeško dejavnost že v samem izhodišču loči na: (a) odtujeno delo, (b) delo in (c) praxis. Medtem ko je odtujeno delo aktivnost, ki posamezniku onemogoča realizacijo njegovih potencialov in zadovoljitev njegovih potreb, je delo nevtralen koncept, ki se nanaša na instrumentalne aktivnosti, nujne za človekovo preživetje in razvoj. Delo lahko po Markoviču postane praxis – torej idealna aktivnost, ki posamezniku omogoča realizacijo njegovih optimalnih potencialov in je tako cilj sama po sebi –, vendar samo tedaj, ko je svobodno izbrano in ko posamezniku omogoča samorealizacijo in maksimizacijo njegovega kreativnega potenciala. Popolna odprava dela seveda ni mogoča, saj je tudi na višjih ravneh tehnološkega in družbenega napredka potrebna materialna produkcija oziroma rutinsko delo znotraj »kraljestva potreb«, vendar je delo mogoče zreducirati na minimum, da bi se dosegla optimizacija praxisa (Markovič, 1974b: 63–64).

Nasprotovanja odtujenemu delu (in s tem afirmacije praxisa) ne moremo omejiti zgolj na Marxa, saj lahko podobne grobe teoretske nastavke najdemo že v liberalizmu razsvetljenstva. Takšna pozicija klasičnega liberalizma ne bi smela biti presenečenje, saj je liberalizem predin protikapitalističen v svoji genezi, zato lahko številne ideje liberalnih mislecev, pogosto brez večjih ugovorov, brez zadržkov uvrstimo med anarhistične. Tako se tudi celotni opus Adama

⁶ Po Marxu lahko alienacijo definiramo kot diskrepanco med človekovo *aktualno eksistenco* in njegovo *potencialno esenco*, torej kot diskrepanco med tem, kar človek je, in kar bi lahko bil. Človek je posledično vsaj toliko človek prihodnosti, kot je človek preteklosti, saj ni samo to, kar je bil, temveč tudi to, kar bi lahko oziroma moral biti. Cf. Petrovič (1967: 80).

⁷ Na tem mestu moramo opozoriti, da se Marx, kljub jasni demarkaciji med prakso in odtujenim delom sam te analitične razdelitve in terminologije ne drži dosledno. Tako že v *Ekonomsko-filozofskih rokopisih* najdemo občasno enačenje prakse s splošnim pojmom dela, do dodatnih nejasnosti pa pride v poznejših delih, kjer Marx opusti uporabo pojma prakse in uvede koncept samodejavnosti (*Selbstbetätigung*), kot nasprotje od dela. Petrovič (1986b: 25) pri tem dodaja, da je bil kljub vsem nedoslednostim in spremembam v terminologiji cilj Marxove transfilozofije oziroma mišljenja vseskozi enak: spreminjanje dela v to, kar imenuje »praksa« ali pa »samodejavnost« (*der Verwandlung der Arbeit in Selbstbetätigung*).

Smitha pogosto zreducira le na prvih nekaj strani njegovega znamenitega dela *Bogastvo narodov* (*An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) in s tem zgolj na idejo »nevidne roke« kljub dejstvu, da delo obsega pet knjig in da je koncept nevidne roke trga v celotnem delu omenjen zgolj enkrat.

Mnogi danes zamolčijo, da je glavno sporočilo Smithovih del zavračanje »surovih« in »podlih poskusov« »gospodarjev človeštva«, ki želijo slediti »ogabnemu načelu«: »Vse zase, nič za druge.« Nasproti takšnemu patološkemu razmišljanju je Smith postavil koncept prostega trga, ker naj bi ta vodil do ideala svobode in enakosti ter zagotavljal pravico vsakega posameznika do kreativnega in samoizpolnjujočega dela. In tako ni presenečenje, da le nekaj sto strani pozneje, v poglavju *The Expenses of the Sovereign or Commonwealth*, Smith zapiše:

»Razumevanje večjega dela človeštva določa njihova vsakdanja zaposlitev. Tako človek, čigar celotno življenje je omejeno na opravljanje nekaj preprostih operacij, katerih učinki so verjetno vedno enaki, nima priložnosti uporabiti svojega uma . . . in postane tako neumen in ignorantski kot človeško bitje sploh lahko postane. Na veliko veselje svoje države je popolnoma nesposoben presojanja. Njegova spretnost na delovnem mestu se torej razvija na račun njegovih intelektualnih in družbenih odlik. A to je položaj, v katerega je v vsaki »napredni« in »civilizirani« družbi pahnjjen reven delavski sloj, torej velik del ljudi.

Drugачe je v tako imenovanih »barbarskih« družbah, kot jih pogosto imenujejo. V teh družbah najrazličnejše zadolžitve slehernega posameznika silijo k uporabi lastnih sposobnosti, um pa ne pade v dremavo topoglavost, ki v »civiliziranih« družbah poneumlja velik sloj ljudi. V teh »barbarskih« družbah, kot jih imenujejo, je vsak posameznik državnik, ki je sposoben razsojati o interesih družbe ...« (Smith, 1776/2005: 637–638)

Tudi drugi liberalni misleci so prišli do sklepov, da vlade in države kljub svojemu primarnemu poslanstvu preprečevanja krivic, neenakosti in nasilja, v vsakdanjem življenju prevzemajo precej drugačne vloge. So strukture avtoritete in kontrole, ki z varovanjem statusa quo omejujejo in izkrivljajo človekove zmogljivosti in potrebe. Nekateri so naredili še korak naprej s tezo, da družba brez vladarja ne bi vodila v razmere kaosa in nasilja, prej bi vodila k najbolj zaželeni obliki urejenega družbenega življenja. Zavzemajo pozicijo, ki je skladna s pozicijo anarhizma v tem, da zavrača Hobbesovo tezo o »naravnem stanju«, po kateri bi torej v brezvladni družbi vladala permanentna vojna vseh proti vsem. Poudarjajo, da bi to prej vodilo k miroljubni in produktivni družbeni ureditvi, v kateri bi zgolj »popolna svoboda določala dejanja ljudi«. Ljudje, omejeni zgolj z zakoni narave, bi živeli v skladu s svojim razumom, »brez vladarja nad sabo in avtoritete med sabo«. Skoraj identične so besede Mihaila Bakunina:

»Strastno ljubim svobodo, v kateri vidim edino okolje za razvoj in rast inteligence, dostojanstva in sreče ljudi; vendar ne tiste formalne svobode, ki jo vsiljuje, odmerja in reglementira država, država večne laži, ki dejansko nikoli ne zastopa nič drugega kot predprave posameznikov, temelječe na suženjstvu vseh ... Pod tem imenom si predstavljam edino svobodo, ki je tega imena vredna, tisto, pri kateri gre za popolno razvijanje vseh materialnih, duhovnih in moralnih sil, ki so v latentnem stanju lastne vsakomur, svobodo, ki ne pozna nobenih drugih omejitev kot tiste, ki nam jih predpisujejo zakoni naše lastne narave, tako da če natančno premislimo, to sploh niso omejitve, saj nam teh zakonov ne nalaga kakšen zunanji zakonodajalec, ki bi obstajal poleg nas in nad nami. So v nas in nam lastne, so osnova vsega našega bitja, tako materialnega kot intelektualnega in moralnega; namesto da bi jih torej pojmovali kot omejitve, moramo v njih videti resnične pogoje in dejanski vzrok svoje svobode.« (Bakunin, 1986: 226)

Razvoj praxis-filozofije

Novo branje Marxa, predvsem njegovih zgodnjih del, je torej pripeljalo do odkritja humanistične filozofije, ki je bila do tedaj v veliki meri povsem ignorirana ali pa odpravljena kot nepomembna (hegeljanska) deviacija nezrelega, idealističnega Marxa, preden le-ta pride do »pravih« spoznanj – tj. teorije presežne vrednosti in historičnega materializma. Petrović (1967: 13) ob tem poudarja, da ni mogoče sprejeti umetnega ločevanja Marxovega corpusa na »mladega« in »starega« Marxa, temveč je njegovo misel treba in mogoče interpretirati samo kot celoto, saj brez poznavanja Marxovih zgodnjih del le težka razumemo njegova poznejša dela. Še več, teza, da je »mladi« Marx edini »pravi«, naj bi bila po Petroviću (ibid.: 31–32) nepremišljena negacija stalinizma, ki – paradoksalno – stalinizmu sočasno popušča in velikodušno prepušča »starega« Marxa. Protagonisti »diamata« so te poskuse reinterpretacije zavračali kot »abstraktni« humanizem, saj se namesto s ključnimi problemi sodobnega sveta in človeka ukvarja z obskurnimi topikami, kot so alienacija, praksa in samorealizacija. Novo odkrivanje pa se ni končalo pri Marxu, niti pri klasikih marksizma, ampak je drugačno branje Marxa na podlagi in skozi nastavke njegove humanistične filozofije razkrilo vse pomanjkljivosti in senčne strani tako njegove (meta)filozofije kot tudi ortodoksnega marksizma per se. Do kvalitativnih prelomov tako pride tudi z odpiranjem marksizma za ideje in avtorje, ki niso imeli te identitete, saj so se v veliki meri napajali na liberalizmu in anarhizmu.

Nova politična klima in usmeritev države je ta trend filozofskega revizionizma le še dodatno okrepila in dala garancijo za uspešno dokončanje procesa odprave idejnega monizma. Odprle se je torej prostor za elaboracijo marksizma na eni strani in denunciacijo »diamat« šole na drugi.⁸ Petrović (1986a: 150–151) in Marković (1975: 16) ugotavljata, da je imel padec »četrtga klasika« (Stalina) pomembne posledice tudi za predhodne tri, saj njihova dela in ideje niso bili več percipirani kot večne resnice, ki jih je dovoljeno zgolj interpretirati, komentirati ali dodatno potrjevati z novimi podatki in dokazi, temveč so postale zgolj bolj ali manj prikladna vodila za novo raziskovanje in ustvarjanje. Lahko bi zapisali, da je odpiranje političnega prostora vodilo k dokončnemu sprejetju oziroma uveljavitvi nadgrajene različice Marxove 11. teze o Feuerbachu, ki se po Brintonu (2004: 3) glasi: filozofi so Marxa samo različno interpretirali; gre pa za to, da ga spremenimo.

Z reinterpretacijo Marxa praxis-filozofija ponovno opozori, da Marxove misli ni mogoče reducirati na eno dimenzijo, saj je kljub glavnim stalnicam tudi polna notranjih kontradikcij, lastnih kritik in posledično vnovičnih redefinicij stališč. Marxova zapuščina po Petroviću (1967: 339) oceni ni koherenten in zaključen sistem, ampak prej zgolj nabor idej, ki odpira pomembna vprašanja, a jih hkrati veliko pušča odprtih, zgolj skupek poizvedb in raziskav, a brez dokončnih rezultatov.⁹ Če dodamo cinično pripombo Ericha Fromma (v Bottomore, 1963: i), s podobnimi reinterpretacijami Marx preneha biti že zdavnaj umrli svetnik in postane še vedno živ mislec. To je tudi razumljivo, saj revolucionarna teorija ne sme služiti za zamrzovanje misli in koncepcij v nove kalupe, temveč mora prej zgraditi prihodnost na podlagi ekstrapolacije preteklosti in pri tem prispevati svoj delež h graditvi svobodnega in humanega sveta.

V času do znamenitega in v številnih pogledih prelomnega kongresa jugoslovanskega filozofskega društva na Bledu leta 1960, ko mlajša generacija filozofov humanistične orientacije

⁸ Podoben trend prehajanja starih vzorcev in zavračanja vseh dogem zasledimo tudi v filmu, glasbi, likovni umetnosti, arhitekturi, literaturi. Marković (1975: 19) ob koncu pravi, da je bil v tem času socialistični realizem dokončno zavržen kot karikatura marksističnega pristopa k umetnosti.

⁹ Več o (dis)kontinuiteti Marxove misli glej v Petroviću razpravi *The Continuity of Marx's Thought* (Petrović, 1967: 35–51).

¹⁰ Po Markoviću (1975: 24) se faza teoretske graditve konča s kongresom jugoslovanskega filozofskega društva v Skopju leta 1962 in z izdajo zbornika *Humanizam i socializam*, ki je rezultat skupnega dela zagrebških in beograjskih filozofov.

¹¹ Več o »deskriptivnem« in »normativnem« konceptu človekove narave glej v Marković (1974a: 81–91).

dokončno ovrže rigidno in dogmatsko interpretacijo Marxa, je na idejnem področju prihajalo do pomembnih transformacij in prelomov, ki so pripomogli h graditvi teoretske osnove za nastajajočo novo filozofsko strujo.¹⁰ Praxis-filozofije namreč ni mogoče razumeti in obravnavati kot monolitno in homogeno filozofsko šolo, saj so jo sestavljali posamezniki, ki se niso razhajali samo v njihovi raziskovalni specializaciji ali področjih, znotraj katerih so delovali, temveč so se bistveno razlikovali tudi v razumevanju nekaterih osnovnih konceptov, s katerimi so operirali. Na ta raz-

hajanja v svojih delih opozarjajo tako rekoč vsi protagonisti praxis-filozofije – npr. Jakšić 2007, Kangrga 2001, Marković 1975, Petrović 1989, Popov 2003 –, ki ob tem dodajajo, da jih je bolj kot neka teoretska doktrina združevalo skupno zavračanje ortodoksnega marksizma na eni strani in »praktični odnos (...), ki pa ne izključuje možnosti oblikovanja nekaterih osnovnih pogledov, ki jih imajo vsi preostali«, na drugi (Marković, 1975: 31).

Koncepcije in percepcije demokracije v filozofiji prakse

Po idejni zmagi nove orientacije in njeni teoretski konsolidaciji je prišlo do prvih aktivnosti v smeri konkretnega aktivizma, ki bo odražal spoznanje, da vloga revolucionarne filozofije ne sme biti samo pojasnjevanje sveta, temveč njegovo spreminjanje prek ukinjanja (*Aufhebung*) omejitev za nadaljnje širjenje praxisa. To je po Markoviću (1975: 23) mogoče zgolj s preseganjem abstraktne kritične teorije s konkretno, praktično orientirano družbeno kritiko, ki posledično ne bo omejena samo na kapitalistično družbo, saj lahko številne oblike alienacije najdemo tudi v postrevolucionarni družbi – npr. fetišizem blaga, nacionalizem, apropiacija presežne vrednosti s strani političnih elit, delitev dela, ki povečuje razliko med kreativno aktivnostjo manjšine in monotonim ter degradirajočim delom večine. Kritika praxis-filozofije tako ne vodi v »abstraktno negacijo«, ki meri na popolno odpravo objekta kritike, temveč je – kot je bilo že zapisano – konkretna, saj predvideva *Aufhebung* oziroma odpravo zgolj tistih značilnosti in elementov objekta kritike, ki pomenijo njegove bistvene notranje omejitve (Petrović, 1972: 162).

Tako tudi »kritike vsega obstoječega«, na kateri gradi praxis-filozofija, ne moremo razumeti kot goli nihilizem in destrukcijo vsega obstoječega, ampak zgolj in samo kot njegovo transcendenčno prek družbene revolucije, katere po Petroviću (1978: 64) ni mogoče enačiti z uporabo sile, strmoglavljenjem vlade ali ekonomskim kolapsom sistema, saj revolucija »ni samo prehod iz ene oblike bivanja v drugo, višjo, temveč je najvišja oblika bivanja samo bivanje v svoji popolnosti. Revolucija je najbolj razvita oblika ustvarjanja in najbolj avtentična oblika svobode. Je sama 'bit' bivanja, bivanje v svoji 'biti'« (Petrović, 1978: 64).

V razpravah o vrednosti praxis-filozofije je s strani njenih kritikov pogosto prihajalo do ugovorov, da je njena ontološka percepcija človeka povsem »nerealistična«. V najboljšem primeru je »normativna« ali »preskriptivna«, saj je v dosedanji zgodovini človeka in njegovo delovanje prej označevala nesvoboda in nekreativnost, ne pa svobodna in kreativna dejavnost – ergo delo, ne pa praksa.¹¹ Petrović (1986b: 41) izpostavlja, da so bili takšni ugovori neupravičeni, saj definiranje človeka kot bitja prakse in prakse kot svobodne in kreativne dejavnosti ne pomeni niti »deskriptivne« niti samo »normativne« obravnave, pač pa prej »ekspresivno« in »potencialno«, v smislu, da izpostavljajo človekov potencial – nekaj, kar se loči od tega, kar je, kakor tudi od tega,

kar naj bi bilo.¹² Seveda ontološke pozicije praxis-filozofije ni mogoče razumeti kot naivno in poenostavljeno apoteozo človeške narave, ki obravnava zgolj posameznikov potencial za dobro in kreativno. Ob deskriptivnem konceptu človeške narave, ki ga je mogoče potrditi z zgodovinskimi dokazi, praxis-filozofija uvaja tudi normativni koncept, ki temelji na premišljevanju o možnostih onkraj obstoječih danosti. Ontološka pozicija praxis-filozofije pomeni dodatno oddaljevanje od redukcionalizma ortodoksnega marksizma, po kateri vprašanje človekove svobode tu in sedaj ni ključno, saj je človek zgolj tabula rasa oziroma modelima masa, ki jo prosto determinira družbeno-ekonomska formacija družbe in njene notranje omejitve. Teorija človekove narave in filozofska antropologija, ki jo najdemo znotraj filozofije prakse, je v tem pogledu bistveno bolj kompleksna.

Za razliko od dogmatičnega marksizma detektira in naslavlja zapleteno vprašanje o primerni obliki družbenega, ekonomskega in političnega sistema, ki bo človeku prakse z določenimi intrinzičnimi potenciali omogočala največjo stopnjo samorealizacije in maksimizacije (notranjega) kreativnega potenciala. Ali če isto vprašanje postavimo s pomočjo kategorialnega aparata praxis-filozofije, zastavlja si vprašanje: »Pod kakšnimi pogoji, v kakšni družbeni organizaciji lahko človeška aktivnost postane objektivizacija posameznikovih najbolj kreativnih kapacitet in sredstvo za zadovoljevanje pravih individualnih ter skupnih potreb?« (Marković, 1975: 37). O odgovoru na to vprašanje lahko zaradi trenutne stopnje (ne)razvitosti znanosti seveda le ugibamo, pri tem nam tudi politična antropologija praxis-filozofije pomaga le v toliko, da nas vedno znova opominja na vpliv zunanjih okoliščin, ki lahko človeški potencial usmerijo v to ali drugo smer. Človekova narava je namreč struktura konfliktnih dispozicij, ki se razvijajo v času in se lahko v primernih zgodovinskih okoliščinah okrepijo, zatrejo ali modificirajo na vrsto različnih načinov (Marković, 1974a).¹³

Da bi nov idejni tok dobil tudi ustrezno institucionalno formo oziroma milje, ki bi krepil odprto in svobodno razpravo o marksističnem humanizmu ter problemih sodobnega sveta in človeka, je bila leta 1963 organizirana poletna šola na Korčuli, leto pozneje pa ustanovljen filozofski časopis Praxis.¹⁴ Obe instituciji, katerih zgodbi je treba v veliki meri obravnavati skupaj, sta pomembno prispevali k medsebojnemu oplajanju idej in dodatnemu poglobljanju stališč praxis-filozofov. Poletna šola je bila skupaj s časopisom eden redkih – fizičnih in idejnih – forumov, ki je progresivnim mislecem na obeh straneh »železne zavese« (in tistim vmes!) omogočal medsebojno izmenjavo mnenj in izkušenj ter tako bil prostor njihovih najbolj plodnih in burnih filozofskih razprav. Jugoslovanska filozofija je v tem času postala pravi družbeni fenomen, saj so nekoč hermetično zaprte in nezanimive akademske debate zamenjala javna filozofska predavanja, ki so privabljala in zanimala najširšo javnost zunaj ozke akademske skupnosti. Po filozofskih knjigah in drugih publikacijah so segali vsi segmenti družbe, ob tem pa so posamezne številke Praxisa in nekatere filozofske razprave postale prvovrstni kulturni in politični dogodki (Marković, 1975: 11). Šola in časopis sta akademike in študente iz regije neločljivo umestila v najaktualnejše intelektualne

¹² Lahko bi tudi zapisali, da praxis-filozofija zavrača koncept *natura naturata* in pojmovanje človeka v zgodovinskem smislu »kot stvari so ali kot so to postale«, in namesto tega prevzema in operira s filozofskim konceptom *natura naturans* in s tem pojmovanje človeške narave v filozofskem pogledu, »kot stvari lahko postanejo«.

¹³ Ne moremo se sprenevedati, da človeška narava nima potenciala za nasilje; naša narava in sposobnosti nam ne nazadnje omogočajo enkratno »zmožnost« vojskovanja in organiziranega nasilja, ki je sicer ne najdemo pri nobeni (drugi) živalski vrsti. Vendar ima človeška narava tudi neomejeno željo in potrebo po dobrem in svobodi, po zavračanju nasilja, ubijanja in avtoritete. Seveda se na tem mestu upravičeno postavlja vprašanje rabe in zlorabe znanosti. Zakaj zgodovina in znanost tako vestno beležita in spominjata na vsa dejanja obupa in nasilja, na drugi strani pa molčita glede bogate zgodovine pogumnih dejanj posameznikov, ki so kljubovali oblastnikom in njihovim ukazom po povzročanju novih krivic soljudem?

¹⁴ Ernst Bloch je na primer Praxis označil kot »zagotovo najboljši filozofski časopis našega časa« (Bloch v Petrović, 1986b: 34).

tokove in politične razprave tedanjega časa ter z institucionalno graditvijo »stičišč za intelektualno razpravo čez ovire železne zavese« (Kanzleiter, 2007: 225) pripomogla k oplajanju praxis-filozofije z idejami akademikov, kot so, inter alia, E. Bloch, E. Fromm, H. Marcuse, H. Zinn, H. Lefebvre.

Tudi po zaslugi teh izkušenj so praxisovci prej omenjena teoretska izhodišča o problemih postrevolucionarnih družb kmalu tudi praktično potrdili v svojih lucidnih analizah. V raziskavah o posameznih vidikih družbenega in političnega življenja v Jugoslaviji so prišli do sklepov, da je tudi v jugoslovanski družbi mogoče najti oblike politične in ekonomske alienacije, da je eksploatacijo proletariata s strani lastnikov kapitala nadomestila eksploatacija novih elit, ki jih je mogoče identificirati v tehnokraciji in birokraciji; da je uvajanje mehanizmov tržnega gospodarstva reproduciralo antagonizem med delom in kapitalom; da je samoupravljanje mogoče najti samo na mikroravni podjetij, znotraj lokalnih skupnosti in organizacij, medtem ko ga na višjih, odločevalskih ravneh ni mogoče zaslediti. Tako po Markoviću (1975: 39) v Jugoslaviji revolucija nikoli ni bila dokončana, saj zasebno lastništvo produkcijskih sredstev ni bilo transcendirano v družbeno lastnino, temveč samo preoblikovano v državno lastnino; neustrezna delitev dela ni odpravila monotonega in odtujenega dela, ki je proletariat nevtraliziral v kapitalizmu; buržoazna država ni bila transcendirana v mrežo samoupravnih organov in delavskih svetov, ampak je prerasla v državo, ki jo vodi birokracija in tehnokracija; politična stranka kot tipična oblika malomeščanske politične organizacije ni bila odpravljena, temveč je postala v nekaterih pogledih še bolj avtoritarna, ideološka indoktrinacija, znotraj nje pa še bolj drastična.

Outro

Rešitev, ki jo je predvidevala praxis-filozofija, je zahtevala popolno deprofesionalizacijo politike, širjenje samoupravljanja na vse ravni in v vse sfere družbe, ustanavljanje in uvajanje delavskih svetov tako na regionalni, republiški kot tudi zvezni ravni, ter ne nazadnje uvajanje participativne demokracije in radikalne demokratizacije z odpravo same partije. Zahtevala je torej odpravo vseh monopolov moči in odpravo vseh avtoritarnih in hierarhičnih organizacij, kot sta, inter alia, država in stranka (ibid.: 26). Takšne aspiracije so bile za tedanjo politično oblast (pre) radikalne in popolnoma nesprejemljive, čeprav so bile zgolj dosledna interpretacija Marxove misli in samega programa Zveze komunistov iz leta 1958. Kot ugotavlja Marković (ibid.: 40), je bil edini greh in napaka »praxisovcev« –, ki je vodila do vrste političnih pritiskov, ki so se po študentskih protestih leta 1968 samo še stopnjevali in končno kulminirali z ukinitvijo korčulanske poletne šole in prenehanjem izdajanja časopisa Praxis leta 1974 ter izključitve osmih sodelavcev časopisa (»beograjske osmerice«) z beograjske filozofske fakultete leta pozneje –, da so te ideje vzeli resno. Sher (1974: 4) opozarja, da je treba za razumevanje njihovih dosežkov upoštevati tudi širši politični in predvsem zgodovinski kontekst, v katerem so delovali: »

Nikjer v Vzhodni Evropi ni nastal tako trajen, javen, živahen, neomejen in iskren dialog o temeljnih družbenih načelih, sociopolitičnih in kulturnih formah, ki so se razvile pod komunistično oblastjo, in naravi politične avtoritete. Nikjer drugje ni takšna razprava, četudi je trajala le kratek čas, dobila tolikšne podpore in legitimnosti kot v Jugoslaviji, in nikjer ni pritegnila tako široke mednarodne pozornosti.«

Da se je vse to dogajalo v Jugoslaviji, po Sheru (ibid.: 3) potrjuje izredno fleksibilnost in trdoživost te izjemne države in politične strukture, vendar, v luči nasilnega zatrtja poskusa Praxis, tudi postopno izgubo nekaterih kvalit, zaradi katerih je bil dotlej jugoslovanski ekspe-

riment enkratna in pogumna avantura v demokratični socializem. Odveč je poudarjati, da je zgodovina že potrdila Sherova opažanja, pri tem pa jih je potrdila kar z dvojno mero, saj se je sklepni del te avanture v 90. letih prejšnjega stoletja odvijal hkrati kot tragedija in farsa.

Praxis-filozofija se je z radikalno reinterpreteracijo mladega Marxa zelo približala anarhistični poziciji. Ne smemo pozabiti, da je bil eden pomembnejših praxisovcev tudi Trivo Indjić, ki je eksplicitno posegal v področje anarhistične politične misli, medtem ko je bil med vidnejšimi zunanji sodelavci časopisa Praxis tudi francoski anarhist Daniel Guérin. Posledično je bila praxis-filozofija deležna očitkov, da ne gre za avtentični marksizem, temveč za »anarho-liberalizem«. Do določene mere so bili ti očitki tudi upravičeni, saj praxis-filozofije tako nikoli ni označeval ozki ekonomski redukcionizem, ki bi pripeljal do fetišizacije ekonomske eksploatacije in razrednega antagonizma, temveč je filozofija prakse operirala s konceptom dominacije, ki je posledično detektiral oziroma vključeval eksploatacijo, ki morda sploh nima ekonomskega pomena – e. g., dominacijo moških nad ženskami, dominacijo birokracije in tehnokracije nad delavci. Praxis-filozofija je tako postavila veliko širše in pomembnejše vprašanje, ne zgolj vprašanja razrednega antagonizma, ampak hierarhije kot takšne.

Drugi sklep, ki izhaja iz branja obstoječe ureditve skozi praxis-filozofijo, pa je povsem drugačno razumevanje demokracije same. Demokracije ne enači zgolj s primerno ustavo, določeno konstelacijo centrov politične moči v družbi in ločitvijo oblasti na posamezne veje, temveč jo, če pritrdimo Westu (2005: 68), razume kot glagol, nikoli kot samostalnik. Po Petroviću (1986a: 26) demokracija tako ni stvar določenega načina produkcije in konsumpcije, temveč je predvsem stvar svobode. Iz tega sledi, da demokracije ni mogoče omejevati zgolj na politiko (dosežek 18. stoletja), ampak mora ta nujno vključevati celotno družbeno in ekonomsko življenje. Demokracija prav tako ni stvar politične agorafobije in izključevanja, ki označuje in je hkrati rezultat predstavniske demokracije znotraj nacionalnih držav, temveč stvar vključevanja in prakse znotraj transkulturnih skupnosti. Rezultat tega dualizma so popolnoma ločene razprave o demokraciji in ne nazadnje vrsta diskusij o stopnji demokratičnosti institucij in institutov, ki so že v svojem bistvu nasprotje demokratičnih praks. Rezultat teh in podobnih zmot je ne nazadnje tudi hegemonika predstava demokracije, ki je rekuiperirala zgolj besedo, a je hkrati zavrnila njeno vsebino.

In čisto na koncu se vrnimo k sklepnim besedam Programa Zveze komunistov Jugoslavije iz leta 1958, ki so jih »praxisovci« vzeli zares: »nič, kar je ustvarjeno, ne sme biti tako sveto, da se ne bi umaknilo tistemu, kar je še bolj napredno, še bolj svobodno in še bolj človeško«. Pred nami je tako zahtevna naloga prefigurativne avanture v nove politične strukture in prakse, pri čemer nas mora voditi napotek martiniškega filozofa Frantza Fanona, da v iskanju novega ne plačujemo tributa dekadentni preteklosti z ustanavljanjem novih držav, institucij in družb, posnetih po njej. »Človeštvo pričakuje od nas vse kaj drugega kakor karikirano in nespodobno posnemanje. Če hočemo, da človeštvo napreduje le za las, če ga hočemo popeljati na višjo raven (...), potem je treba izumljati in odkrivati.« (Fanon, 1965: 303). Potreben je torej praxis.

Literatura

- BOTTOMORE, T. B. (UR.) (1963). *Karl Marx: Early Writings*. New York, NY, McGraw-Hill.
- BRINTON, M. (2004). *For Workers' Power: The Selected Writings of Maurice Brinton*. Oakland, CA, AK Press.
- CROCKER, D. A. (1983). *Praxis and Democratic Socialism: The Critical Social Theory of Marković and Stojanović*. Atlantic Highlights, NJ, Humanities Press.

- DOLGOFF, S. (UR.) (1990). *Bakunin on Anarchism*. Montréal, Black Rose Books.
- FANON, F. (1965). *Upor prekletih*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- GOLUBOVIĆ, V. (1990). *Mogućnost novoga: Vidokrug jugoslovenske filozofije*. Zagreb, Zavod za filozofiju, Filozofski fakultet – Zagreb.
- GRAEBER, D. (2007). *Possibilities: Essays on Hierarchy, Rebellion, and Desire*. Oakland, CA, AK Press.
- JAKŠIČ, B. (2007). Praxis Gaje Petrovića. *Filozofija i društvo* 18 (2): 73–97.
- JORDAN, TIM (2002): *Activism!, Direct Action, Hactivism and the Future of Society*. London: Reaktion Books.
- KANGRGA, M. (2001). *Šverceri vlastitog života*. Beograd, Res publica.
- KANZLEITER, B. (2008). Yugoslavia. V *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956–1977*, ur. Martin Klimke in Joachim Scharloth, 219–228. New York, NY, Palgrave Macmillan.
- KANZLEITER, B., STOJAKOVIC, K. (UR.) (2008). *1968 in Jugoslawien: Studentenproteste und kulturelle Avantgarde zwischen 1960 und 1975. Gespräche und Dokumente*. Bonn, Dietz Verlag.
- MARKOVIĆ, M. (1974a). *The Contemporary Marx: Essays on Humanist Communism*. Nottingham, Spokesman Books.
- MARKOVIĆ, M. (1974b). *From Affluence to Praxis: Philosophy and Social Criticism*. Ann Arbor, MI, The University of Michigan Press.
- MARKOVIĆ, M. (1975). *Yugoslavia: The Rise and Fall of Socialist Humanism: A History of the Praxis Group*. Nottingham, Spokesman Books.
- MARKOVIĆ, M. (1982). *Democratic Socialism: Theory and Practice*. Sussex, The Harvest Press.
- MARKOVIĆ, M., PETROVIĆ, G. (ur.) (1979). *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*. Boston, MA, D. Reidel Publishing Company.
- MAY, T. (1994). *The Political Philosophy of Poststructuralist Anarchism*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- PETROVIĆ, G. (1967). *Marx in the Mid-Twentieth Century: A Yugoslav Philosopher reconsiders Karl Marx's Writing*. Garden City, NY, Anchor Books.
- PETROVIĆ, G. (1972). *Čemu Praxis*. Zagreb, Praxis.
- PETROVIĆ, G. (1978). *Mišljenje revolucije: Od ontologije do »filozofije politike«*. Zagreb, Naprijed.
- PETROVIĆ, G. (1986a). *Marx i maksisti. Odabrana djela, Vol. 3*. Zagreb, Naprijed.
- PETROVIĆ, G. (1986b). *Praksa/istina*. Zagreb, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.
- POPOV, N. (1989). *Contra fatum: Slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu (1968–1988)*. Beograd, Mladost.
- POPOV, N. (2003). *Sloboda i nasilje: Razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi*. Beograd, Res publica.
- SECOR, L. (2002). Testaments Betrayed: Yugoslav Intellectuals and the Road to War. V *Quick Studies: The Best of Lingua Franca*, ur. Alexander Star, 269–294. New York, NY, Farrar, Straus and Giroux.
- SHER, G. S. (1977). *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Bloomington, IN, Indiana University Press.
- SHER, G. S. (ed.) (1978). *Marxist Humanism and Praxis*. Buffalo, NY: Prometheus Books, 1978.
- SMITH, A. (2005). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. University Park, PA, The Pennsylvania State University.
- WARD, C. (1982). *Anarchy in Action*. London, Freedom Press.
- WEST, C. (2005). *Democracy Matters*. New York, NY: Penguin Books.

O transformaciji in radikalizaciji študentskih gibanj

Univerza in kolesje kapitalizma

Člani študentskega gibanja *Students for a Democratic Society* (SDS) so pred skoraj pol stoletja v *Porthuronski izjavi* zapisali: »Če se zdi, da skušamo doseči nedosegljivo, potem naj se ve, da ravnamo tako, da bi se izognili nepredstavljevemu.« (Hayden idr., 1986: 586) Dejanska specifičnost takratnega zgodovinskega trenutka, ki spada v šestdeseta leta dvajsetega stoletja, se skozi današnjo percepcijo realnosti zdi zgolj navidezna: ko študentje v Port Huronu (Michigan, ZDA), kjer je med 11. in 15. junijem 1962. leta nastal omenjeni dokument, zapišejo, da bi se radi »izognili nepredstavljevemu«, merijo na zelo podoben položaj, kot ga lahko znotraj sfere izobraževalnih institucij in univerze ter tudi nacionalne države ter (globalne) družbenopolitične ureditve v večini zaznavamo tudi danes.

Hkrati ne bomo tvegali preveč, če (takratno in današnjo) »nedosegljivost« izenačimo z (današnjo in takratno) nujnostjo preloma z dominantno kapitalistično ideologijo, ki poskuša doseči konstantno ohranjanje *statusa quo*, kamor lahko med drugim vključimo konsolidiranje obstoječih (hierarhičnih) družbenih razmerij, nadvlado posameznika nad posameznikom, družbeno neenakost, izkoriščanje, omejitve svobode, številne diskriminacije, nedemokracija, protidemokracija in vseobsegajočo diktaturo kapitala.

Študentski upori predvsem – četudi bomo v nadaljevanju pokazali, da je njihova vloga veliko širša – problematizirajo vlogo univerze: opozarjajo na njeno zaprtost, rigidnost, zastarelost in pasivno pozicijo sprejemanja družbene realnosti. Univerza je v tem pogledu – sledeč Althusserju (2000) – eden ideoloških aparatov države, ki je s svojim delovanjem vsakršni oblasti predvsem orodje, s katerim lahko obvladuje in širi svojo hegemonijo. Ker so znotraj kapitalističnega svetovnega sistema (Wallerstein, 2006), katerega glavni cilj je neskončna akumulacija kapitala, v ospredju predvsem ekonomski interesi, je univerza zaradi svoje (načrtno) neaktivne vloge pri spreminjanju obstoječega lahko prepoznana zgolj kot družbenopolitični akter, ki se zaradi lastne (ekonomske) koristi pridružuje tokovom enodimenzionalnega razumevanja sveta.

Po neoliberalni ideologiji naj bi bila paradna atributa kapitalizma »prosti« trg in »svoboda« trgovina, zato univerzi ne preostane nič drugega, kot da se obnaša po logiki ekonomskega subjekta, ki na trgu z drugimi subjekti tekmuje v želji po doseganju najboljših rezultatov v lastno korist. S tem se je prisiljena odreči vsakršnemu zoperstavljanju sistemu, saj bi tako škodila tako celotni strukturi kot predvsem – kar je zanjo najpomembnejše – svojim interesom.

Tovarna znanja

Univerza je danes enako pomembna za ekonomijo, kot so bile v času industrijskega razvoja za gospodarstvo pomembne tovarne (Hayden, 2005: 31). Izhajajoč iz te trditve lahko sledimo premislekom Jerrya Farberja, ki se v razpravi z naslovom *The Student as Nigger* sprašuje o vlogi študentov znotraj univerzitetnega izobraževalnega sistema. Farber (1998) ugotavlja, da so študentje na univerzi na enak način vključeni v verige kot delavci v tovarni, pri obeh skupinah gre za številne podobnosti, ki se kažejo predvsem v podrejenosti, vodljivosti in izkoriščanju. Farber nadaljuje: »Sužnjev se ne da izobraziti, lahko se jih samo trenira, oziroma, če uporabim še bolj grdo in časovno primernejšo besedo – lahko se jih samo programira« (ibid.). Univerza prek svojih institucij, ki venomer težijo k ohranjanju svojega nespremenjenega položaja, ustvarja takšen model študentov, ki so pripravljene in predvsem natančno usmerjeni, kako naj delujejo med študijskim procesom, pri čemer morajo biti njihove misli, vedenje in ravnanje ujeti v okviru strogo dovoljenega in zaželenega.

Študentje so na tej točki prisiljeni, da delujejo konformistično in da se osredinjajo zgolj na ponujeni kurikulum, ki ga na postavkah starih, preizkušeno delujočih kategorij (pred)določa univerza. S tem teži k zagotavljanju nizke dinamike znotraj različnih skupin študentov, ki se zaradi vsiljevanja pogoja indiferentnosti niso sposobni odzvati na očitno diskrepanco med intenzivnostjo sprememb v družbi in (ne)intenzivnostjo sprememb na univerzi. Tako so študentje prepoznani zgolj kot posamezniki v kolesju izobraževalnega procesa. Reducirani so na opravljanje ponavljajočih se nalog, s katerimi utrjujejo samo vsakodnevno rutino in »uporabno« znanje, ki ga bodo lahko v prizadevanju za lasten uspeh po končanem študiju uporabili na trgu delovne sile.

Zadnikar (2001: 55–71) v analizi *Šola pod liberalizmom* ugotavlja, da izobraževalne institucije (šola, fakulteta, univerza) »na konceptualni ravni in pri praktičnih prizadevanjih čedalje bolj vsiljujejo individualizacijo«. S tem izobraževalne ustanove študente oropajo solidarnosti in jih oddaljujejo oziroma odtujijo od skupnih, kolektivnih identitetnih priložnosti. To lahko vodi le v apatično delovanje študentov, ki ga producira delovanje univerze. Hayden (2005: 4) je v razmišljanjih o vlogi študentov v šestdesetih zapisal, da je apatija pravzaprav nekaj, kar sta si administracija in birokracija od nekdaj želeli: »Apatija ni bila naša napaka, niti naključje, ampak prej rezultat družbenega inženiringa institucij, ki nas učijo, zaposlujejo, zabavajo, dolgočasijo, kontrolirajo in hočejo, da sprejmemo absolutno nezmožnost drugačnega delovanja«. Zato je kakršen koli upor študentov še toliko manj mogoč, saj se ti ne morejo neposredno obrniti proti sami univerzi in njihovim institucijam, ker bi v resnici morali najprej spoznati, da je ravno ideologija univerze, ki jo nosita učni program in načrt, tisto skrito dejstvo, ki kontrolira in brzda njihovo željo po zoperstavljanju sistemu.

Kljub vsem omejitvam in oviram pa je treba zamajati stanje popolnega enoumja, ki na izobraževanje in univerzo gleda zgolj kot na kategorijo determinirane realnosti, v okviru

katere niso mogoče nikakršne spremembe. Ravno v tej zvezi se ponuja prostor konfrontacije z anahronizmi izobraževalnega sistema, ki kljub svojim prizadevanjem po vzpostavljanju *statusa quo* in oženju obzorja spopada idej študente (paradoksalno) spodbujajo k iskanju novih načinov prelomitve z neizogibnim in usodnim položajem. Prepoznana »nova kritična pozicija« mora predvsem izumiti takšne družbene in politične koncepte, ki bodo sprva spoznali, da je neoliberalizem študente že med študijem reduciral na potencialno delovno silo, ki se mora čimprej podrediti logiki trga in kapitala, ter omejil njihove misli in želje po uporu, kritičnosti in kreativnosti.

Percepcija in refleksija lastne pozicije študentov mora to zavedanje transformirati v delovanje, v katerem se bo študentsko gibanje zoperstavilo vladajoči ideologiji institucij, ki v največji meri koristijo izključno kapitalu, in prepoznati, da sta samo premikanje in odprava obstoječih družbenih (hierarhičnih) razmerij (edina) prava pot pri iskanju alternativ in boljše, pravičnejše realnosti, v kateri bodo študentje našli prostor za udejanjanje svojega emancipatornega potenciala, temelječega na novih oblikah sodelovanja, solidarnosti in vzajemne pomoči.

Proti predstavnštvu, za transformacijo in participacijo

Transformirana vloga se radikalno razlikuje od obstoječih oblik študentskih bojev, temelječih na načelu predstavnštva, ki delujejo zgolj v ustaljenih političnih praksah in s tem privolijo v neokorporativistično logiko premagovanja družbenih problemov. Naj se zdi še tako samoumevno, da so meje političnega delovanja v današnjem času zakoličene zgolj v (pre)ozkem prostoru dominantne predstavnške demokracije (*via* študentske organizacije *versus* vlada), je vsekakor treba te oblike gospostva zamenjati z novimi progresivnimi političnimi koncepti, ki bodo vključevali neposredne, kolektivne akcije in odpirali nova mesta študentskih bojev znotraj univerze in izobraževalnega sistema.

Študentska gibanja se morajo tako odreči predstavnški obliki demokracije, ki skuša vsako problematiko reševati znotraj danega sistema. Pri tem vprašanju se je smiselno spomniti na pesem *Leaders (Voditelji)*, ki jo leta 1967 objavil *underground* časopis *The Seed*. Z njo je želel opozoriti na zaskrbljenost glede sistema, vodstva in birokracije. V zadnjem delu besedila je zapisano: »Vemo, da sistem ne deluje, ker živimo na njegovih ruševinah. Vemo, da voditelji ne delujejo, ker nas vsi vedno znova pripeljejo do sedanje realnosti, tako dobri kot slabi voditelji ... Kar sistem razume kot organizacijo« */.../*, »je sistemska kletka, ki samovoljno omejuje mogoče. To ni nikoli delovalo. Vedno je proizvajalo sedanost.« (Breines, 1989: 36)

Gibanja študentov, ki glede na svojo specifično usmerjenost študijske smeri in programov poskušajo uveljaviti tudi različne interese, morajo svojo sedanost in prihodnost vzeti v svoje roke in začeti spodbujati samoniklost, samoorganizacijo in samoupravljanje. Zavreči morajo sodelovanje z obstoječimi predstavnškimi institucijami in raje začeti ustvarjati svoje. Le na takšen način, ki bo popolnoma transformiral in radikaliziral dominantne družbenopolitične odnose, se lahko v študentskih gibanjih znova zbudi želja po spreminjanju in izboljševanju lastnega položaja znotraj univerze. Na nujnost študentskega upora je morda še najbolj opozoril Martin Luther King ml., borec za državljanske pravice, ki je leta 1959 v *Izjavi na mladinskem pohodu za integrirane šole* študentom dejal, da kakršno koli kariero si že izberejo, vedno morajo biti hkrati tudi uporniki in borci za pravice: »Naj to postane osrednji del vašega življenja« */.../* »dalo vam bo tisti redki občutek plemenitosti, ki lahko vznikne zgolj iz ljubezni

in nesebične pomoči sočloveku« /.../ [tako] »boste iz sebe naredili veličastnejšo osebo« /.../ »in veličastnejši svet, v katerem boste živeli« (Luther King, 2008: 165).

Kljub vsem nujnim prizadevanjem študentskih gibanj, da svoj boj usmerijo na način, ki so ga študentje izbrali sami, pa je ključnega pomena, da transformirana oblika delovanja in vplivanja ne pozabi na ugotovitve članov SDS, ki v Porthuronski izjavi razpravljajo o univerzi in družbeni spremembi. Pri tem med drugim kot bistvene poudarjajo naslednje značilnosti univerze: prvič, univerza je spregledan sedež vpliva; drugič, univerza je v izjemno kompleksni realnosti središčna institucija za organiziranje, ocenjevanje in prenašanje vedenja; in tretjič, univerza je edina institucija, ki je odprta za participacijo posameznikov z domala kakršnimi koli nazori in hkrati zaradi družbene relevance, dostopnosti do vedenja in notranje odprtosti potencialni temelj in gibalno družbenih sprememb (Hayden idr., 1986: 584–587).

Na tem mestu mora biti vloga univerze obravnavana na takšen način, ki omogoča nekonvencionalno obliko sodelovanja znotraj izobraževalnih ustanov. Z bojem in neposrednim zavzetjem strani si morajo študentska gibanja namreč izboriti svoj položaj, ki jim s pomočjo demokratičnih vzvodov neposredne akcije in participacije omogoča, da lahko začnejo izkoriščati zgoraj omenjene značilnosti in predvsem prednosti univerze. Na tej točki mora biti vzpostavljen »svoboden« odnos, ki ga na dveh ravneh v šestdesetih poudarja že družbeno gibanje *Free Speech Movement*: prvič, študentje morajo imeti možnost, da lahko svoje politične ideje in koncepte predstavijo brez kakršnih koli zadržkov in bojazni, da bi bili za to kaznovani; in drugič, svoboda govora in izražanja političnih stališč mora potekati skozi odprto komunikacijo, ki presega obstoječi okvir in opogumlja posameznike, da izrazijo svoja politična prepričanja (Breines, 1989: 42).

Ker pa »se nihče ne odpove svojim privilegijem brez močnega odpora« (Luther King, 2008: 91), je utopično pričakovati, da bi si lahko študentska gibanja izborila svoje pravice brez konstantnega, vsakodnevnega družbenega boja z institucijami, ki jih – četudi bodo postavile svoje avtonomne oblike delovanja – še vedno neposredno obkrožajo. Tom Hayden, eden izmed voditeljev SDS, poudarja, da se študent ne sme izobraževati zgolj kot študent sam po sebi, temveč kot človek, ki ga stvari dejansko tudi zanimajo in za katere mu je mar: »Dovoli svojim idejam, da postanejo del tvojega življenja, in tvojemu življenju, da postane del tvojih idej.« (Breines, 1989: 101) Podobno je dodal tudi Paul Potter, prav tako član SDS, ki je v brošuri z naslovom *The Intellectual as an Agent of Social Change* lucidno opozoril na vlogo intelektualcev, ki morajo svoj prostor iskati v družbenih gibanjih: »v politični akciji in agitaciji« (ibid.).

S pomočjo vzvodov participativne demokracije se mora tako vzpostaviti prostor, ki ne bo zgolj ena izmed alternativnih oblik ureditve in organiziranja, temveč območje odprtih dimenzij, ki bo v vsakem trenutku pripravljeno sprejeti nove ideje, koncepte in poglede, da bi se lahko odprlo novo obzorje možnosti svobodnega in enakopravnega sodelovanja posameznikov znotraj različnih študentskih gibanj.

Transcendiranje lastnih interesov

Kot je bilo na kratko nakazano že v uvodnih vrsticah, je treba na vlogo študentskega gibanja gledati veliko širše in vztrajati, da je preprosta razlaga njihovega delovanja znotraj prostora izobraževalnih institucij preozka, saj bi študentsko gibanje tako uveljavljalo zgolj lastne interese. V želji po transformaciji družbe kot celote bi bila takšna oblika delovanja povsem nezadostna.

Holloway (2010) ponudi v tem kontekstu luciden primer delovanja zapatistov, staroselskega gibanja v mehiški pokrajini Chiapas, ki pravijo »mi smo domorodci, vendar smo več kot to«. Izjava jasno kaže na nujnost globalnega vidika in transcendiranja lokalne ravni in identitete, če želimo ustvariti nov svet, »zasnovan na vzajemnem priznanju dostojanstva«. Šele globalna dimenzija posameznega gibanja pomeni resno grožnjo (globalnemu) kapitalizmu.

Na enak način je na primer treba gledati tudi na gibanja šestdesetih, kjer ne smemo gledati na boj za pravice Afroameričanov zgolj kot na boj za pravice omenjene populacije, temveč kot na prizadevanje, da bi v novih družbenih odnosih imeli enake pravice vsi posamezniki ne glede na raso oziroma barvo kože. Enako velja tudi za feministično gibanje, ki se ne bori zgolj za pravice ženskega spola, temveč za svet, v katerem bo delitev ljudi v posamezne kategorije odpravljena, itd.

Študentsko gibanje samo po sebi tako ne more zamajati temeljev obstoječe ureditve, vsekakor pa je lahko zelo pomemben člen v skupnem boju proti vsakršni obliki oblasti. Po zgledu zapatistov bi se lahko v okviru študentskega gibanja prevzelo geslo, ki se ponuja kar samo: »Mi smo univerza, vendar smo več kot to.« Pri tem je ključnega pomena, da so študentska gibanja sposobna spoznati tudi preostale progresivne skupine, ki sicer delujejo na drugih področjih. Ravno povezava z družbenimi gibanji, ki se prav tako zoperstavljajo komandi, se zdi nujno dejstvo v boju za doseganje družbenih sprememb.

Totalitarnim inklinacijam vodilnega svetovnega nazora se morajo tako postaviti nasproti različni »žepi upora« (Marcos, 2002), ki odpirajo nova obzorja družbenih bojev, »ki se dotikajo in razhajajo, vplivajo drug na drugega (...) [ter tako] ustvarjajo kaos razpok« (Holloway, 2010), v katerih nastaja možnost konstelacije novih, avtonomnih in emancipatornih oblik družbenega delovanja. Pri tem je obenem nujno, da v množici bojev skupnosti v uporabi niso zreducirane na postavko univerzalnega boja, temveč jim mora biti znotraj tega spopada omogočen prostor, da ohranjajo svojo partikularnost v »svetu mnogoterih svetov« (EZLN, 2005).

Alternativni politični koncepti, ki jih predstavljajo mnogoteri družbeni gibanja, se morajo poistovetiti s tistimi oblikami družbenega boja, ki temeljijo na dveh ključnih značilnostih: na poziciji *reakcije* na eni strani in na poziciji *kreacije* na drugi. Pri tem je bistveno, da se skupnost v uporabi v prvem primeru pridruži množstvu bojev v gibanju proti ideologiji neoliberalizma, ki si želijo doseči družbeno transformacijo (*defenzivna* pozicija), v drugem primeru pa družbeno gibanje emancipacije z nekonvencionalnimi in nekonformnimi pristopi ne ostanejo zgolj podrejeni akterji v verigi kapitalistične proizvodnje, temveč postanejo avtonomni subjekti samoorganizirane produkcije družbene in politične ureditve (*ofenzivna* pozicija).

Refleksija mogočih teorij in praks osvoboditve

Kropotkin (1986: 264) takole odgovarja na vprašanje, ali moramo obravnavati ideal prihodnje ureditve: »Mislim, da moramo. Najprej zato, ker je mogoče z idealom izraziti svoje upe, težnje in cilje ne glede na praktične omejitve in uspeh v njihovem uresničevanju, ki je povsem odvisen od zunanjih vzrokov. Drugič, ker je iz ideala mogoče spoznati, koliko smo okuženi s starimi predsodki in hotenji. Če so nam nekatere sestavine življenja tako svete, da si o njih ne upamo podvomiti niti takrat, ko obravnavamo ideale, kakšna bo naša hrabrost šele pri njihovem praktičnem odpravljanju«. Če Kropotkinove misli apliciramo na delovanje študentskih gibanj, moramo opozoriti na nujnost postavljanja alternativnih rešitev, ki gredo onkraj klasičnega nabora

ponujenih vzvodov spreminjanja družbenopolitične realnosti. Poleg tega je vsekakor potrebno, da gibanja študentov temeljijo na permanentnem odkrivanju različnih konceptov ter mislijo in napadajo tudi širša družbena vprašanja, ki nimajo neposrednega stika s samo problematiko študentov in univerze. Transformacija in radikalizacija delovanja študentskih gibanj morata tako slediti združevanju različnih tokov, v katerih obstaja pluralnost pogledov, praks, rešitev ... o določenem vprašanju.

Študentska gibanja (in univerza) se bodo lotevala napačne naloge, če bodo zaradi svoje specifične vloge v procesu izobraževanja in napredka znanosti težila h graditvi neke »velike teorije« (*high theory*), po kateri naj bi bilo v praksi mogoče priti do družbene transformacije in drugačne ureditve. Takšna možnost bi bila izvedljiva zgolj, če bi bila dinamika družbenopolitičnih procesov vseskozi konstantna, njena vsebina pa vedno povsem enaka. Takšne realnosti ni bilo nikoli v zgodovini, naivnost takšnih predvidevanj za prihodnost je seveda neskončna. Zato je bolj smiselno, če si študentska gibanja – v sodelovanju z drugimi progresivnimi skupinami – začnejo prizadevati za postavitve »majhne teorije« (*low theory*), ki se bo takoj sposobna spopasti z resničnimi in najnujnejšimi vprašanji (Graeber, 2004: 9).

Iluzorno bi bilo pričakovati, da bi bil vsakršen poizkus upora in alternative uspešen že sam po sebi. Nepredvidljivost posameznih situacij jasno kaže, da se lahko nekateri koncepti in ideje od začetka kažejo kot uspešni, v poznejših fazah pa postanejo neuporabni ali celo napačni. Lahko se zgodi tudi nasprotno, zato je nujna nenehna refleksija delovanja, ki se vedno znova sprašuje o ustreznosti metod, sredstev in ciljev upora.

Hkrati bi bilo napačno čakati, da se za začetek sprememb izpolnijo vse ugodne okoliščine. Za njihov nastop je namreč potreben družbenopolitični boj, v katerem je treba iskati vzvode za pospešitev ustvarjanja potrebnih razmer. Daniel Cohn-Bendit, eden izmed voditeljev študentskega gibanja v Franciji, v tem kontekstu zavzema pozicijo eksperimentiranja, ki bo prelomila z obstoječimi praksami in zagotovo ne bo trajala večno. Takšne oblike novih pristopov pa bodo zagotovo odkrile vsaj majhen del možnosti, ki lahko dokažejo, da lahko obstaja tudi nekaj povsem drugačnega od obstoječe realnosti (Breines, 1989: 30).

Relevantnost študentskega boja tukaj in zdaj se zdi izjemno pomembna predvsem zato, ker lahko gibanja študentov, ki bi imela širok (globalni) učinek, ogrozijo prihodnost, ki si jo (globalne) oblastniške strukture na vse pretege želijo v svojo korist določiti in zapečatiti že danes. Progresivna družbena gibanja so v zgodovini na številnih področjih poskrbela, da so nekatere ravni bojev že stvar preteklosti, a vseeno jih bo treba večino še izbojevati. Družbena gibanja morajo težiti k podajanju širšega pogleda in kritike obstoječega sistema, ki se ne ustavlja ob vsaki etapni zmagi ali porazu, temveč družbeno realnost in napredek obravnava kot nedokončan projekt, ki si mora vseskozi prizadevati za dopolnitev, nadgradnjo in izpopolnjevanje.

Alternativne družbene prakse se morajo odpovedati iskanju svobode, enakosti, demokracije ... na mestih, kjer (skoraj) ne obstaja možnost, da bi te (človekove) pravice dejansko tudi našli. Šele koncept povrnitve odvzetega, ki bo radikalno drugačen in ki bo spreminjal svet brez boja za oblast, lahko privede do bistvenih družbenih sprememb in transformacije obstoječe družbene ureditve. Študentska gibanja so lahko v tem kontekstu pomemben dejavnik družbenega napredka: sama zase lahko dosežejo le manjše spremembe, ki bodo kaj hitro zajezene v okviru še dovoljenega in zaželenega. V sodelovanju in oplajanju različnih družbenih gibanj pa lahko najdejo neizpodbitno revolucionarno moč, ki bo prelomila z neizogibnostjo današnje realnosti.

Literatura

- ALTHUSSER, L. (2000). *Izbrani spisi*. Ljubljana, *cf.
- BREINES, W. (1989). *Community and Organization in the New Left, 1962-1968. The Great Refusal*. London, Rutgers University Press.
- EZLN (2005). Šesta deklaracija iz Lakadonskega pragozda. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XXXIII (222): 11–23.
- FARBER, J. (1998). The student as nigger. *Ry4an: readings*. Dostopno prek: <http://ry4an.org/readings/short/student/> (21. junij 2011).
- GRAEBER, D. (2004). *Fragments of an anarchist anthropology*. Chicago, Prickly Paradigm Press.
- HAYDEN, T. IN DR. (1986). Porthuronska izjava. V *Antologija anarhizma 2*, ur. Rudi Rizman in Mitja Maruško, 578–586. Ljubljana, Krtina.
- HAYDEN, T. (2005). *The Port Huron Statement. The visionary call of the 1960s revolution*. New York, Thunder's Mouth Press.
- HOLLOWAY, J. (2010). 1968 in vrata do novih svetov. *Turbulence*, 9. januar. Dostopno prek: <http://turbulence.org.uk/2010/01/slovenian-translation-of-john-holloways-1968-and-doors-to-new-worlds/> (1. april 2011).
- KROPOTKIN, P. (1986). Vzajemna pomoč. V *Antologija anarhizma 2*, ur. Rudi Rizman in Mitja Maruško, 329–333. Ljubljana, Krtina.
- LUTHER KING, M. (2008). *Autobiografija*. Ljubljana, Sanje.
- MARCOS, S. (2002). Sedem ločenih kosov globalne sestavljanke: Neoliberalizem kot sestavljanke: brezplodna globalna enotnost, ki razdvaja in pogublja narode. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XXX (209–210): 37–58.
- WALLERSTEIN, I. (2006). *Uvod v analizo svetovnih sistemov*. Ljubljana: *cf.
- ZADNIKAR, D. (2001). Šola pod liberalizmom. V *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XXXIX (202–203): 55–71.

Dialektika javnosti

***Während sonst zu dieser Tageszeit der Vater seine nachmittags
erscheinende Zeitung der Mutter und manchmal auch der Schwester
mit erhobener Stimme vorzulesen pflegte, hörte man jetzt keinen Laut.***

Kafka: Die Verwandlung

Habermas uporabi izraz javnost (*Öffentlichkeit*), da opiše komunikacijski fenomen, ki je v nekaterih evropskih državah nastal na prehodu iz 18. v 19. stoletje. Povezan je bil s temeljnimi spremembami političnih sistemov, ki jih je zahtevalo vzpenjajoče se meščanstvo. V tem procesu se je spreminjala narava legitimnosti političnih sistemov: vladarjem avtoritete ni podeljevala več božja previdnost, temveč kritično rezonirajoči državljani (publika), pred katerimi naj bi vladajoči zagovarjali svoje odločitve. V bolj radikalni obliki je ta kritični impulz zahteval, da politične odločitve sledijo zakonom razuma – »*veritas non auctoris facit legem*« (Habermas, 1962/1990) – in da so vsi državljani vključeni v proces vladanja. Da ta radikalni impulz ni bil dosledno izpeljan, ni bila posledica neizogibne razlike med idealom in resničnostjo ali utopičnosti ideje, temveč njegovih inherentnih protislovij. Ta protislovja je treba pojasniti s konkretno zgodovinsko analizo, ne je prekriti s špekulacijo o tem, da je »navsezadnje ././ bil liberalni model resničnosti toliko približan, da je interes meščanskega razreda sovpadal s splošnim interesom.« (ibid.: 158) Kritiki so z opozarjanjem na primere izključevanja iz meščanske javnosti dokazovali nevzdržnost te trditve, ob tem pa je postal dvomljiv sam normativni ideal javnosti: ali je kljub veljavnosti teh kritik še vedno uporaben kot kontrafaktični ideal? So med izključenimi nastale oblike javnega rezoniranja, ki so primernejši model za kritično teorijo? Je treba pojem javnosti prilagoditi resničnosti in ga spremeniti v empirično deskriptivni pojem? Je morda zgolj ideologija? Polemična razprava ob prevodu Habermasovega dela *Strukturne spremembe* v angleški jezik na ta vprašanja ni odgovorila. Empirične zgodovinske kritike niso vodile do zadovoljive teoretične sinteze, nekatere teoretske kritike pa so povzročile zmedo z uvedbo protislovnih pojmov, kot je nasprotujoča javnost (*Gegenöffentlichkeit*) (Negt in Kluge, 1972/1993).

Ce glede na zgodovinske dokaze težko zagovarjamo, da izključujoča narava meščanske javnosti ni bila nujna posledica njene zgodovinske institucionalizacije, težko zagovarjamo tudi javnost kot normativni ideal. Nimamo opraviti zgolj s težnjo, ki v čisti obliki ne more biti udejanjena, temveč z inherentno protislovnim pojmom, ki v sebi nosi lastno negacijo. Iz

Habermasove zgodovinske naracije in njenih kritik izhaja, da propad meščanske javnosti ni bil naključen, temveč da se je zlomila pod lastnimi protislovji. Teoretska rešitev, ki meščanski javnosti ob bok postavi različne javnosti izključenih skupin, pa težko pojasni, kaj je v resnici javnega v razpravah članov relativno zaprtih skupin, obenem pa posredno legitimira izključujočo naravo meščanske javnosti. Kritična teorija bi morala zahteve meščanstva vzeti zares in z analizo protislovij meščanske institucionalizacije javnosti pokazati pot k razrešitvi teh protislovij.

Temeljna antinomija *Strukturnih sprememb* in predmeta, s katerim se delo ukvarja, je prisotna že v podnaslovu. Tam avtor začrta področje razmišljanja na »kategorijo meščanske družbe«. V analizi Habermas ne domneva samo, da ima meščanski model univerzalno veljavnost – predpostavka, ki je vsaj implicitno prisotna tudi v njegovih poznejših delih –, temveč da so bile v določeni zgodovinski fazi njegove univerzalistične težnje v veliki meri uresničene. V nasprotju s tem bom argumentiral, da je meščanska javnost hkrati z racionalističnimi in univerzalističnimi tendencami sproščala tudi nasprotne sile. Dialektiko manipulativne in kritične publicitete razumem kot gibalno zgodovinskega razvoja javnosti od njenega samega nastanka, ne kot specifiko zgodovinske faze »refeodalizacije«.

Nastanek in propad meščanske javnosti po Habermasu

Po Habermasu se je javnost pojavila z vzponom meščanstva konec osemnajstega stoletja. Javnost se je lahko začela oblikovati, ko je prišlo do ločitve javnega (sfera javne oblasti) in zasebnega (meščanska družba) kot dveh ločenih sfer (Habermas, 1962/1990: 66). Podlaga za meščansko javnost je bila jasna delitev sfer javne oblasti in zasebne sfere ekonomske menjave: »Pozitivni pomen zasebnega se sploh oblikuje na pojmu prostega razpolaganja s kapitalistično fungirajočo lastnino.« (ibid.: 142) V tem smislu naj bi bil razredni interes meščanstva, izhajajoč iz razvoja kapitalistične ekonomije, ključno gibalno razvoja meščanske javnosti:

»Meščansko javnost lahko razumemo predvsem kot sfero v publiko združenih zasebnikov; ti uporabijo javnost, ki jo reglementira oblast, proti sami javni oblasti, da bi se pogajali o splošnih pravilih občejanja v načeloma privatizirani, a javno relevantni sferi trgovanja in družbenega dela.« (ibid.: 86)

Drugi pomemben impulz za razcvet meščanske javnosti je prišel iz intimne sfere nuklearne družine. Kot je bila posest kapitala temelj ekonomske avtonomije, ki je meščanstvu omogočala kritično zoperstavljanje oblasti, je bila intima nuklearne družine temelj psihološke avtonomije. Kot področje čistih človeških odnosov naj bi uresničevala momente humanega (prostovoljnost, ljubezensko skupnost in izobraževanje), medtem ko je v resničnosti igrala svojo vlogo v krogo-toku kapitala in reprodukciji družbe skozi avtoriteto patriarha (ibid.: 110).

Meščanska javnost temeljito preobrazi naravo publicitete. Med tem ko je v fevdalizmu publiciteta služila javnemu razkazovanju statusa vladarja, naj bi zdaj omogočala oblikovanje razumnih sodb v javni izmenjavi mnenj, ki bi vplivale na oblikovanje zakonov v sferi javne oblasti: »V meščanski javnosti se razvije politična zavest, ki proti absolutni oblasti artikulira pojem in zahtevo po splošnih ter abstraktnih zakonih in ki končno tudi sebe, namreč javno mnenje, postavi kot edini legitimni vir teh zakonov.« (ibid.: 119) Prav splošnost, ki je vsebovana tudi v ideji javnosti, je bila ključna zahteva meščanstva. V skladu s tem se zdi, da novemu vladajočemu razredu ni šlo za osvojitve oblasti, temveč za spremembo samega načela oblasti:

»Vladavina javnega mnenja je, njeni lastni ideji sledeč, red, v katerem se vladanje na splošno razkroji; *veritas non auctoris facit legem*.« (ibid.: 153) Sledeč meščanskemu samorazumevanju so v institucijah meščanske javnosti zasebniki razpravljali kot abstraktni posamezniki, osvobojeni družbenega statusa, kar je omogočalo, da na presojo izraženih mnenj ne vpliva status avtorja, temveč zgolj podani argumenti.

V meščanskem razumevanju je bil trg sfera svobode, ki se zmore sama uravnati: »Samo pod predpostavko, da v menjalno vrednost ne vdira nobena zunajekonomska instanca, zmore trg delovati v dobro vseh in pravično dodeljevati nagrade skladno z individualnimi zmožnostmi.« (ibid.: 148) Ekonomska sfera se je predstavljala kot prosta nasilja, objektivni ekonomski zakoni naj bi delovali neodvisno od samovolje vsakega posameznika (ibid.: 149). Predpostavka meritokratske nevtralnosti trga je omogočala razrešitev antinomije med načelno inkluzivnostjo in dejansko ekskluzivnostjo meščanske družbe: »Javnost je zagotovljena takrat, ko ekonomske in družbene okoliščine vsakomur dodeljujejo enake možnosti, da izpolni kriterije dostopa.« (ibid.: 157) Po Habermasu (ibid.: 158) so za to morali biti izpolnjeni trije pogoji, ki jih je utemeljila politična ekonomija:

1. ekonomski: na trgu obstaja popolna konkurenca, tako da se cena oblikuje neodvisno od vsakega posamičnega ponudnika;
2. sociološki: gospodarstvo majhnih proizvajalcev;
3. teoretski: velja Sayev zakon, po katerem naj ne bi bilo neskladja med ponudbo in povpraševanjem;

Čeprav ugotavlja, da ti pogoji niso bili popolnoma izpolnjeni, Habermas (ibid.: 158) sklepa: »Navsezadnje je bil liberalni model resničnosti toliko približan, da je interes meščanskega razreda sovpadal s splošnim interesom.«

Avtonomija meščanstva, temelječa na prostem razpolaganju z zasebno lastnino, je omogočala, da so se v javnosti lahko oblikovala mnenja, ki so bila kritična do oblasti. Striktna delitev med javno in zasebno sfero je omogočala obstoj meščanske javnosti. Propad meščanske javnosti se po Habermasu začne zaradi dveh faktorjev: koncentracije kapitala, ki trg odmakne od modela popolne konkurence, in vstop ekonomsko šibkejših v javnost, ki državo prisilijo v gospodarski intervencionizem. Posledično se ekonomski konflikti, ki se v sferi ekonomije ne morejo razrešiti, prevajajo v politične konflikte, država pa prevzema naloge upravljanja družbe (ibid.: 230–232). Habermas (ibid.: 269, 270) pojmuje propad meščanske javnosti kot neposredno posledico širjenja javnosti, saj naj bi v nasprotju z Marxovimi pričakovanji: »okupacija politične javnosti s strani množice nelastnikov vodila k prekrivanju države in družbe, ki je javnosti odvzela stari temelj, ne da bi ji dala novega.«

Kritike *Strukturnih sprememb*

Strukturne spremembe so bile deležne številnih kritik, ki so bile usmerjene tako na zgodovinsko resničnost kot na primernost liberalnega modela javnosti, ki ga Habermas v knjigi idealizira. Omenimo lahko tri pomembnejše pomanjkljivosti Habermasove zgodovinske analize meščanske javnosti:

1. Habermas idealizira trg in nuklearno družino ter ne upošteva v zadostni meri njune izključujoče narave;
2. precenjuje ekonomske dejavnike in vlogo meščanstva pri oblikovanju javnosti;

3. model abstraktnega rezoniranja, ki je orientiran h konsenzu, ni zgolj nerealističen, temveč tudi prikriva in povečuje družbene neenakosti.

Trg in družina kot sferi izvajanja moči

Marx in Engels sta na primer opozarjala, da kapitalizem za svoje delovanje potrebuje permanenten obstoj nelastnikov in je zato zmožnost akumulacije kapitala pridržana zgolj omejenemu številu posameznikov: »Zgražate se nad tem, da hočemo ukiniti privatno lastnino. Ampak v vaši obstoječi družbi je privatna lastnina za devet desetih ukinjena; obstaja le tako, da za devet desetih ne obstaja.« (1848/1999: 64) Uničenje produkcijskega načina, v katerem je vsak delavec lastnik produkcijskih sredstev, »sprememba individualnih in fragmentiranih proizvodnih sredstev v družbeno koncentrirane, posledično sprememba majhne lastnine mnogih v množično lastnino redkih, torej ekspropriacija velike množice prebivalstva posesti, sredstev za preživetje in delovnih instrumentov, ta grozna in težavna ekspropriacija množice prebivalstva je predzgodovina kapitala.«

(Marx, 1867: 789–790) Kot je dokazoval Marx, je obstoj gospodarstva majhnih proizvajalcev nezdržljiv z obstojem kapitalizma, zato je ta produkcijski način moral biti odpravljen, da se je kapitalizem lahko vzpostavil. Prvotna akumulacija kapitala se je v Angliji začela v poznem petnajstem stoletju (ibid.: 745–747). Medtem ko so v sedemnajstem stoletju samostojni kmetje bili še številnejši od veleposestnikov, je v sredini osemnajstega stoletja razred samostojnih kmetov tako rekoč izginil (ibid.: 750, 751). Ob vzponu meščanske javnosti teza o obstoju gospodarstva majhnih proizvajalcev, ki naj bi opravičevala izključevanje nelastnikov, že dolgo ni bila več vzdržna.

Ideja neintervencionistične države je karikatura, prav tako kot pogled Marxa in Engelsa (1848), da je država zgolj »odbor, ki ureja skupnostne posle celotnega buržoaznega razreda«, ali mnenja Marxovega zeta, da proizvajalci »silijo svoje vlade, da priključijo Kongo, splovijo Tonquin, da s svojimi topovskimi kroglami porušijo kitajski zid in tako ustvarijo trg za njihov bombaž.« (Lafargue, 1883: 2. poglavje) Toda medtem ko lahko v karikaturi države kot poslušnega služabnika meščanskega razreda portretiramo vsaj razpoznamo, Habermasova karikatura skoraj popolnoma zgreši podobo imperialnih velesil osemnajstega in devetnajstega stoletja, predvsem Velike Britanije, ki jo Habermas navaja kot modelni primer razvoja javnosti. Njegov model predvideva, da je bila ekonomija sfera svobode, v katero država ni intervenirala drugače kot z ohranjanjem temeljnih parametrov delovanja trga (npr. z varovanjem zasebne lastnine), to razmerje pa se je konec devetnajstega stoletja spremenilo, ko je država začela ekonomijo neposredno regulirati.¹ V resnici sta država in trg kot mehanizma nadvlade bila tudi v osemnajstem in devetnajstem stoletju močno prepletena. Ostra delitev na »zasebno« sfero trga in sfero »javne« oblasti v Veliki Britaniji, kjer so »jo že kmalu po revoluciji leta 1688 začeli dominirati trgovci« (Braudel, 1984: 51), ni obstajala. Velika Britanija je za zadovoljevanje svojih imperialističnih teženj potrebovala »dostop do cirkulirajočega bogastva« (Braudel, 1982: 519), kar jo je vodilo

¹ Špekuliramo lahko, da je na Habermasa vplivala Pollockova teza o tendencialnem prehajanju tržnega v državni kapitalizem. (cf. Pollock, 1932/1975, 1941/1973;) Vendar je Pollockova teza veliko manj radikalna kot Habermasova, saj ugotavlja, da je bil državni kapitalizem udejanjen le v njegovi totalitarni obliki (najčistejša oblika je Tretji rajh), medtem ko za demokratični državni kapitalizem pripomni, da: »se mu v praksi še nismo približali.« (Pollock, 1941/1973: 24) Teza o prehodu v državni kapitalizem je pri Pollocku (ibid.) prognoza, ki izhaja iz predpostavke nujnega propada tržnega kapitalizma, ne opis sodobnih ekonomskih sistemov. Prognoza je politična, saj skuša dokazati, da »je treba spremljati tendence, ki težijo k planskemu gospodarstvu, preveriti vse možnosti za uresničitev takšnega gospodarstva in zgraditi zaključeno teorijo, ki lahko vodi bodočo gospodarsko politiko«. (Pollock, 1932/1975)

² Pojav je komentiral že Adam Smith (1778; poudarki dodani): »V državi s številnimi trgovci in tovarnarji je zato mnogo ljudi, ki so v vsakem danem trenutku zmožni vladi posredovati zelo veliko vsoto denarja, **če tako želijo**.« Marx (1853) pripomni, da je *East India Company* monopolni položaj na britanskem trgu ohranjala med drugim tako, da je »izrivala konkurenčna podjetja, ko je vladi ponujala velikanska posojila po najnižji obrestni meri.« Meni tudi, da niso vse transakcije potekale legalno. Parlamentarne preiskave so že leta 1693 ugotavljale, da »so letni izdatki *East India Company* pod postavko »darii« možem na oblasti, ki so pred revolucijo redko dosegali £1,200, dosegli znesek £90,000.« (ibid.)

v odvisnost od finančnega kapitala.² Specifičnost Britanskega imperija je bila prav v tesni prepletenosti nasilnih in ekonomskih vzvodov pri zagotavljanju globalne hegemonije:

Noben teritorialistični vladar nikoli prej ni v tako kratkem času nasilno izvlekel [*extracted*] toliko sredstev [*tribute*] – v obliki delovne sile, naravnih resursov in plačilnih sredstev – kot Britanski imperij in njegovi klienti na indijski podcelini v devetnajstem stoletju. Del teh sredstev [*tribute*] je bil uporabljen za krepitev in širjenje nasilnega aparata, s pomočjo katerega si je Britanski teritorialni imperij podrejal čedalje več in več nezahodnih posameznikov. Drug, prav tako velik del, pa je v takšni ali drugačni obliki odtekel v London, kjer se je recikliral v krogotoku bogastva, s pomočjo katerega se je reproducirala in širila britanska moč v zahodnem svetu. Teritorialistična in kapitalistična logika moči /.../ sta se medsebojno oplajali in ohranjali. (Arrighi, 1994/2010: 55)

Britanska politična oblast je bila odvisna od velikih bankirjev in drugih zasebnikov, ki so razpolagali s kapitalom, saj so edino ti lahko zagotovili zadostne količine resursov za financiranje enormnega vojaškega aparata. (Arrighi, 1994/2010: 216) Finančni imperij Rotschildov je bil deležen protekcije in preferenčne obravnave pri britanski državi in se je uspešno »vključil v aparat moči, s katerim je Britanija vladala svetu.« (Arrighi, 1994/2010: 171) Primer poroke kapitala in države so bile tudi velike trgovske družbe, ki so se zanašale na pomoč državnih oblasti (predvsem na privilegije na nacionalnem trgu) pri vzdrževanju trgovskega monopola. (Braudel, 1979/1982: 444, 445) Te družbe so bile mehanizmi komercialne ekspanzije, ki so jim vlade podeljevale privilegije, kar je bilo odvisno od ocene njihove učinkovitosti pri koloniziranju tujih teritorijev. (Arrighi, 2010: 258) Tudi teza Marxa in Engelsa (1848), da so »nizke cene njihovega blaga težka artilerija« meščanstva, s katerim to osvaja tuje trge, zgreši prepletenost sfer ekonomije in politike. Britanska *East India Company* ni delovala na svobodnem trgu, na katerem bi cena njenega blaga odločala o uspešnosti: odvisna je bila od monopolnega položaja, ki ji ga je podeljevala britanska oblast, pri osvajanju trgov pa se je zanašala na težko artilerijo v dobesednem pomenu besede: na zasebno vojsko plačancev, s katero je nadzorovala indijski trg. (cf. Arrighi, 2010: 256, 257) Odprava monopola trgovanja s Kitajsko leta 1833 (monopol za trgovanje z Indijo je bila izgubila že leta 1813) je zato tudi pomenil začetek konca podjetja (ibid.: 257).

Država je bila daleč od nevtralnega varuha zakona: »Ko je država intervenirala za koga, je to po navadi pomenilo, da je reševala družbeno hierarhijo /.../ Ko je država intervenirala proti komu, so to neizogibno bile množice, ki jim je bilo treba postaviti meje in jih vrniti na pot dolžnosti – torej na delo.« (Braudel, 1979/1982: 516) V Britaniji devetnajstega stoletja je obstajala močna medsebojna odvisnost države in kapitala – država je kapital potrebovala za financiranje imperialistične ekspanzije, kapital pa imperialistično ekspanzijo za pridobivanje resursov in dostop do trgov – ki je pomenila prekrivanje interesov *haute bourgeoisie*, predvsem trgovcev in finančnega kapitala, in britanske državne oblasti. Upravitelji prostega kapitala so zato bili v poziciji, da se z državno oblastjo neposredno pogajajo za privilegije in protekcijo (kar je po Habermasu značilnost faze »refeudalizacije«). Za London devetnajstega stoletja bi lahko rekli, da je bilo težko razločiti, kje se City konča in kje Westminster začne.

³ Avtor pojem javnosti enači z množičnimi mediji, kar teoretsko ni upravičeno. Kljub temu navajam njegove kritike, saj je Habermas poudarjal vlogo tiska kot ključne institucije javnosti.

⁴ Avtorica kritizira *Teorijo komunikativnega delovanja*, a so kritike relevantne tudi za *Strukturne spremembe*, saj Habermas v obeh delih delitev javno/zasebno razume podobno in to delitev postavlja kot enega konstitutivnih pogojev javnosti.

Tudi kar se tiska tiče, Habermasov opis ne ustreza dejanskemu stanju. Curran³ (1991) opozarja na dve smeri kritik: ena Habermasu očita, da racionalnost meri po razrednih merilih meščanstva, druga pa, da so tisk v 18. stoletju prevevali korupcija, ideologija in boji med frakcijami ter da je kot tak bil daleč od meril racionalnosti. Ideja o izgubljeni zlati dobi razumnega tiska tako naj ne bi bila nič drugega kot utopično sanjarjenje. Darnton (1979: 531) ugotavlja, da so za založništvo osemnajstega stoletja v Franciji bile značilne najhujše patologije kapitalističnega načina organiziranja dela: »Kot kaže zgodovina *Enciklopedije*, so se najvidnejši založniki razsvetljenstva posluževali podkupovanja in izsiljevanja, ponarejanja računov in kraje seznamov naročnikov, vohunjenja in povezovanja v makiavelistične zveze, ki so omogočale zahrbtnost in intrige.« Garnham (1992: 359, 360) prav tako opozarja, da zgodnji trg tiska ni bil usmerjen k razsvetljevanju, temveč k hitremu zaslužku kapitalistov. Kar se tiče tiska, naracija refedvalizacije ne drži, saj »težava z liberalno teorijo svobodnega tiska ni le, da je trg proizvedel oligopole, ki so spodkopali liberalni ideal, niti da zasebno lastništvo vodi v neposredno manipulacijo s političnim komuniciranjem, čeprav je to res, temveč da obstaja temeljno protislovje med ekonomskim in političnim na ravni njihovih vrednostnih sistemov.« (Garnham, 1986/1995: 245)

Tudi izključevanje žensk ni bilo posledica njihove ekonomske odvisnosti od moških, ki jo je bil proizvajal »nevtralni« trg. Kot je pokazala Joan Landes (1988), je bilo v Franciji izključevanje žensk iz javnega življenja po revoluciji politični projekt. Po njenem mnenju je konec osemnajstega stoletja v Franciji potekalo aktivno izključevanje žensk iz javnega življenja, v katerem so prej igrale relativno pomembnejšo vlogo: »opozicija javno-zasebno se je krepila na načine, ki so onemogočali prejšnjo žensko samostojnost na ulici, na trgu in za elitne ženske v javnih prostorih dvora in aristokratskega gospodinjstva.« (ibid.: 22) Med francosko revolucijo so bile ženske vključene v politično življenje in življenje civilne družbe, ustava iz leta 1791 pa jim ni priznala volilne pravice. (ibid.: 117, 121, 122) Leta 1793 je skupščina prepovedala ženske klube in društva. (ibid.: 143) Sledili so nadaljnji ukrepi, ki so omejevali politično delovanje žensk:

»Leta 1794 so bili preprečeni vsi poskusi pravne in družbene reforme v prid ženskam. Maja 1795 je skupščina razglasila, da ženske nimajo vstopa na galerije. Delavnice so zaprli februarja. Maja 1796 je svet petstotih razsodil, da zaradi »interesov družbe in moralnosti« ženske ne smejo opravljati višjih učiteljskih funkcij. Napoleonski zakonik iz leta 1804 je okreplil avtoriteto mož in očetov na račun žena in otrok. Ponovno je obudil neenake standarde ločitve in ženskam odvzel pravico, da pričajo na sodišču, da se same zagovarjajo na sodišču in da brez moževega dovoljenja posedujejo lastnino.«

Eley (1992: 308) ugotavlja, da je bilo izključevanje na podlagi spola najbolj konsistentna oblika izključevanja v meščanski (in drugih oblikah) javnosti. Tudi on meni, da izključevanje ni bilo naključno, temveč konstitutivno za oblikovanje liberalne javnosti: »Na najbolj temeljni ravni so posebni konstrukti »ženskosti« definirali lastnost »moškosti«, tako da je naravna identifikacija seksualnosti in poželenja z ženskim omogočala družbeno in politično konstrukcijo moškosti.« (ibid.: 309)

V liberalnem modelu se je izključevanje žensk teoretsko manifestiralo kot rigidna opozicija med javnim in zasebnim. Fraserjeva (1987) je opozarjala na neprimernost ločevanja javnega in

⁵ Ob upoštevanju Williamsove (1960/2005) teze, da je manipuliranje potrošnje postala primarna naloga sodobnega kapitalizma, kjer primarno vlogo igra oglaševanje, postane Habermasova delitev na simbolno in materialno reprodukcijo družbe še posebej negotova.

zasebnega področja v Habermasovi teoriji.⁴ Težavo vidi najprej v identifikaciji družine s simbolno reprodukcijo, saj neplačano delo v družini, ki ga povečini opravljajo ženske, omogoča tudi materialno preživetje otrok, prav tako kot plačano delo reproducira tudi kulturne oblike:⁵ zato ločevanje neplačanega gospodinjskega in plačanega družbenega dela, ki je implicirano

v Habermasovi teoriji, vodi k marginalizaciji žensk. (ibid.: 33) Razumevanje nuklearne družine, ki ne upošteva njenega ekonomskega vidika in razmerij moči, je zato nujno pristrano: »Feministke so s pomočjo empiričnih analiz procesov odločanja, vodenja financ in pretepanja žensk v sodobnih družinah pokazale, da so družine prežete, če uporabim Habermasov izraz, z medijema denarja in moči. So prizorišče po navadi eksplozivnih menjav storitev, dela, denarja in seksa, da ne omenjamo prisile in nasilja.« (ibid.: 37) Feministična gibanja se po mnenju Fraserjeve (ibid.: 51, 52) ne upirajo vdiranju sistemov v življenjski svet, kot meni Habermas, temveč prav nasprotno, vdiranju izkoriščevalskih odnosov življenjskega sveta v sisteme (npr. neenako plačevanje žensk za enakovredno delo). Seyla Benhabib (1992: 92) je opozarjala, da teorije deliberacije, ki ločujejo med problemi pravičnosti, o katerih se lahko razpravlja, in problemi dobrega življenja, ki so zasebno vprašanje, ignorirajo spolne razlike med doživljanjem sveta in moč, ki se izvaja v zasebni sferi. Posledično so bila »pravila, ki uravnavajo spolno delitev dela v družini, potisnjena onkraj dosega pravičnosti.« (ibid.)

Vprašanje je tudi, ali je zamejena intimna sfera družine, ki se je razumela kot avtonomna v odnosu do države in trga, res eden konstitutivnih pogojev javnosti, kot meni Habermas. Sennett (1977/2002) prav nasprotno v izolaciji intimne sfere od širšega sveta in iskanju avtentičnosti v tej sferi vidi razlog za propad javnega. Za Sennetta (ibid.: 17) javno pomeni kraj srečevanja »raznolikih, kompleksnih družbenih skupin«, ki se srečujejo kot tujci in se zaradi tega morajo ravnati skladno s konvencionalnimi pravili javnega občevarja. Igranje vlog (bonton, konvencije, ritual, geste) je po Sennettu (ibid.: 29) konstitutivno za javno področje. Habermas (1962/1990: 17) Sennettu očita, da s tem »vnaša poteze reprezentativne javnosti v klasično meščansko« in zato napačno interpretira propad reprezentativne publicitete kot propad javnosti na splošno, a kritika ni upravičena. Theatrum mundi, ki ga opisuje Sennett, se od javne reprezentacije fevdalnih avtoritet razlikuje predvsem v tem, da se v njem srečujejo tujci, ki niso a priori določeni s pripisanimi družbenimi vlogami. Vloge nastajajo v javni interakciji, kjer obstajajo določena konvencionalna pravila, a ta pravila niso vezana na družbeni status oseb, niti ne predvidevajo asimetrije v smislu fevdalne publicitete, kjer obstaja jasna ločitev med aktivnimi (avtoriteta) in pasivnimi (podložniki) vlogami. Sennett (1977/2002: 81, 82) eksplicitno poudari, da je bilo v londonskih kavarnah poznega osemnajstega stoletja sklicevanje na družbeni status nezaželeno, kar jih jasno razločuje tako od poznejšega romantičnega pojmovanja odnosa intimne in sveta kot od oblik razvijanja reprezentativne publicitete. V interakciji, ki jo opisuje Sennett, ločitev na aktivne in pasivne udeležence ne obstaja, vsi so hkrati gledalci in igralci.

Prevelik poudarek na vlogi meščanstva pri oblikovanju javnosti

Zaret (1992: 215) opozarja, da Habermas precenjuje ekonomske dejavnike in razredni interes meščanstva v nastanku ideje javnosti: »Kritična racionalnost porajajoče se politične javnosti ni

bila nadzidavni privesek ekonomskega življenja; izhajala je iz številnih neekonomskih procesov, ki so v sedemnajstem stoletju Anglijo peljali v moderni svet.« Poudarja (ibid.: 220), da je v Angliji javnost doživela razcvet že v sedemnajstem stoletju, da je v tistem času bila deliberacija dostopna širšim slojem prebivalstva kot v času meščanske javnosti in da so bile religiozne ter znanstvene razprave, ne ekonomski interes, ključnega pomena za vzpostavitev javnosti. Uspehi eksperimentalne znanosti, ki so s pomočjo tiska dobili širok obtok, so demonstrirali moč človeškega razuma in omajali vero v dogmatične načine interpretiranja sveta, ki so jih ponujale religiozne avtoritete. (ibid.: 227, 228) Že v sedemnajstem stoletju je bila opazna razgradnja cerkvenih avtoritet in porajale so se zahteve po kritični razpravi o religioznih vprašanjih, kjer je vsak posameznik poklican, da javno rabi svoj um. (ibid.: 221) Še pred vzponom politične javnosti se je oblikovala religiozna javnost, ki je zahtevala legitimacijo religioznih dogem pred rezonirajočo publiko (ibid.: 223) Ta deliberacija je bila omejena, saj je po eni strani ohranjala element dogmatičnosti in bila zamejena na religiozna vprašanja, kar je vodilo do sektaških bojev med zastopniki različnih tekmujočih religioznih prepričanj (ibid.) V osemnajstem stoletju je prišlo do hkratne razširitve javnosti na politična vprašanja in zamejitve publike na elitne sloje, ko so člani različnih elitnih skupin začeli poudarjati, da v religiji ne more biti ničesar, kar ni združljivo s človeškim razumom. (ibid.: 224) Poudarjanje vloge razuma in kritičnega razpravljanja v politični javnosti je tako izhajalo iz izkušenj, pridobljenih v religioznih razpravah, in ga ni mogoče reducirati na razredni interes vzpenjajočega se meščanstva.

Tudi Mayhew (1997: 160) meni, da se je ideja javnosti v Veliki Britaniji najprej oblikovala znotraj puritanskih skupnosti sedemnajstega stoletja, kjer je bila svoboda izražanja mnenj branjena z argumentom, da lahko omejevanje te svobode onemogoča spoznanje božje volje. Zahteva po svobodi komuniciranja se je pred izbruhom državljanske vojne razširila iz verskih tudi na druga vprašanja javnega interesa. (ibid.: 161) Praksa puritanske skupnosti je že bila vezana na publiciteto prek pridig in pamfletov (ibid.: 162) Med državljansko vojno so tudi sekularni akterji, predvsem vzpenjajoče se meščanstvo, vplivali na oblikovanje ideje javnosti s perspektivo »trga idej«, na katerem konkurenca poskrbi za končno zmago resnice (ibid.: 163) Na podlagi tega Mayhew (ibid.) sklepa, da ideja svobodne izmenjave mnenj kot načina doseganja resnice ne izhaja iz osemnajstega stoletja: »Angleški puritanci so razvili [to idejo] v obliki, ki je črpala tako iz puritanskega razumevanja skupnosti in porajajočega se komercialnega zagovora svobodne trgovine.«

Eley (1992: 304) ugotavlja, da je Habermasova identifikacija javnosti z meščanstvom neutemeljena tudi v poznejši fazi njenega razvoja:

»Liberalna zahteva razumske izmenjave mnenj se je razširila tudi na nemeščanske skupine iz nižjih slojev, na radikalno jakobinsko inteligenco in njene naslednike ter na široke dele družbenih razredov, kot so kmetje ali delavci ./.../ Pozitivne vrednote liberalne javnosti so hitro pridobile širši demokratski odmev. Posledično so nastala impresivna popularna gibanja, vsako s sebi lastno posebno kulturo (torej obliko javnosti).«

Opozarja (ibid.: 305), da zunaj liberalne meščanske publike ni bila le neizobražena plebejska publika, temveč tudi visoko izobražene radikalne publike. Zato Habermasova zgodovinska naračija, ki vidi fragmentacijo publike v frakcije kot vzvod propada javnosti, ne drži:

»Upoštevati moramo obstoj tekmujočih publik ne zgolj v devetnajstem stoletju, v katerem Habermas opaža fragmentacijo klasičnega liberalnega modela *Öffentlichkeit*, temveč v vsaki zgodovinski fazi javnosti od njenega začetka naprej. ./.../ S tem ko [Habermas] zane-

⁶ Habermas (1962/1990: 16, 17) je pri-
znan, da je bila predpostavka *Strukturnih
sprememb*, da gre pri plebejski javnosti
zgolj za varianto meščanske, zgrešena,
vendar pa ga to spoznanje ni pripravilo
do tega, da bi se v poznejših modelih
odmaknil od temeljnih predpostavk
liberalnega modela.

⁷ Veljalo bi premisliti, ali je bilo de
Tocquevillovo svarilo pred »tiranijo
večine« uperjeno tudi proti množicam, ki
so deset let pred izidom drugega zvezka
knjige zasedle ulice Pariza, in v kolikšni
meri je Millovo poudarjanje iracionalnih
elementov javnega mnenja odziv na čar-
tistično gibanje. Lahko bi postavili tezo,
da so meščanski teoretiki ob spoznanju,
da načela javnosti ne bo mogoče več
izvajati v omejeni obliki, želeli relativizirati
politični pomen javnosti. Teza, da javno
mnenje ni zgolj racionalno, temveč hkrati
tudi močno iracionalno, namreč politike
v veliki meri odvezuje zahteve sledenja
javnemu mnenju: »Politično delujoča
javnost ni več podrejena ideji razgradnje
moči, zdaj naj služi njeni delitvi; javno
mnenje zgolj omejuje oblast.« (Haber-
mas, 1962/1990: 216)

marja načine, na katere je elitizem blokiral in zavestno zatiral
možnosti širše participacije/emancipacije, idealizira meščanski
značaj [javnosti] in hkrati ignorira alternativne vire emanci-
patornih impulzov v popularnih radikalnih tradicijah (kot so
disidentske tradicije, ki sta jih raziskovala Edward Thompson in
Christopher Hill.« (ibid.)

Habermasova identifikacija ideje in prakse javnosti z meščanstvom
je zgrešena.⁶ Ideja javnosti ni specifično meščanska, temveč se je
oblikovala v veliko širših družbenih krogih, tudi ni razredni interes
meščanstva tisti, ki je določal značaj ideje. Ko je meščanstvo opravi-
lo svojo progresivno vlogo, uresničilo svoje revolucije in prevzelo
oblast, so začele prevladovati konservativne težnje. Uresničenje
ideje javnosti ni bilo več interes meščanstva, temveč izključenih
in podrejenih skupin: »P/omembne dele boja za vzpostavitev
nekaterih načel, ki jih Habermas opisuje kot bistvene za meščan-
sko publiciteto, kot je svoboda tiska, so dejansko v veliki meri bili
aktivisti v tako imenovani plebejski javnosti.« (Calhoun, 1992: 39)
Ob umikanju uradne cenzure oblasti je postala očitna specifično
meščanska oblika cenzure, namreč ekonomska: »

Dve dejstvi dovolj dobro opišeta stari sistem obdavčenja časopisov: objavljanje dnevnega časopisa v Londonu zahteva kapital vsaj od 50.000 do 60.000 £; in z zelo redkimi izjemami celoten angleški tisk nesramno in nedostojno nasprotuje novemu zakonu (ki predvideva znižanje obdavčitve časopisov, op. ASSB).

Ali potrebujemo še kakšen dodaten dokaz, da stari sistem varuje obstoječi tisk in preprečuje svobodno duhovno proizvodnjo? Do zdaj je bila v Angliji svoboda tiska ekskluzivni privilegij kapitala.« (Marx, 1855)

Tudi pri uveljavljanju pravice do javnega zborovanja je delavski razred naletel na ovire. Sestanki *Reform League* v Londonu so bili tako množični, da so bili parki edini primeren kraj zanje, a so državne oblasti te sestanke preprečevale. (Williams, 1970/2005: 3, 4)

»Ambivalentno razumevanje javnosti v teoriji liberalizma«, kot Habermas naslovi petnajsti paragraf *Strukturnih sprememb*, ko so liberalistični filozofi »prisiljeni načelo meščanske javnosti skorajda že zanikati še tedaj, ko ga slavijo« (Habermas, 1962/1990: 209), bi veljalo razlagati prav z naraščajočo neskladnostjo načela javnosti z razrednim interesom meščanstva.⁷ Habermas sam ugotavlja, da je domnevna racionalnost meščanske javnosti temeljila prav na »predpostavki skupnega razrednega interesa« (ibid.: 211) in da je »liberalistična interpretacija meščanske pravne države reakcionarna: reagira na moč ideje samoodločbe rezonirajoče publike, ki je sprva bila sprejeta v državnih institucijah, kakor hitro jo začnejo spodbekovati neizobražene množice brez lastnine.« (ibid.: 217)

Naprej ugotavlja:

»Potrebni so postali restriktivni ukrepi, da sedaj manjšinskemu javnemu mnenju zagotovi-
jo vpliv v odnosu do prevladujočih mnenj, ki ga samo ni več zmožno razviti.« (ibid.: 218)
Povedano drugače: konsistentno izpeljano načelo javnosti ni več zmoglo zagotavljati hege-
monije meščanskih mnenj, zato je bilo treba načelo javnosti omejiti. V ta namen mora biti

javnost »obogatena z momenti *reprezentativne javnosti*« (ibid.: 218, poudarki dodani). Mill zahteva »dobesedno deklasirano, reprezentativno členjeno javnost«. (ibid.: 219)

V nasprotju s teoretiki liberalizma je bil odnos Marxa in Engelsa⁸ do politične vloge javnega mnenja ves čas popolnoma nedvoumen in pozitiven. V predgovoru prve nemške izdaje *Kapitala* Marx sicer ošvrkne »pedsodke tako imenovanega javnega mnenja«⁹, ki se jim baje ni nikoli podrejal, vendar iz tega ne izpelje sklepa o politični škodljivosti javnega mnenja. V skoraj vseh primerih, ko Marx ali Engels komentirata njegovo politično vlogo, sta kritična do oblasti ali tiska, ker javnega mnenja ne upoštevata. Marx se ni bal neracionalnosti množic, temveč samovolje politikov in urednikov, ki se pred izključeno publiko sklicujejo na javno mnenje, skratka na »refeudalizacijo« v Habermasovih besedah. Marxovo stališče še najbolje ponazarja nasvet, ki ga je namenil *Kölnische Zeitung*: »Bodite iskreni, ne potvarjajte izražanja javnega mnenja, izpolnite poslanstvo časopisa Porenja, ki leži v reprezentiranju duha Porenja«. (Marx, 1842b) Glede rituala glasovanja v Združenem kraljestvu, kjer se upoštevajo zgolj glasovi lastnikov, je Marx pripomnil, da takšna glasovanja »javnemu mnenju za trenutek nudijo lažno zadovoljstvo, da bi ga že v naslednjem trenutku toliko prepričljiveje opomnile na njegovo nemoč«. (Marx 1852b) Engels (1844) pa je *Northern Star* pohvalil, da »vsebuje več in boljše informacije o javnem mnenju v Franciji kot vsi drugi angleški časopisi skupaj«.

Izraz »refeudalizacija« je s tega stališča zgrešen, primerneje bi bilo govoriti o pomeščanjenju javnosti. Habermas spregleda, da je meščanska javnost v protislovju z lastnimi imanentnimi težnjami: težnja po univerzalnosti ne more biti uresničena, če je interes določene družbene skupine ali razreda de facto horizont racionalnosti. Ali kot trdi Lottes (1979: 110), meščanska javnost je morala spoznati, da: »ima družbene predpostavke, ki jih je treba zavarovati na način, ki je v protislovju z njenimi lastnimi normami«. Če pa sodobne patologije javnosti ne izhajajo iz vdora nelastnikov, temveč iz protislovij same meščanske javnosti, se kot problematično kaže tudi Habermasovo opiranje na liberalizem v poznejšem pisanju o javnosti, saj se namesto z razvijanjem protislovij liberalnega modela pomika k abstraktnemu sintetiziranju, ki ta protislovja prikriva.

Prevelik poudarek na konsenzu

Fraserjeva (1992: 111) je opozarjala, da Habermas ne ponudi modela javnosti, ki bi bil dovolj drugačen od meščanskega, da bi lahko bil temelj kritične teorije. Po njenem mnenju model vljudnega razpravljanja zasebnikov o političnih problemih ni nevtralen, temveč se v tej formi interakcije manifestira razredna diferenciacija: »Prakse in etos [meščanstva] so bili označevalci »distinkcije« v Bourdieujevem pomenu besede, načini definiranja nastajajoče elite, ki so jo po eni strani razločevali od stare aristokratske elite, ki jo je želela pahniti s prestola, in po drugi od različnih nižjih in plebejskih slojev, ki jim je želela vladati«. (ibid.: 114) Tudi Warner (1992: 383) meni, da je interakcija v meščanski javnosti temeljila na posebnih retoričnih strategijah »raztelesenja«, ki niso bile nevtralne, saj »so razlike [spola, rase in seksualnosti] že vnaprej kodirane kot razlike med neoznačenim in označenim, univerzalizabilnim in partikularnim«. Na podlagi tega sklepa, da »je meščanska javnost od samega začetka bila strukturirana po

⁸ Prim. Marx 1842a; 1842b; 1847; 1849; 1850, četrto poglavje; 1852a, četrto poglavje; 1843b; 1852b; 1853a; 1853c; 1853d, prvi del; 1853e; 1861a; 1861b; 1862; Marx in Engels 1845, drugo poglavje; Engels 1842; 1843a, drugo pismo; 1843b; 1843c; 1844; 1846; 1847; Engels in dr. 1852.

⁹ Izraz »tako imenovano javno mnenje« ali javno mnenje v navednicah je Marx najpogosteje uporabljal za meščansko reprezentacijo javnega mnenja, ki, kot je poudarjal, seveda ni enaka resničnemu javnemu mnenju.

logiki abstrakcije, ki privilegira neoznačene identitete: moško, belsko, meščansko, normalno«. (ibid.) Fraserjeva (1992: 121) na podlagi teh premislekov sklepa, da zgolj retorične strategije ignoriranja družbenega statusa govorcev ne morejo izničiti družbenih neenakosti, temveč da je: »Eliminacija sistematičnih družbenih neenakosti nujen pogoj participatorne enakosti /.../ V nasprotju s trditvami liberalizma zahteva politična demokracija resnično družbeno enakost«.

Youngova (1996) poudarja, da ni mogoče izključiti vpliva odnosov moči na deliberacijo, četudi politična moč in denar neposredno ne prodirata v komunikacijo. Opozarja (2001: 686), da se ti odnosi lahko manifestirajo v obliki hegemonskih diskurzov, ki povzročajo »potvarjanja, pristranosti, nesporazume in celo protislovja, ki zaradi tega, ker so skladna s hegemonskimi interesi ali odražajo obstoječe stanje družbe, kot bi bilo nespremenljivo, niso opažena in izpostavljena kritiki«. Zahteva nepristranskosti razpravljanja v javnosti v prizadevanju za doseganje racionalnega konsenza, ki izloča interese in občutja, je problematična tudi, ker lahko deluje kot mehanizem izključevanja. Youngova (1987: 73) ugotavlja, da pojmovanje javnosti, ki izključuje interese in občutenja, vodi »k izključevanju številnih oseb in skupin, predvsem žensk in rasnih manjšin, ki jih kultura povezuje s telesnostjo, divjostjo in iracionalnostjo«. Že Adorno je poudarjal, da je radikalno mišljenje vedno težavnejše kot mišljenje, ki se podreja obstoječemu stanju sveta. S stališča njegove epistemologije je zahteva po nepristranskosti nujno konservativna: »Kolikor strastneje se misel zaradi nujnega izolira od pogojenega, toliko bolj nezavedno in usodno zapade svetlu.« (Adorno, 1951/2003: 283)

Agonistični pristop k deliberaciji poudarja vlogo potencialno razdiralnih konfliktov, ki jih ni mogoče vedno racionalno razrešiti v konsenzualno usmerjeni deliberaciji. Po Mouffovi (2005: 10) je konsenzualni pristop k deliberaciji neprimeren, saj ni zmožen »doumeti pluralistične narave družbenega sveta in vseh konfliktov, ki jih vključuje pluralizem: konfliktov, za katere ne more nikoli obstajati konsenzualna rešitev«. Naloga političnega je po Mouffovi (1993), da antagonistične odnose spreminja v agonistične, torej v odnose, kjer si tekmujoče skupine medsebojno priznavajo legitimnost. Karpowitz in Mansbridge (2005) trdita, da deliberativni postopki, ki se preveč osredinjajo na skupno dobro, ne prinašajo zadovoljivih rezultatov. V študiji primera močno konsenzualno orientiranega deliberativnega postopka sta ugotovila, da so bili udeleženci nezadovoljni z izidi, saj so menili, da ti niso odražali njihovih interesov. Menita (ibid.), da bi deliberativni postopki morali upoštevati interese, kar bi udeležencem omogočalo, da jih upoštevajo, jih med razpravo spremenijo in tako dosežejo realističen konsenz. Takšen konsenz ne temelji zgolj na moči boljšega argumenta, temveč na realistični oceni (ne)združljivosti interesov. Mansbridge in dr. (2006: 36–37) trdijo, da je ideja *common ground* konstruktivnejša od ideje *common good*, saj omogoča upoštevanje interesov, iskanje njihovih presečišč in oblikovanje rešitev, ki se umeščajo na to presečišče interesov.

Predlogi teoretskih dopolnitev Habermasovega modela

Habermas (1962/1990: 15–17) v predgovoru k ponovni izdaji *Strukturnih sprememb* opozori, da kljub izključujoči naravi meščanske javnosti obstaja kvalitativna razlika med njeno kritično publiciteto in reprezentativno publiciteto fevdalizma: za reprezentativno publiciteto je bilo izključevanje konstitutivno, v meščanski javnosti je bila konstitutivni pogoj legitimnosti prav inkluzivnost. Vendar pa Habermasov zagovor ideje kritične publicitete velja *in abstractum*, ne pa tudi za liberalno obliko ideje. Liberalna ideja javnosti namreč zahteva izključevanje kot

konstitutivni pogoj: Habermas sam je moral priznati, da je bilo specifično pojmovanje racionalnosti, ki temelji na nepristrani argumentaciji ob izključitvi interesov, mogoče uresničiti zgolj ob homogenosti interesov, ki vstopajo v javnost. Da je bil torej razredni interes meščanstva *de facto* horizont racionalnosti. Liberalni ideal javnosti je nezdružljiv z obstojem kapitalizma, saj ta nujno reproducira družbene razrede z nezdružljivimi interesi. Habermasova želja po oblikovanju neprotislovne teorije javnosti je morala nujno pripeljati do zgolj formalne razrešitve tega protislovja, saj kapitalizma pač ni mogoče odpraviti zgolj teoretsko. Če vzamemo liberalno idejo javnosti zares, ta v končni instanci zahteva brezrazredno družbo. Če kot Habermas menimo, da kapitalizma pravzaprav ni mogoče odpraviti, potrebujemo teorijo, ki je dovolj drugačna od liberalne, da zmore upoštevati konflikte interesov.

Izhajajoč iz kritik *Strukturних sprememb*, ki so opozarjale na izključujočo naravo meščanske javnosti, želi Fraserjeva (1992) popraviti pristranosti v Habermasovem modelu: »Trdim, da v stratificiranih družbah ureditev, ki omogoča spopadanje različnih tekmujočih publik, bolje služi idealu participatorne enakosti kot ena sama, splošna, vseobsegajoča publika.« (ibid.: 122) Ker naj bi enotna publika delovala v prid dominantnih in v škodo podrejenih skupin, je za doseganje ideala enakosti bolje, da se podrejene skupine organizirajo v alternativne publike: »Predlagam, da jih imenujemo podrejene nasprotujoče publike [*subaltern counterpublics*], saj gre za vzporedne diskurzivne arene, kjer člani podrejenih družbenih skupin izumljajo in dajejo v obtok nasprotujoče diskurze, da z njihovo pomočjo oblikujejo opozicijske interpretacije njihovih identitet, interesov in potreb.« (ibid.) Drug popravek, ki ga predlaga Fraserjeva (ibid.: 132–135), je ločevanje močnih in šibkih publik, kjer slednje delujejo v civilni družbi, prve pa znotraj političnega sistema. V šibkih publikah se oblikujejo in izražajo mnenja, nimajo pa neposrednega dostopa do moči, da bi lahko sprejemale kolektivno zavezujoče odločitve. Močne publike – Fraserjeva navaja primer parlamentov – pa imajo moč, da na podlagi razprave sprejmejo tudi kolektivno zavezujoče odločitve.

S predlaganim pojmom podrejenih nasprotujočih publik nastanejo tri težave. Prvič, Fraserjeva ne odgovori na vprašanje, kakšna je teoretsko relevantna razlika med publiko in nasprotujočo publiko. Če »nasprotujoča« označuje, da gre za skupine, ki menijo, da so v nekem ali več vidikih diskriminirane, in to diskriminacijo javno problematizirajo, gre za tematsko opredelitev, ki pa ne opravičuje uvedbe novega teoretskega pojma. Teorije, ki konceptualizirajo publiko kot socialno kategorijo, jo opredeljujejo na podlagi njene strukture in dinamike interakcij znotraj nje (prim. Splichal 1997: 22–32), ne tematsko. Še več, nasprotovanje je po Parku in Blumerju konstitutivno za publiko (ibid.). Tudi iz *Strukturних sprememb* ni mogoče razbrati, da bi Habermas takšne nasprotujoče publike izločil iz svojega modela. Drugič, oznaka nasprotujočih publik kot podrejenih ni zgolj manjši popravek vpričo zgodovinske problematičnosti Habermasovega opisa, temveč negacija samega normativnega ideala javnosti. Če se podrejene skupine zamejijo zaradi izključujoče narave javnosti, to pomeni, da javnost po njenih imanentnih kriterijih ne obstaja, saj zahteva inkluzivnost in enakost. Tretjič, Fraserjeva ne ločuje med javnostjo kot specifičnimi okoliščinami komuniciranja in publikami kot specifičnimi socialnimi kategorijami, na primer ko kot problematično poudari domnevno Habermasovo predpostavko, da: »je ena vseobsegajoča javnost vedno primernejša od številnih publik«. (1992) Habermasov model resda zahteva vseobsegajočo javnost, nikakor pa ne tudi vseobsegajoče publike. Politična javnost so »tiste okoliščine komuniciranja, ki publiki državljanov omogočajo, da v razpravi oblikujejo mnenja in voljo«, (Habermas, 1962/1990: 38) medtem ko izraz publika označuje specifično socialno kategorijo. Enovita in vseobsegajoča socialna kategorija, ki bi

¹⁰ Ločevanje je Habermas pozneje sicer sprejel, prim. Habermas (1996: 307, 308).

zaobjela vse državljane, bi bila seveda grotesken predlog, tu se moramo s Fraserjevo strinjati, vendar ni res, da je Habermas to kadarkoli predlagal. Fraserjeva (1992: 126) sama pripomni, da priznanje obstoja podrejenih nasprotujočih publik »ne izključuje možnosti dodatne, obsežnejše arene, v kateri se različne, omejene publike pogovarjajo prek meja kulturne raznolikosti«. Prav ta »arena« je javnost, kot jo je bil konceptualiziral Habermas, enačenje javnosti in publike pa nas oropa pojma, s katerim bi to »areno« lahko primerno označili. Na ta problem je opozoril tudi Calhoun (1992: 37):

»Zdi se mi, da smo s trditvijo, da preprosto obstaja več javnosti, na izgubi, saj s tem izgubimo pojem, ki bi lahko opisal komunikativne odnose med njimi. Bolje bi bilo razmišljati, da javnost vključuje polje diskurzivnih povezav. Znotraj tega omrežja je tok komuniciranja lahko bolj ali manj enakomeren. V vsakem primeru bodo znotraj ohlapnejšega splošnega področja nastajale skupine z relativno večjo gostoto komuniciranja.«

Tudi drugi predlog, namreč ločevanje močnih in šibkih publik¹⁰, se izkaže za problematičnega, saj podobno kot ideja podrejenih nasprotujočih publik spodkopava temelje liberalnega modela javnosti. Ta je poleg epistemološkega – neomejena javna razprava naj bi razkrivala resnico – reševal tudi politični problem, namreč zagotavljal nadzor nad nosilci političnih funkcij. Zahteva po avtonomiji javnosti izhaja iz tega političnega problema: če akterji znotraj političnega sistema intervenirajo v javnost, ta ne more delovati kot nadzorni mehanizem. Pojem javnosti, ki vključuje tudi oblike deliberacije znotraj političnega sistema, s tem izgubi pomemben del svojega kritičnega naboja: odločitve politikov so že po definiciji vsaj delno skladne z javnim mnenjem. Druga težava z delitvijo na močne in šibke publike, kot jo predlaga Fraserjeva, je, da je v veliki meri arbitrarna. Tudi določene publike zunaj političnega sistema imajo moč rezultate deliberacije prevesti v kolektivno delovanje.

Pojmovanje, ki »šibkim« publikam ne priznava možnosti kolektivnega delovanja, je prav tako problematično kot označevanje parlamenta kot »močne« publike: »Ko je skupno delovanje ločeno od javne razprave, se izgubi proces, prek katerega se državljani učijo o ključnih razsežnostih javnega življenja, saj postane reflektivni razum ločen od izkušnja posledic delovanja«. (Boyte, 1992: 345) Boyte (ibid.: 347) poudarja, da civilnodružbena gibanja devetnajstega stoletja niso bila zgolj kraj refleksije, temveč tudi delovanja: »Dejanske izkušnje izvajanja moči in reševanja problemov so družbenim gibanjem poznega devetnajstega stoletja podeljevale poseben slog, ki je združeval tri pojmovne dimenzije publike: pojmovanje publike kot akterja deliberacije in uporniške sile je bilo združeno z razumevanjem publike kot odgovornega in močnega akterja.« Če je oblikovanje javnega mnenja ločeno od prakse, teži k »«ideološkemu» in dogmatičnemu značaju, ki ga je Keith Baker opisoval na primeru porajanja pojma javnega mnenja v Franciji osemnajstega stoletja. V sodobni politični praksi preostra delitev in kontrast med institucionalnim svetom in živeto izkušnjo »ljudstva« vodi k romantizirani in manihejski politiki, kjer se sile dobrega bojujejo proti silam zla, moč pa je razumljena predvsem v moralnih kategorijah«. (Boyte, 1992: 349)

Tudi ločevanje močnih in šibkih publik nam ne pomaga odpraviti liberalnega modela javnosti, opozarja pa na njegovo slepo pego. Splichal (1997: 43) govori o zunanjem protislovju pojma javno mnenje, ki se izraža: »med subjekti javnega mnenja in subjekti, ki mu stoje nasproti, oz. med izražanjem in udejanjanjem (javnega mnenja)«. Javno mnenje naj bi »izražalo in uveljavljalo voljo ljudstva« (ibid.: 45), obenem pa ni neposredno udeleženo v procesu vladanja. Postavi se torej vprašanje, kako je javno mnenje lahko hkrati avtonomno glede na politični sistem in zanj

zavezujoče. Na primeru liberalnega modela javnosti lahko to protislovje opredelimo podrobneje. Protislovje je dejansko zgolj navidezno, saj izhaja iz predpostavk, ki so se izkazale za nevzdržne (ostre ločitve med »zasebno« sfero ekonomije in sfero »javne« oblasti ter odsotnosti moči v ekonomskem sistemu in nuklearni družini). Če bi predpostavili, da je liberalna javnost dejansko udejanjila svoje pretenzije po popolni racionalnosti, da je bila zahteva »*Veritas non auctoris facit legem*« v veliki meri izpolnjena, ne bi mogli razumeti, kako je lahko popolnoma, a zgolj racionalno javno mnenje zavezujoče za odločevalce – če seveda ne postavimo še bolj nevzdržne teze, da je bila fevdalna oblast toliko razsvetljena, da je klonila zgolj pod silo argumenta.

Če bi liberalna teorija priznala možnost, da je ekonomska moč meščanstva bila tista, ki je zagotavljala skladnost odločitev oblasti z javnim mnenjem, bi javnost izgubila legitimnost: ne bi bil več razum tisti, ki bi nadzoroval izvajanje moči, temveč ena oblika moči (ekonomska) drugo obliko moči (politično). Z zanikanjem prisotnosti moči v »zasebni« sferi pa liberalni model ne more pojasniti, kako je lahko zagotovljena skladnost političnih odločitev in javnega mnenja oz. kako lahko obstanejo institucionalne ureditve –, kot so svoboda izražanja mnenj in zborovanja, redne volitve itd. –, ki naj bi to skladnost zagotavljale.

Če se je kaj takšnega kot »refeudalizacija« javnosti zgodilo, tega ne moremo pojasniti z »vdorom« nelastnikov, kot to počne Habermas: prej gre za lomljenje liberalne javnosti pod lastnimi protislovji. Ker kapitalizem ni bil zmožen vseh osvoboditi tega, kar je Kant imenoval pasivno državljanstvo:

»/N/i bilo mogoče, da bi javnost na državo naslavljala argumente in pozneje postala njena zakonodajna veja. Javnost ni bila niti racionalna niti univerzalna, bila ni nič drugega kot področje, na katerem so se odvijali boji, ki so prevevali civilno družbo, kjer so nasprotujoče sile organizirale lastne skupnosti ali »korporacije.« Prav nasprotno so ti konflikti, ki jih je proizvajal trg, pogojevali rast države, specifično njene »policijske« funkcije. Le država je lahko utelešala univerzalno.« (Montag, 2000: 137)

Habermasov strah pred »pritiskom z ulice« nakazuje na »dejstvo, da sila razuma ne izvaja pritiska in nima nikakršnega učinka, razen če temelji na resnični, fizični sili./« (ibid.: 144) Simptomatičen za to je Habermasov odgovor na vprašanje Fraserjeve, ali »/n/i ekonomska enakost – konec razredne delitve in spolne neenakosti – pogoj za možnost obstoja javnosti, če se res pogovarjamo o tem, kaj ljudem omogoča participacijo. Je kapitalizem s tem združljiv?« Habermas na to vprašanje ni bil zmožen odgovoriti: »Najprej si bom moral opomoči od šoka [sic.], da lahko na vprašanje odgovorim ... Kot vas razumem, trdite, poskusimo biti zgodnji socialisti, politični socialisti in utopični socialisti in potem povejmo, kakšna naj bo ureditev.« Fraserjeva ni trdila nič takega, vprašanje je preprosto bilo, ali je javnost v kapitalizmu mogoča. Habermas nadaljuje, da bi bilo treba nasprotovati »tistim imperativom, ki jih še vedno reproducira kapitalistični način akumulacije«, in da bi morale te spremembe izhajati iz »avtonomnih publik tipa javnosti«. Četudi se nam ta rešitev zdi primerna, predvideva pritrđen odgovor na vprašanje o možnosti obstoja javnosti v kapitalizmu: če ta možnost ne obstaja, javnost tudi ne more biti zdravilo za patologije, ki jih proizvaja kapitalizem. Habermas konča takole: »Menim, da v družbah s tako visoko ravniyo kompleksnosti ne more biti nikakršne revolucije; vsem romanticističnim upornim gibanjem navkljub ne moremo iti nazaj. Za akademike je revolucija stvar devetnajstega stoletja.« Ta zadnji odgovor je analogen odgovoru duhovnika v Kafkovem romanu Proces: »Ni ti treba vsega imeti za resnično, zgolj za nujno.« Habermasov odgovor implicira, da naj tega, česar ne moremo udejanjiti, tudi ne mislimo. Takšna pozicija pomeni popolno kapitulacijo pred obstoječim. Ali kot je zapisal Adorno:

»Represivna netolerantnost do misli, ki ne vsebuje hkrati že navodila za delovanje, temelji na strahu. Svobodne misli in stališča, ki si je ne da odvzeti, se je treba bati, ker vemo nekaj, česar si ne smemo priznati: da ima misel prav. Prastari meščanski mehanizem, ki so ga razsvetljevalci osemnajstega stoletja dobro poznali, se ponovno sproži: trpljenje zaradi negativnega stanja, tokrat blokirane realnosti, se spremeni v jezo na tistega, ki ga izgovori.« (Adorno, 2003: 795, 796)

Kar potrebujemo, ni kapitulacija pred obstoječim, temveč neusmiljena kritika, kot jo je zahteval Marx v pismu Rugeju: »Govorim o neusmiljeni kritiki vsega obstoječega, neusmiljeni tako po tem, da se ne boji rezultatov, do katerih prispe, in po tem, da se prav tako malo boji konflikta z vladajočimi silami.« (Marx, 1843a) Kritika, ki jo zahteva Marx, ni arbitrarna, temveč izhaja iz družbenih protislovij, iz resničnih družbenih bojev, le tako je kritika lahko tudi družbeno učinkovita. »V tem primeru«, torej v primeru kritike, ki za svoje izhodišče jemlje resnične boje, zapiše Marx (ibid.), »sveta ne soočamo z novim načelom na doktrinaren način: Tukaj je resnica, pokleknite pred njo! Za svet razvijamo nova načela iz njegovih lastnih načel. Svetu ne rečemo: prenehaj s svojimi boji, nespametni so; dali ti bomo resnično geslo boja. Svetu zgolj pokažemo, za kaj se resnično bori, in tudi če tega ne želi, mora pridobiti zavest.« Protislovja liberalnega modela javnosti kličejo po razrešitvi. Kritika, ki tega ne upošteva, ki se, namesto da bi upoštevala objektivna protislovja predmeta, s katerim se ukvarja, posveča površnemu sintetiziranju v iskanju lažne enotnosti, zgreši svoj predmet. Poznejša Habermasova teorija javnosti se giblje prav v tej smeri, saj skuša konstruirati neprotislovno teorijo globoko protislovnega fenomena in se s tem zaplete v najusodnejše protislovje: v tisto med teorijo in njenim predmetom. Posledično kritičen in polemičen koncept postane skorajda afirmativen (prim. Habermas 1996, osmo poglavje). Postavi se vprašanje, kakšne so možnosti za uresničitev tako abstraktnega – v Marxovih besedah dogmatičnega – ideala. Habermas v *Strukturnih spremembah* meščanstvo predstavi kot zgodovinskega nosilca ideje javnosti, ne v *Strukturnih spremembah* ne v poznejših delih pa ne nakaže, kdo je v sodobnosti subjekt, ki bi lahko udejanjil ideal javnosti. Meščanstvo je ideal opustilo, kakor hitro je prišel v nasprotje z njegovim razrednim interesom, vztrajanje pri v osnovi liberalnem modelu, katerega uresničitev je propadla zaradi njegovih imanentnih protislovij, v takšnem položaju ni sprejemljivo. Ko se Habermas v *Strukturnih spremembah* vsem zgodovinskim dokazom navkljub postavi na stran meščanstva proti izključenim skupinam, zavrne tudi možnost uresničitve ideje javnosti.

Proletarska javnost

Negt in Kluge nista zgolj opozarjala na izključujočo naravo meščanske javnosti, temveč sta na podlagi kritike meščanskega modela javnosti oblikovala alternativni model proletarske javnosti. Kot ključno protislovje meščanske javnosti sta poudarila prav izključevanje »zasebnih« sfer ekonomije in družine:

»Pri prevladujočih interpretacijah koncepta javnosti je najbolj opazno, da skušajo združiti množstvo fenomenov, izključujejo pa dve najpomembnejši področji življenja: celoto industrijskega aparata in socializacijo v družini. Te interpretacije trdijo, da javnost pridobi svojo vsebino iz vmesnega področja, ki ne izraža kakšnega posebnega življenjskega konteksta, čeprav ta javnost domnevno pomeni celoto družbe. Pomanjkljivost, značilna za skoraj vse oblike meščanske javnosti, izhaja iz tega protislovja: namreč, da meščanska javnost

izključuje bistvene interese, a kljub temu trdi, da pomeni celoto družbe.« (Negt in Kluge, 1972/1993: xlvii)

Po njenem mnenju oblike javnosti, predvsem fragmentacija ločenih sfer izkušnje, preprečuje nastanek kritične misli, zato se v njej interesi proletariata ne morejo izraziti (ibid.: xlvii) Domnevna univerzalnost meščanske javnosti je potemtakem zgolj prikrita partikularnost: njene forme naj bi zagotavljale, da se interes meščanstva predstavlja kot univerzalen in razumen, konkurenčni interesi pa kot partikularni in nerazumni. Naloge javnosti Negt in Kluge (ibid.: 1) ne vidita v iskanju racionalnega konsenza, temveč v organiziranju družbene izkušnje. Zgodovinska vloga meščanske javnosti je bila oblikovanje »dominantnega znanja«, torej poznavanja načinov manipuliranja države za širjenje kapitalistične apropiacije. (ibid.: 11) Delavci se ne morejo resnično vključiti v meščansko javnost, ne da bi se hkrati odrekli programu radikalne spremembe družbe: »Ni mogoče odpraviti okoliščin proletarskega življenja, ne da bi odpravili okoliščine buržoazije, kot ni mogoče odpraviti meščanskega dela, ne da bi hkrati odpravili kapital.« (ibid.: 58) Interesi proletariata se lahko v meščansko javnost inkorporirajo le kot reificirani, ko pa enkrat postanejo njen del, ni mogoče oblikovati radikalnega programa, ne da bi se odrekli že dobljenemu vplivu. (ibid.: 59) Vloga meščanske javnosti je mistifikatorna: v družbi, enotnost katere zagotavlja kapitalistična blagovna menjava, ki posameznike hkrati izolira, meščanska javnost ponuja zgolj iluzorno sintezo družbe. (ibid.: 73, 74) Resnična sinteza »v razredni družbi ne more obstajati in znotraj meščanske družbe nikoli ni obstajala«. (ibid.: 74) Zgodovinske spremembe meščanske javnosti izhajajo prav iz protislovja med njeno pretenzijo po sintezi in nezmožnostjo to sintezo uresničiti. (ibid.: 79)

Za nastanek proletarske javnosti so potrebni trije dejavniki:

»Interes produktivnega razreda mora biti gonilna sila; mogoče mora biti ustvariti medij občevarjanja, ki partikularne interese poveže s produktivnim sektorjem in družbo kot celoto; končno, med razvojem proletarske javnosti inhibirajoči in destruktivni vplivi razkrajajoče meščanske javnosti ne smejo biti premočni. V vseh teh pogledih ni proletarska javnost nič drugega kot oblika, v kateri se razvijajo interesi delavskega razreda.« (ibid.: 91)

V nasprotju s Habermasom Negt in Kluge menita, da je kristalizacija interesa primarna funkcija javnosti. Ta mora zagotavljati, da »nobena surovina družbene revolucije, noben konkreten interes ne ostane izključen in nerazrešen«. (ibid.: 208) V procesu se interesi ne smejo projicirati na kategorije, ki označujejo »totalnost družbe, ki ni identična s temi interesi, temveč medij, v katerem se lahko gibljejo«. (ibid.: 208) Zaradi težnje meščanske javnosti k nadomeščanju resničnih interesov z zgolj iluzorno sintezo se proletariati v njej ne more politično organizirati, prav tako pa izmenjava med proletarsko in meščansko javnostjo ne more biti orientirana komunikativno, temveč kot odnos boja: »Edino zdravilo za produkte iluzorne javnosti so nasprotujoči produkti proletarske javnosti: ideja zoper idejo, produkt zoper produkt, produkcijski sektor zoper produkcijski sektor.« (ibid.: 79, 80) Odnos proletarske in meščanske javnosti je odnos boja, kot je odnos proletariata in meščanstva odnos razrednega boja.

Tu postane očitna glavna pomanjkljivost teorije proletarske javnosti: tudi če sprejmemo druge teze knjige (da meščanska javnost deluje izključno v partikularnem razrednem interesu meščanstva in da je njena funkcija navznoter kristalizacija tega razrednega interesa, navzven predstavljanje meščanskega interesa kot univerzalnega), se zdi strategija, ki jo zahtevata Negt in Kluge, brezupna. Ideja zoper idejo: dominantna javnost favorizira ideje, ki so skladne z interesi meščanstva. Produkt zoper produkt: o uspešnosti produktov odloča trg. Produkcijski

sektor zoper produkcijski sektor: nadzor nad njimi ima meščanstvo. Edina strategija, ki ostane proletarski javnosti v takšnem položaju, je popoln izolacionizem in končno nasilen družben prevrat. A ker izolacionizem implicira tudi nesodelovanje v obstoječem političnem sistemu, bi se proletarijat moral bojevati s celotnim represivnim aparatom države, ki bi popolnoma prešel v roke razrednega nasprotnika. Strategija torej, ki se je Engelsu že leta 1891 zaradi tehničnega napredka v sredstvih vojskovanja zdela brezupna.

Zamejevanje javnosti na meščansko in proletarsko obliko je problematično tudi, ker implicitno predvideva, da je mogoče vse konkretne subjektivitete omejiti ali na en ali na drug razred. Če zavrnemo to očitno problematično predpostavko, pa se postavlja vprašanje, kje se drobljenje javnosti konča: ali ne bi morala obstajati tudi specifična oblika javnosti za finančno buržoazijo, malomeščanstvo, kmete, kognitarijat, javne uslužbenke, in naprej še za ženske, rasne in starostne skupine, različne subkulture itd.? Ne moremo pa tudi sprejeti prav tako implicitne predpostavke, da že obstaja izoblikovana kolektivna subjektiviteta proletariata, po mejah katere se vzpostavi proletarska javnost. Kot kažejo konkretne zgodovinske raziskave delavskih bojev v Veliki Britaniji konec 18. in v začetku 19. stoletja (prim. Lottes, 1979; Thompson, 1966; Vester, 1970), se je razredna zavest delavskega razreda oblikovala prav v skupnih bojih drugače heterogenih skupin – kapitalistični način proizvodnje se je v različnih panogah uvajal z različnimi hitrostmi in imel nanje kot tudi na specifične skupine delavcev znotraj določene panoge zelo različne učinke –, ki so v boju uporabljala in oblikovala načine komuniciranja in kolektivnega odločanja. Razredna zavest ni pripeljala do specifičnih proletarskih oblik javnosti, temveč je bilo prav nasprotno oblikovanje razredne zavesti omogočeno z delovanjem v javnosti, ki si je produktivno prisvajala tudi meščanske oblike in kjer so se lahko izoblikovale koalicije in gradila razredna zavest.

Na drugi strani tudi »meščanske javnosti« nikakor ne moremo reducirati na zgolj mehanizem hegemonije. Takšen pogled je prav tako nedialektičen kot Habermasov in spregleda protislovja javnosti, ki so bila gibalno njenega zgodovinskega razvoja. Teh protislovij ni mogoče razrešiti z vzporedno teorijo in prakso proletarske javnosti, prav nasprotno tak paralelizem podobno kot koncept nasprotujočih podrejenih publik hipostazira posledice razrednega izkoriščanja in vsem dobrim namenom navkljub razredno izkoriščanje afirmira. »Meščanska javnost« ne stoji zunaj zgodovine in dejanskih družbenih bojev, njen značaj ji ni dan od zunaj, temveč je odvisen od njene notranje dinamike. Dominantna oblika javnosti ni zgolj orodje interesa meščanstva, temveč odraža tudi zgodovino in trenutno stanje razmerja sil v razrednem boju. Naivno bi bilo pričakovati, da po umiku vseh progresivnih sil ne bi bistveno spremenila svojega značaja, da ne bi bili priča razgradnji že izborjenih demokratičnih elementov. Nedvomno morajo progresivne skupine oblikovati lastne načine komuniciranja in oblikovanja volje, a njihov cilj mora biti odpravljanje protislovij meščanskega modela, ne ločen obstoj »proletarske javnosti« ob »meščanski javnosti«.

Literatura

- ADORNO, T. W. (1951/2003). *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- ADORNO, T. W. (2003). Resignation. V *Adorno: Kulturkritik und Gesellschaft II*, 794–799. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

- ADORNO, T. W. (1995). *Kants »Kritik der reinen Vernunft«*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- ADORNO, T. W. (2008). *Ontologie und Dialektik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp
- ARRIGHI, G. (1994/2010). *The Long Twentieth Century*. London, Verso.
- BENHABIB, S. (1992). Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen
- HABERMAS. V *HABERMAS AND THE PUBLIC SPHERE*, UR. CRAIG CALHOUN, 73–98 . Cambridge, Massachusetts.
- BRAUDEL, F. (1979/1982). *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, Volume 2: The Wheels of Commerce*. New York, Harper and Row.
- BRAUDEL, F. (1979/1984). *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, Volume 3: The Perspective of the World*. New York, Harper and Row
- CALHOUN, C. (1992). Introduction. V *Habermas and the Public Sphere*, ur. Craig Calhoun, 1–48. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- CURRAN, J. (1991). Rethinking the media as a public sphere. V *Communication and citizenship; journalism and the public sphere*, ur. Dahlgreen in Sparks. London in New York, Routledge.
- DARNTON, R. (1979). *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopedie 1775–1800*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- ELEY, G. (1992). Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century. V *Habermas and the Public Sphere*, ur. Craig Calhoun, 289–339. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- ELEY, G. (2002). *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000*. Oxford, Oxford University Press.
- ENGELS, F. (1842). *Centralisation and Freedom*. *Rheinische Zeitung*, 18. september. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1842/09/18.htm> (30. april 2010)
- ENGELS, F. (1843a). *Letters from London*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/05/16.htm> (30. april 2010)
- ENGELS, F. (1843b). *Frederick William IV, King of Prussia*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1842/10/king-prussia.htm> (30. april 2010)
- ENGELS, F. (1843c). Progress of Social Reform on the Continent. *The New Moral World*, 4. in 18. november. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/10/23.htm> (30. april 2010)
- ENGELS, F. (1844). Letter to the Editor of the Northern Star. *The Northern Star*, 4. maj. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/04/29.htm> (1. maj 2010)
- ENGELS, F. (1845). *Die Lage der arbeitenden Klasse Englands*. Dostopno prek: http://www.mlwerke.de/me/me02/me02_225.htm (4. maj 2010)
- ENGELS, F. (1846). Government and Opposition in France. *The Northern Star*, 1. september. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1846/09/01.htm> (1. maj 2010)
- ENGELS, F. (1847). The Prussian Constitution. *The Northern Star*, 6. marec. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/02/28.htm> (1. maj 2010)
- ENGELS, F. (1891). *Einleitung zu Der Bürgerkrieg in Frankreich von Karl Marx*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/deutsch/archiv/marx-engels/1891/03/vorwburfr.htm> (4. maj 2010)
- ENGELS, F., FREILIGRATH, F., MARX, K. IN WOLFF, W. (1852) Public Statement to the Editors of the English Press. *The People's Paper, The Spectator, The Examiner, The Morning Advertiser, The Leader*, 30. oktober. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1852/10/28.htm> (1. maj 2010)
- FRASER, N. (1987). What's Critical about Critical Theory? The Case of Habermas and Gender. V *Feminism as Critique*, ur. Benhabib in Cornell, 31–56. Cambridge, Polity Press.
- FRAZER, N. (1992). Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. V *Habermas and the Public Sphere*, ur. Craig Calhoun. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.

- GARNHAM, N. (1986/1995). The media and the public sphere. V *Approaches to media, a reader*, ur. Boyd-Barrett in Newbold, 245–251. London, Arnold.
- GARNHAM, N. (1992). The Media and the Public Sphere. V *Habermas and the Public Sphere*, ur. Craig Calhoun, 359–376. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- HABERMAS, J. (1962/1990). *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- HABERMAS, J. (1996). *Between Facts and Norms*. Cambridge, Polity Press.
- HALL, C. (1985). Private Persons Versus Public Someones: Class, Gender and Politics in ENGLAND, 1780–1850. V *Language, Gender and Childhood*, ur. Steedman, Urwin in Walkerdine. London, Boston in Henley, Routledge in Kegan Paul.
- KARPOWITZ, C. F. IN MANSBRIDGE, J. (2005). Disagreement and Consensus: The Need for Dynamic Updating in Public Deliberation. *Journal of Public Deliberation* 1(1): 348–364.
- LAFARGUE, P. (1883). *The Right to be Lazy*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/lafargue/1883/lazy/ch02.htm> (15. april 2010)
- LANDES, J. B. (1988). *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ithaca, Cornell University Press.
- LOTTE, G. (1979). *Politische Aufklärung und plebejisches Publikum: Zur Theorie und Praxis des englischen Radikalismus im späten 18. Jahrhundert*. München, Oldenbourg.
- MANSBRIDGE, J., HARTZ-KARP, J., AMENGUAL, M. IN GASTIL, J. (2006). Norms of Deliberation: An Inductive Study. *Journal of Public Deliberation* 2(1): 1–47.
- MARX, K. (1842a). On the Assembly of the Estates. *Rheinische Zeitung*, 10. maj. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1842/free-press/ch03.htm> (30. april 2010)
- MARX, K. (1842b). Communal Reform and the Kölnische Zeitung. *Rheinische Zeitung*, 8. November. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1842/11/12.htm> (1. maj 2010)
- MARX, K. (1843a). *Marx to Ruge*. Dostopno prek: http://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/letters/43_09.htm (28. april 2010)
- MARX, K. (1843b). Justification of the Correspondent from the Mosel. *Rheinische Zeitung*, 19. januar. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1843/01/15.htm> (1. maj 2010)
- MARX, K. (1844). *Zur Judenfrage*. Dostopno prek: http://www.mlwerke.de/me/me01/me01_347.htm (29. april 2010)
- MARX, K. (1847). The Communism of the Rheinischer Beobachter. *Deutsche Brüsseler Zeitung*, 12. september. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/09/12.htm> (1. maj 2010)
- MARX, K. (1849). *Zagovor na prvem procesu proti Neue Rheinische*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1849/02/07.htm> (30. april 2010)
- MARX, K. (1850). *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850*. Dostopno prek: http://www.mlwerke.de/me/me07/me07_009.htm (1. maj 2010)
- MARX, K. (1852a). *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/deutsch/archiv/marx-engels/1852/brumaire/index.htm> (30. april 2010)
- MARX, K. (1852b). The Chartist Movement. *New York Daily Tribune*, 25. avgust. Dostopno prek: http://gerald-massey.org.uk/jones/b_marx.htm (1. maj 2010)
- MARX, K. (1853a). The Charter of the East India Company. *New York Daily Tribune*, 9. junij. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/06/09.htm> (30. april 2010)
- MARX, K. (1853b). The East India Company – Its History and Results. *New York Daily Tribune*, 11. julij. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/07/11.htm> (29. april 2010)
- MARX, K. (1853c). The Government of India. *New York Daily Tribune*, 20. julij. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/07/20.htm> (30. april 2010)

- MARX, K. (1853d). *Revelations Concerning the Communist Trial in Cologne*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/revelations/ch01.htm> (30. april 2010)
- MARX, K. (1853e). The War Question – British Population and Trade Returns – Doings of Parliament. *New York Daily Tribune*, 24. avgust. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/08/24.htm> (1. maj 2010)
- MARX, K. (1855). Stamp Duty on Newspapers. *Neue Oder Zeitung*, 30. marec. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1855/03/30.htm> (29. april 2010)
- MARX, K. (1861a). Die Meinung der Journale und die Meinung des Volkes. *Die Presse*, 31. december. Dostopno prek: http://www.mlwerke.de/me/me15/me15_430.htm (30. april 2010)
- MARX, K. (1861b). The London Times and Lord Palmerstone. *New York Daily Tribune*, 21. Oktober. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1861/10/21.htm> (1. maj 2010)
- MARX, K. (1862). English Public Opinion. *New York Daily Tribune*, 1. februar. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1862/02/01.htm> (30. april 2010)
- MARX, K. (1872/2002). *Das Kapital; Kritik der politischen Ökonomie*. Köln, Parkland Verlag.
- MARX, K., ENGELS, F. (1845). *Die heilige Familie oder Kritik der Kritischen Kritik*. Dostopno prek: http://www.mlwerke.de/me/me02/me02_003.htm (1. maj 2010)
- MARX, K., ENGELS, F. (1848/1999). *Das kommunistische Manifest: Eine moderne edition*. Hamburg, Argument.
- MAYHEW, L. H. (1997). *The New Public*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MONTAG, W. (2000). The Pressure of the Street: Habermas' Fear of the Masses. V *Masses, Classes, and the Public Sphere*, ur. Hill in Montag, 132–145. London, Verso.
- MOUFFE, C. (1993). *The Return of the Political*. London, Verso.
- MOUFFE, C. (2005). *On the Political*. London, Routledge.
- NEGT, O., KLUGE, A. (1972/1993). *Öffentlichkeit und Erfahrung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- POLLOCK, F. (1932/1975). Die gegenwärtige Lage des Kapitalismus. V *Stadien des Kapitalismus*, ur. Friederich Pollock, 20–39. München, C. H. Beck.
- POLLOCK, F. (1941/1973). *Staatskapitalismus*. München, C. H. Beck.
- SENNET, R. (1977/2002). *The Fall of Public Man*. London, Penguin.
- SMITH, ADAM. (1778). *An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations*. Dostopno prek: <http://www.gutenberg.org/files/3300/3300-h/3300-h.htm> (22. april 2010)
- SUNSTEIN, C. R. (2003). *Why Societies Need Dissent?* Cambridge, Harvard University Press.
- THOMPSON, E. P. (1966). *The Making of the English Working Class*. New York, Random House.
- VESTER, M. (1970). *Die Entstehung des Proletariats als Lernprozeß*. Frankfurt am Main, Europäische Verlansanstalt.
- WARNER, M. (1992). The Mass Public and the Mass Subject. Habermas and the Public Sphere. V *Habermas and the Public Sphere*, ur. Craig Calhoun. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- WILLIAMS, R. (1960/2005). Advertising the magic system. V *Culture and Materialism*, Raymond Williams, 170–195. London, Verso.
- WILLIAMS, R. (1970/2005). A Hundred Years of Culture and Anarchy. V *Culture and Materialism*, ur. Raymond Williams, 170–195. London, Verso.
- YOUNG, I. M. (1987). Impartiality and the Civic Public: Some Implications of Feminist Critiques of Moral and Political Theory. V *Feminism as Critique*, ur. Banhabib in Cornell, 57–76. Cambridge, Polity Press.
- YOUNG, I. M. (1996). Communication and the Other: Beyond Deliberative Democracy. V *Democracy and Difference; Contesting the Boundaries of the Political*, ur. Banhabib, 120–135. Princeton, Princeton University Press.
- YOUNG, I. M. (2001). Activists Challenges to Deliberative Democracy. *Political Theory* 29(5): 670–690.
- ZARED, D. (1992). Religion, Science, and Printing in the Public Spheres in Seventeenth-Century England. V *Habermas and the Public Sphere*, ur. Craig Calhoun, 212–235. Cambridge, Massachusetts, MIT Press.

Pasti novoreka: Kritična refleksija prenosa termina »deležniki« iz ekonomskega v politični diskurz

postavi zanastopati zvezi z emipouzročadpira

Uvod

Pred dobrim desetletjem sta Bourdieu in Wacquant (2000/2003) opozorila na t. i. neoliberalni novorek, ki je v komaj nekaj letih uveljavil besedišče, »ki je videti, kot da bi se vzelo od nikoder« in je »zdaj vsakomur na koncu jezika« (Bourdieu in Wacquant, 2000/2003: 57). V popularnosti terminov kot so »globalizacija« in »fleksibilnost«, »vodenje« in »podrazred«, in odsotnosti terminov kot »kapitalizem«, »dominacija« in »neenakost«, Bourdieu in Wacquant prepoznavata novo obliko kulturnega imperializma, s katerim se razširja ameriška neoliberalna ideologija. Učinki tega imperializma, poudarjata, so čedalje močnejši in čedalje bolj škodljivi v tem, da jih ne utemeljujejo le pionirji neoliberalne revolucije, temveč tudi večina kulturnih producentov (raziskovalcev, pisateljev in umetnikov) in levičarskih aktivistov, ki »o sebi še vedno rada razmišlja, kakor da so naprednjaki« (Bourdieu in Wacquant, 2000/2003: 57). K njenemu naboru besedišča tega neoliberalnega novoreka je treba prišteti tudi koncept »deležnikov«, ki izhaja iz teorije menedžmenta in odgovornosti podjetij ter se – kot nadomestek drugih konceptov, ki poudarjajo demokratično vključenost – čedalje bolj uveljavlja tudi v sodobni politični misli. V slovenskem prostoru se je termin šele pred kratkim uveljavil v političnem diskurzu, kjer trenutno kar na lepem deluje, če si sposodimo Bourdieujeve in Wacquantove besede, »kot da bi se vzelo od nikoder in je zdaj vsakomur na koncu jezika«, kar se kaže tudi v pred kratkim sprejetih resolucijah o visokem šolstvu in raziskovalni in inovacijski strategiji Slovenije.

Na prvi pogled je termin »deležniki« dobrodošel nov koncept, ki poudarja željo in potrebo po demokratični vključenosti v javne odločitve. Slovenski politični diskurz tako sledi uveljavljanju termina »stakeholders« v akademski in politični rabi na mednarodni ravni, predvsem v skladu z idejami o novih oblikah politične ureditve, strnjjenimi v okviru koncepta vladovanja (angl. *governance*) in predlogih vključevanja v okviru t. i. deliberativne demokracije. Vendar je na razvoj in uporabo koncepta tako v akademskem kot političnem diskurzu treba gledati predvsem iz kritične perspektive, saj ta novi koncept vnaša zmedo in priložnosti za legitimizacijo

akterjev, ki v okviru »starih« pojmov (npr. državljani/ke, javnost, civilna družba) ne bi bili sami po sebi razumljeni kot legitimni udeleženci demokratičnega odločanja.

V pričujočem prispevku najprej ilustrativno prikažem uporabo termina »deležniki« v slovenskem političnem diskurzu z analizo pred kratkim sprejetih resolucij o *Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020* in o *Raziskovalni in inovacijski strategiji Slovenije 2011–2020*. V drugem delu prispevka opišem vdor tega koncepta v akademski diskurz, predvsem v razmerju do drugega ključnega koncepta neoliberalnega novoreka: »vladovanja«, kjer se koncept navidezno povezuje s klasičnim Deweyevim (1927/1954) pojmovanjem javnosti in t. i. »principom prizadetosti«. V tretjem delu prispevka pa analiziram pojmovanje »deležnikov« pri utemeljitelju tega koncepta Freemanu (Werhane in Freeman, 2006; Freeman idrugi., 2004) v okviru deležniške teorije odgovornosti podjetij in ga primerjam z Deweyevim (1927/1954) pojmovanjem javnosti, pri čemer opozorim na neskladja in pasti ekonomskega razumevanja deležnikov, ki preprečujejo neproblematičen prenos tega koncepta v politični diskurz.

Uporaba termina »deležniki« v resolucijah o Nacionalnem raziskovalnem in razvojnem programu in o Nacionalnem programu visokega šolstva

V relativno kratkem času smo v slovenskem prostoru zaznali pogostejšo rabo termina »deležniki« v političnem diskurzu. Za ponazoritev je primerna primerjava med Resolucijami o Nacionalnem raziskovalnem in razvojnem programu in o Nacionalnem programu visokega šolstva. Medtem ko je v prejšnjih Resolucijah (Uradni list RS št. 94/2007 in Uradni list RS št. 3/2006) ta izraz popolnoma umanjkal, pa ga v Resoluciji o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020 (Uradni list RS št. 41/2011) najdemo dvanajstkrat in v Resoluciji o raziskovalni in inovacijski strategiji Slovenije 2011–2020 (Uradni list RS št. 43/2011) kar devetnajstkrat.

V Resoluciji o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020 je termin večinoma uporabljen v besedni zvezi »visokošolski deležniki«, pri čemer so mišljene: »Rektorska konferenca RS, Univerza v Ljubljani, Univerza v Mariboru, Univerza na Primorskem, Študentska organizacija Slovenije, nekateri samostojni visokošolski zavodi in drugi« (Uradni list RS št. 41/2011: 5352). Pri tem pa ni jasna razmejitev med visokošolskimi institucijami in »vsemi visokošolskimi deležniki« – npr. predlogi za kakovost in odgovornost (Uradni list RS št. 41/2011: 5360) pri nekaterih ukrepih govorijo, da so dolžnost visokošolskih institucij, pri drugih pa, da so nosilci »vsi visokošolski deležniki« (Uradni list RS št. 41/2011, : 5360), kjer ni natančno določeno, kdo ti »vsi visokošolski deležniki« sploh so, niti po katerih kriterijih jih je mogoče identificirati.

Termin »deležniki« je v Resoluciji o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020 uporabljen predvsem v zvezi s poudarjanjem demokratične vključenosti v proces odločanja o visokem šolstvu, kjer da se bo »visokošolski prostor odzival na potrebe in pričakovanja družbe, aktivno vključeval visokošolske deležnike in zagotavljal transparentno upravljanje« (Uradni list RS št. 41/2011: 5352). Hkrati je ta termin v Resoluciji o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020 uporabljen predvsem v kontekstu legitimizacije že sprejetih odločitev. Avtorji tako poudarjajo, da so visokošolski deležniki sodelovali v razpravi o Resoluciji (Uradni list RS št. 41/2011: 5352), in utemeljujejo odločitve, sprejete v Resoluciji, z izjavami, ki izkazujejo popoln konsenz med »deležniki«, npr: »vsi visokošolski deležniki poudarjajo, da takšno prepletanje ne

daje pričakovanih rezultatov« (Uradni list RS št. 41/2011: 5352), in »vsi visokošolski deležniki soglašajo, da je v praksi takšna ureditev nekonstruktivna« (Uradni list RS št. 41/2011: 5356).

Do podobnih sklepov lahko pridemo pri analizi uporabe termina »deležniki« v t. i. *Držni Sloveniji oz. Resoluciji o raziskovalni in inovacijski strategiji Slovenije 2011–2020*. V tem dokumentu avtorji povežejo idejo deležnikov s »sistemom upravljanja tretje generacije«, ki da je horizontalen in pomeni »dobro usklajen postopek načrtovanja, izvajanja in vrednotenja politik med vsemi deležniki, vključenimi v inovacijski sistem« (Uradni list RS št. 43/2011: 5699). Vizija dokumenta je tako »odziven raziskovalni in inovacijski sistem, ki ga bodo sooblikovali vsi deležniki in bo odprt svetu« (Uradni list RS št. 43/2011: 5699). Vključevanje »vseh ključnih deležnikov« je izrecno opredeljeno kot nasprotje sprejemanja odločitev »od zgoraj navzdol, kar bi izvedla politika« (Uradni list RS št. 43/2011: 5710). Hkrati pa je iz dokumenta razvidna podobna zmeda glede tega, kdo so deležniki raziskovalnega in inovacijskega sistema, kot v okviru strategije o visokem šolstvu. Medtem ko je vključevanje deležnikov poudarjeno čez celoten dokument, predvsem v razmerju do prihodnjih sprejemanj odločitev, pa ni nikjer navedeno, kako bodo »ključni deležniki«, ki naj bi sodelovali v odločitvah, izbrani, niti kako natančno so definirani. Tako je v dokumentu večkrat zaslediti besedne zveze, pri katerih so »različne vladne institucije« ali pa »resorna ministrstva« opredeljena kar kot eni izmed deležnikov (npr. Uradni list RS št. 43/2011: 5701), s čimer se oblasti tako razumejo kot zgolj eden izmed akterjev določanja politik, kar postavlja v negotovost odnos med deležniki in oblastjo v tem t. i. »sistemu upravljanja tretje generacije«.

Glede rezultatov raziskovanja in inovacij dokument obljublja proučevanje rešitev za vključitev deležnikov v izrabo teh rezultatov, pri čemer imajo v mislih »porazdelitev pravic iz intelektualne lastnine med raziskovalca in raziskovalko oziroma izumitelja in izumiteljico, institucijo in posrednika pri komercializaciji« (Uradni list RS št. 43/2011: 5704) – torej so deležniki tisti, ki imajo neposreden materialni delež ali vložek v zadevi. To so glede na dokument predvsem: »mala, srednja in velika podjetja, visokošolski zavodi, raziskovalni inštituti, različne vladne institucije in drugi deležniki v inovacijskem procesu« (Uradni list RS št. 43/2011: 5713).

Po drugi strani pa dokument obljublja, da bo odziven raziskovalni in inovacijski sistem »zasidran v družbi in se odzival na potrebe in hotenja državljanov« (Uradni list RS št. 43/2011: 5699), kjer pa družba na splošno in državljan/ke v dokumentu niso neposredno razumljeni kot deležniki raziskovalnega in inovacijskega sistema.

Deležniki in načelo prizadetosti

Medtem ko je v t. i. Westfalskem sistemu samo po sebi razumljeno, da so zunanje meje legitimne vključenosti določene z mejami državljanstva, pa so transnacionalni problemi nekatere avtorje povedli k ponovnem premisleku o vključenosti oz. bolje rečeno k vračanju h klasični misli o legitimnosti demokratičnega vključevanja. Po Fraserjevi smo z globalizacijo priča razhajanju med štirimi tipi skupnosti, ki so bile v t. i. Westfalski perspektivi suverenih držav implicitno razumljene kot elementi iste skupnosti: zamišljena skupnost ali narod, politična skupnost ali državljan, komunikacijska skupnost ali javnost in »skupnost enake usode v pomenu deležnikov, ki jih prizadenejo skupni problemi« (Fraser, 2005b: 6). Globalizacija po Fraserjevi (2005a: 76–77) opozori na problem določanja zunanjega okvira vključenosti in politične reprezentativnosti. Pri določanju meja vključenosti v okviru transnacionalnih problemov je po

Fraserjevi (2007) treba slediti predvsem zadnji obliki skupnosti, to je vključenosti teh, ki jih problem prizadeva, ne glede na njihovo nacionalno državljanstvo – kar imenuje »načelo prizadetosti« (angl. *all-affected principle*). »Načelo prizadetosti« so oživili tudi drugi avtorji, ki kličejo po, če uporabimo Barberjev (2004, n. s.) termin, »državljanih brez meja«, kjer meje problema določajo meje legitimne vključitve (npr. Benhabib, 1996: 70; Gutmann in Thompson, 1996: 144–145; Calhoun, 2001: 162).

V klasični misli najdemo podrobno opredelitev načela prizadetosti v okviru Deweyeve (1927/1954) razprave o javnosti. Dewey definira javnost na podlagi posledic, ki jih imajo delovanja oz. »transakcije« ljudi za tiste, ki v njih niso neposredno udeleženi. Po Deweyu javnost tvorijo vsi tisti, ki jih neposredne posledice transakcij toliko zadevajo, da se zdi sistematična skrb nad temi posledicami nujno potrebna (Dewey, 1954: 15–16). Javna narava posledic in z njo legitimnost meja vključenosti se ocenjuje glede na tri merila prizadetosti: (a) *razsežnost*: zadeva je javna, ko njene potencialne posledice prizadenejo veliko ljudi, (b) *trajanje*: zadeva je javna, ko so njene potencialne posledice dolgotrajne in (c) *resnost*: zadeva je javna, ko so njene potencialne posledice velika grožnja ali velika prednost za prizadete ljudi (Dewey, 1927/1954: 17–27). Vsi, ki lahko prikažejo, da jih problem potencialno zadeva v velikem številu, s trajnimi in resnimi posledicami, imajo tako legitimno pravico vključevanja v demokratične procese odločanja o problemu.

Koncept deležnikov na prvi pogled oživlja idejo legitimnosti vključenosti in odločitve glede na prizadetost, predvsem v okviru pisanja o t. i. globalnem vladovanju. Globalno vladovanje opisuje procese, v katerih raznoliki, javni in zasebni akterji poskušajo regulirati transnacionalne javne zadeve (npr. Rosenau in Cziempel, 1992/1998; Hirst in Thompson, 1999: 269; Keohane in Nye, 2000: 12). Tako je po Finkelsteinu (1995: 369) globalno vladovanje reguliranje brez suverene avtoritete odnosov, ki presegajo nacionalne meje. Koncept deležnikov se je uveljavil predvsem pri avtorjih, ki zagovarjajo ideje deliberativne demokracije¹ v okviru »globalne demokracije deležnikov« (npr. Backstränd, 2006; MacDonald, 2008) in vladovanja kot »omrežja deležnikov« (npr. Held in Koenig-Archibugi, 2004). Vendar pa je ključna kritika globalnega vladovanja njegov demokratični primanjkljaj in ne demokratični prispevek – akterji, ki sodelujejo v globalnem vladovanju, nimajo legitimnosti, niti niso odgovorni tem, katerih življenje regulirajo (npr. Nye, 2001; Benner et al., 2004; Scholte, 2005; Hay, 2007; Gupta, 2008; Splichal, 2010).

Ključni element vladovanja je depolitizacija, kjer gre za prenos regulativnih moči nacionalne države na zasebne akterje zunaj arene javnega nadzora (npr. Scholte, 2005; Hay, 2007), kar so v veliki meri spodbujale močne države. Sassen npr. opiše primer zasebnih agencij z ocenjevanjem kreditnega tveganja, ki so postale ključne za delovanje globalne ekonomije in so hkrati rezultat in promotor finančne ideologije ZDA (Sassen, 1996: 17) in so navsezadnje imele nezanemarljivo vlogo pri razvoju zdajšnje finančne in gospodarske krize (Naudé, 2009). Hkrati s prenosom funkcij na zasebne akterje globalno vladovanje vključuje tudi širjenje udeležencev odločevalskih procesov s predstavnikov držav na predstavnike nevladnih organizacij in ekonomskih akterjev –, pri čemer so predvsem zadnji ključni zagovorniki vključevanja deležnikov. V nasprotju s konceptom javnosti, ki v svojem klasičnem pojmovanju izključuje ekonomsko moč in ekonomske akterje, je koncept »deležnikov« postal popularen v skladu z neoliberalnim pristopom in zdajšnjim pretvarjanjem korporacij v »državljanec« (Crane idr., 2004). Ideja globalnega vladovanja kot sklopa »omrežij deležnikov« tako postane legitimizacija vstopa podjetij v odločevalske procese. Held in Koenig-Archibugi (2004: 130–131) naštejeta primere omrežij

² OZN Global Compact je na uradni spletni strani opisan kot »strateška politična pobuda, ustanovljena v okviru Organizacije združenih narodov, namenjena podjetjem, ki so zavezana povezovanju svojih delov in strategij z desetimi univerzalno sprejetimi načeli na področju človekovih pravic, zaposlovanja, okolja in nasprotovanja korupciji. Tako lahko podjetja kot primarno gibalno globalizacije pripomorejo k razvoju trgov, trgovine, tehnologije in financ na način, ki koristi ekonomijam in družbam po vsem svetu« (<http://www.unglobalcompact.org/AboutTheGC/index.html>, 31. junij 2011). Po eni strani je primer Global Compacta optimistično opisan kot primeren način »žetja korporativnih moči« (Kuper, 2004), po drugi strani pa ga Elsonova (2004: 60) opisuje kot zgolj še en način privatizacije odnosov med OZN in velikimi korporacijami in še en primer promocije samoregulacije podjetij.

deležnikov, ki po njunem mnenju »povečajo možnost konsenzualnih rešitev za družbene probleme«: Svetovna komisija o jezovih (angl. *the World Commission on Dams*), Iniciativa za ustavitev malarije (angl. *the Roll Back Malaria Initiative*), Globalna zveza za cepljenje in odpornost (angl. *the Global Alliance for Vaccines and Immunization*) in najbolj znan primer OZN Global Compact² – vsi ti primeri vključujejo ekonomske akterje kot ene ključnih »deležnikov«. In naprej, medtem ko so podjetja za vstop v odločevalske procese prej morala biti del združenj, kot je npr. Mednarodna gospodarska zbornica, pa so kot »deležniki« v procesu globalnega vladovanja postala velika podjetja legitimni akter –, kar npr. dokazuje dejstvo, da so se na Svetovni posvet o informacijski družbi (*World Summit on Information Society*) lahko registrirala podjetja kar neposredno (Hintz, 2007: 5). Tako ni naključje, da je v okviru idej o zmanjševanju moči države in povečevanju moči ekonomskih akterjev prevladal koncept »deležniki«, ki ni nastal v okviru misli o demokratični vključenosti, temveč v okviru teorij menedžmenta. Govor o deležnikih in družbeni odgovornosti podjetij je po Banerjeeju (2008: 51) zgolj ideološko gibanje, katerega namen sta legitimizacija in utrjevanje moči velikih podjetij.

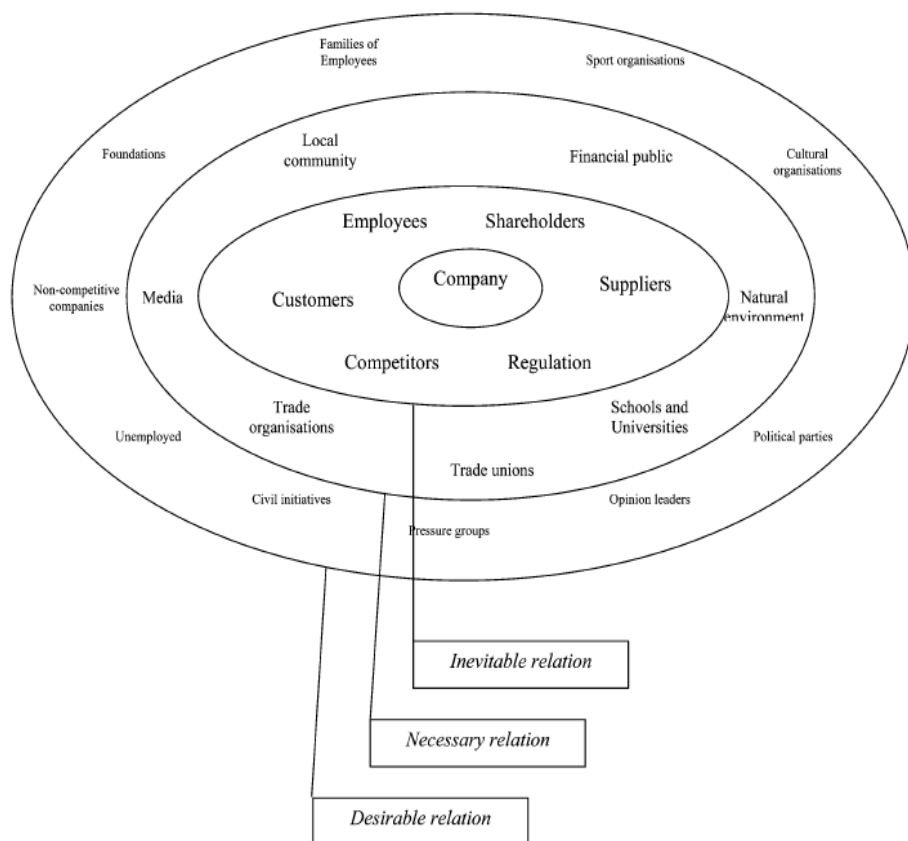
Deležniki v ekonomskem diskurzu

Koncept »deležniki« glede na svojo prvotno definicijo v veliki meri spominja na Deweyevo (1927/1954) pojmovanje javnosti. Po Freemanu je deležnik »vsaka skupina ali posameznik, ki lahko vpliva na doseganje ciljev podjetja ali pa ga ti cilji prizadevajo« (Freeman v Werhane in Freeman, 2006: 502). Tako je Freeman razširil odgovornost podjetij do delničarjev (angl. *shareholders*) tudi na deležnike (angl. *stakeholders*). Predvsem drugi del Freemanove definicije deležnikov je skoraj zrcalna slika »načela prizadetosti« in Deweyeve (1927/1954) zamejitve javnosti – skupina ali posameznik, ki ga cilji podjetja prizadevajo. Vendar je bil ta del definicije v poznejših Freemanovih delih zapostavljen – fokus je pridobil predvsem strateški del definicije: skupina ali posameznik, ki lahko vpliva na doseganje ciljev podjetja (npr. Freeman v Frooman, 1999: 191; Freeman idrugir., 2006: 365). Freeman tako ne poudarja dimenzije legitimne vključenosti, temveč dimenzijo moči vplivanja – deležniki podjetja postanejo tisti, ki jih podjetje mora upoštevati, če želi doseči svoje cilje, in ne tisti, ki bi jih podjetje moralo upoštevati zaradi legitimnosti njihovih zahtev. Kljub poudarku na družbeni odgovornosti podjetij pa osrednji fokus ostajajo koristi podjetja, saj »ohranjanje odnosov z deležniki ustvarja dolgoročno vrednost za podjetja (*The Global Stakeholder Strategies Program*, 2009). Kot opozarjajo Laplume in drugi (2008: 1158), je Freemanov pristop k družbeni odgovornosti podjetij neprikrito strateški, saj je obzir do interesov deležnikov obravnavan zgolj iz pozicije povečanja dobička podjetij. Podobno po Jonesu in Flemingu (2003: 343) teorija deležnikov v najboljšem primeru nagovarja k bolj »razsvetljenemu« (v pomenu »razsvetljenih absolutistov«) delovanju podjetij, ki pa po svojem bistvu še vedno ostaja osredinjeno zgolj na interese podjetij.

Iz razumevanja deležnikov kot teh, ki lahko vplivajo na doseganje ciljev podjetja, so se razvile različne tipologije deležnikov, npr. primarni in sekundarni deležniki po Clarksonu (1995: 107). Razlika med prvimi in drugimi je v stopnji škode, ki jo lahko deležniki povzročijo podjetju: primarni deležniki so tisti, brez katerih podjetje na dolgi rok ne bi moglo preživeti: delničarji in vlagatelji, zaposleni, stranke, dobavitelji in oblasti, ki zagotavljajo potrebno infrastrukturo (Clarkson, 1995: 106), sekundarni deležniki po Clarksonu niso ključnega pomena za preživetje podjetja in navadno vključujejo medije in protestne skupine. Podobno Podnar in Jančič (2006) identificirata tri skupine deležnikov glede na nujnost komuniciranja podjetja z deležniki za uspešno delovanje podjetja (slika 1): neobhodni, nujni in zaželeni. Ugotavljata, da bi se podjetja morala osrediniti predvsem na komuniciranje s prvima dvema skupinama deležnikov in je komuniciranje s tretjo skupino zgolj dodana vrednost pri pridobivanju prednosti pred konkurenco (Podnar in Jančič, 2006: 306).

Freemanova teorija odgovornosti podjetij je nadalje osredinjena zgolj na odločitve menedžerjev oz. vodstva podjetij. Medtem ko je identifikacija javnosti po Deweyu (1927/1954) primarno zadeva javnosti – tj. tisti, ki jih posledice nekega problema potencialno razsežno, dolgoročno in resno prizadevajo, se kot taki identificirajo sami. Deležnikov pa ne identificirajo deležniki sami, temveč so merila identifikacije deležnikov prepuščena vodstvu podjetij.

Slika 1: Tri ravni komuniciranja z deležniki (Podnar in Jančič, :1999: 77)

In naprej, medtem ko koncepti, kot je javnost, neposredno poudarjajo demokratično vključenost v odločitve, pa Freemanova teorija neposredno nagovarja zgolj menedžerje k moralni odgovornosti in njihovi »salomonski« vlogi v globalni ekonomiji prek upravljanja odnosov z deležniki, kar po Freemanu »zagotavlja povečevanje dobička za delničarje« (Freeman idrugi., 2006: 367). Podobna osredinjenost na menedžerje je razvidna iz ponazoritve komuniciranja z deležniki iz slike 1 (Podnar in Jančič, :1999: 77). Kar je neposredno mišljeno s terminom »podjetje« v sliki 1, je zgolj vodstvo podjetja, zaposleni npr. niso obravnavani kot del podjetja, temveč kot njegovi deležniki.

Končno, po Steureurju in drugih (2005: 264) je rast popularnosti teorije odnosov z deležniki posledica zmanjšane vloge državnega intervencionizma med podjetji in družbenimi skupinami. Če primerjamo Deweyevo (1927/1954) opredelitev javnosti z opredelitvijo deležnikov, ugotovimo, da je, medtem ko je Dewey poudarjal vlogo države v regulaciji javnih zadev pod vplivom javnosti, fokus Freemanove teorije deležnikov na izogibanju vloge države. Freeman in drugi (2006: 366) npr. poudarjajo, da je »ustvarjanje vrednosti za deležnike pomembno če že iz nobenega drugega razloga pa vsaj zato, da se izognemo norosti regulacije in podržavljenja«.

Deležniki kot so razumljeni v ekonomskem diskurzu, so tako koncept, ki, če ga nekritično prenesemo v politični diskurz, implicitno nasprotuje demokratičnim idealom, kot je legitimnost vključenosti glede na načelo prizadetosti, demokratično odločanje in moč ter volja države, da regulira javne zadeve.

Sklep

Zdi se, da je slovenski politični diskurz v koraku s časom, ko smo tudi v slovenskem jeziku priča pogostejši rabi prevedenih terminov, kot so »deležniki«. Vendar bi bilo pri preprostem prevajanju in uvažanju tovrstnih konceptov smiselno premisliti njihovo genealogijo in implicitne pomeni. Z uvajanjem termina »deležniki« v politični diskurz, kar se trenutno kaže kot »zadnja moda« tako v akademskih kot političnih krogih, avtorji navidezno rešujejo problem vprašanja demokratične vključenosti. Z obljubami o doseganju dialoga in konsenza z »vsemi deležniki«, kot jih npr. najdemo v Resoluciji o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020 in Resoluciji o raziskovalni in inovacijski strategiji Slovenije 2011–2020, se legitimirajo že sprejete in bodoče politične odločitve. Te obljube so v veliki meri prazne, če deležniki in kriteriji za njihovo identifikacijo niso natančno opredeljeni in je prepuščeno arbitrarni odločitvi oblasti, da sproti določa, kdo je v nekem trenutku deležnik in kdo ne. Slednje je dobro razvidno že iz tega, da institucije oblasti v primeru Resolucije o raziskovalni in inovacijski strategiji Slovenije 2011–2020 kar same sebe prištevajo k deležnikom, izključujejo pa državljane/ke.

Ne gre samo za to, da termin »deležniki« pod pretvezo povečevanja demokratičnosti vnaša zmedo v politični diskurz, temveč hkrati zaradi svojega izvora iz ekonomskega diskurza to demokratičnost zmanjšuje. Medtem ko v ekonomskem diskurzu ta termin do neke mere pomeni razširjanje odgovornosti podjetij z delničarjev tudi na deležnike, pa pri prenosu v politični diskurz pomeni nasprotovanje demokratičnim idealom, saj implicitno vključuje zmanjševanje legitimnosti odločanja zgolj na tiste, ki imajo moč vplivanja, odločanje o identifikaciji deležnikov od zgoraj navzdol in odpor proti državni regulaciji. Kot tak je koncept deležnikov še eden v vrsti besedišča neoliberalnega novoreka, katerega pasti postanejo v nerefektirani rabi skoraj nevidne.

Literatura

- BÄCKSTRAND, K. (2006). Democratizing Global Environmental Governance? Stakeholder Democracy after the World Summit on Sustainable Development. *European Journal of International Relations* 12 (4): 467–498.
- BARBER, B. R. (2004). A Conversation with Benjamin Barber *Logos* 3 (4). Dostopno prek: http://www.logosjournal.com/barber_election.htm (15. maj 2011)
- BENHABIB, S. (1996). Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy. V *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, ur. Seyla Benhabib, 67–94. Princeton, Princeton University Press.
- BENNER, T., REINICKE, W. H., WITTE, J. M. (2004). Multisectoral Networks in Global Governance: Towards a Pluralistic System of Accountability. *Government and Opposition* 39 (2): 191–210.
- BOHMAN, J., REHG, W. (1997). Introduction. V *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*, ur. James Bohman in William Rehg, ix–xxx. Cambridge, The MIT Press.
- BOURDIEU, P., WACQUANT, L. (2000/2003). Neoliberalni novorek: Zabeležke o novi planetarni vulgati. *Družboslovne razprave* 19 (43): 57–63.
- CALHOUN, C. (2001). Imagining Solidarity: Cosmopolitanism, Constitutional Patriotism, and the Public Sphere. *Public Culture* 14 (1): 147–171.
- CLARKSON, M. B. E. (1995). A Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance. *The Academy of Management Review*, 20 (1): 92–117.
- CRANE, A., MATTEN, D., MOON, J. (2004). Stakeholders as Citizens? Rethinking Rights, Participation, and Democracy. *Journal of Business Ethics* 53 (1/2): 107–122.
- DEWEY, J. (1927/1954). *The Public and its Problems*. New York, Swallow Press.
- ELSON, D. (2004). Human Rights and Corporate Profits: The Un Global Compact – Part of the Solution or Part of the Problem? V *Global Tensions: Challenges and Opportunities in the World Economy*, ur. Lourdes Beneria in Savitri Bisnath, 45–64. New York, Routledge.
- FINKELSTERIN, L. S. (1995). What is Global Governance. *Global Governance* 1 (1): 367–372.
- FRAZER, N. (2005). Reframing Justice in a Globalizing World *New Left Review* 36: 69–88.
- FRAZER, N. (2005). *Transnationalisation of the Public Sphere*. Dostopno prek: http://www.republicart.net/disc/publicum/fraser01_en.htm (18. junij 2010).
- FRAZER, N. (2007). Transnationalizing the Public Sphere *Theory, Culture and Society* 24 (4): 7–30.
- FREEMAN, R. E., WICKS, A. C., PARMAR, B. (2004). Stakeholder Theory and »The Corporate Objective Revisited«. *Organization Science* 5 (3): 364–369.
- FROOMAN, J. (1999). Stakeholder Influence Strategies. *The Academy of Management Review*, 24 (2): 191–205.
- GUPTA, A. (2008). Transparency Under Scrutiny: Information Disclosure in Global Environmental Governance. *Global Environmental Politics* 8 (2): 1–7.
- GUTMANN, A., THOMPSON, D. (2004). *Why Deliberative Democracy?* Princeton, Princeton University Press.
- GUTMANN, A., THOMPSON, D. (1996). *Democracy & Disagreement* Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- HABERMAS, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, Polity Press.
- HAY, C. (2007). *Why We Hate Politics?* Cambridge, Polity Press.
- HELD, D., KOENIG-ARCHIBUGI, M. (2004). Introduction. *Government and Opposition* 39 (2): 125–131.
- HINTZ, A. (2007). Deconstructing Multi-Stakeholderism: The Discourses and Realities of Global Governance at the World Summit on the Information Society (WSIS). V *SGIR Pan-European Conference on International Relations, Torino, September 2007*. Dostopno prek: http://turin.sgir.eu/uploads/Hintz-SGIR_AHintz_Deconstructing.pdf (10. maj 2011)

- HIRST, P. Q., THOMPSON, G. (1999). *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*. Cambridge, Blackwell Publishing.
- INSTITUTE FOR CORPORATE RESPONSIBILITY. (2009). *The Global Stakeholder Strategies Program*. Dostopno prek: <http://business.gwu.edu/icr/programs/global-stakeholder-strategies>, (16. maj 2011)
- JANČIČ, Z. (1999). *Celostni marketing*. Ljubljana, FDV.
- JONES, M., FLEMING, P. (2003). Unpacking Complexity Through Critical Stakeholder Analysis: The Case of Globalization. *Business & Society* 42 (4): 430–454.
- KEOHANE, R. O., NYE, J. S. (2000). Introduction. V *Governance in a Globalising World*, ur. Joseph S. Nye in John D. Donahue, 1–41. Cambridge, Brookings Institution Press.
- KUPER, A. (2004). Harnessing Corporate Power: Lessons from the UN Global Compact. *Development* (47): 9–19.
- LAPLUME, A. O., SONPAR, K., LITZ, R. A. (2008). Stakeholder Theory: Reviewing a Theory That Moves Us. *Journal of Management*, 34 (6): 1152–1189.
- MACDONALD, T. (2008). *Global Stakeholder Democracy*. Oxford, Oxford University Press.
- NAUDÉ, W. (2009). *The Financial Crisis of 2008 and the Developing Countries*. The World Institute for Development Economics Research, United Nations University, Discussion Paper No. 2009/01. Dostopno prek: <http://www.iadb.org/intal/intalcdi/PE/2009/02547.pdf> (22. julij 2010)
- NYE, J. S. (2001). Globalization's Democratic Deficit: How to Make International Institutions More Accountable. *Foreign Affairs* 80 (4: strani).
- PODNAR, K., JANČIČ, Z. (1999). Towards a Categorization of Stakeholder Groups: An Empirical Verification of a Three-Level Model. *Journal of Marketing Communications* 12 (4): 297–308.
- RESOLUCIJA O NACIONALNEM PROGRAMU VISOKEGA ŠOLSTVA 2007–2010. Uradni list RS št. 3/2006.
- RESOLUCIJA O NACIONALNEM PROGRAMU VISOKEGA ŠOLSTVA 2011–2020. Uradni list RS št. 41/2011.
- RESOLUCIJA O NACIONALNEM RAZISKOVALNEM IN RAZVOJNEM PROGRAMU ZA OBDOBJE 2006–2010. Uradni list RS št. 94/2007.
- RESOLUCIJA O RAZISKOVALNI IN INOVACIJSKI STRATEGIJI SLOVENIJE 2011–2020. Uradni list RS št. 43/2011.
- ROSENAU, J. N., CZEMPIEL, E.-O. (1992/1998). *Governance without Government: Order and Change in World Politics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- SASSEN, S. (1996). *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*. New York, Columbia University Press.
- SCHOLTE, J. A. (2005). *Globalization; A Critical Introduction*. Hampshire, Palgrave MacMillan.
- SPLICHAL, S. (2010). From Bryce's »Government by Public Opinion To Global Governance – without Public Opinion.« V *Journalismus Und Öffentlichkeit: Eine Profession Und Ihr Gesellschaftlicher Auftrag*, ur. Tobias Eberwein in Daniel Müller, 57–72. VS Verlag Fur Socialwissenschaften.
- WERHANE, P., FREEMAN, R. E. (2006). *The Blackwell Encyclopedia of Management, Business Ethics*. Oxford, Blackwell.

ČLANKI

Biomimesis in Sodobna umetnost

Naravno med organskim in tehnološkim

Na vseh ravneh sodobne realnosti, v znanosti, umetnosti in kulturi v širšem pomenu postajajo tradicionalne meje med naravnim in umetnim, strojem in človekom, organskim in mehanskim manj razločne. Nove tehnologije in interdisciplinarno povezovanje med naravoslovnimi znanostmi, kot so molekularna biologija, kemija, nevrologija, genetika, kibernetika, in umetnostjo, arhitekturo in oblikovanjem delujejo v smeri stapljanja in povezovanja organskega z mehanskim na mikroelementarni ravni ali makroravni realnosti. Meja, ki ločuje biološke procese od mehanskih, postaja tanka in permeabilna zlasti z naglim razvojem na področju nanotehnologije, bionike in protetike.

Na področju interdisciplinarnega raziskovalnega povezovanja se biomimetika, znana tudi kot bionika in biomimikrija, vzpostavi kot znanost, ki replicira biološke funkcije in strukture v umetno ustvarjenih tehnoloških sistemih. Biomimetika se v oblikovanju umetnih materialov in načrtovanju tehnoloških, umetnih sistemov navdihuje v naravi in tako povezuje znanost in umetnost. Biomimetika označuje biološko inspirirano tehnologijo in vrsto različnih načinov adaptacije naravnih strategij v znanosti, umetnosti, arhitekturi in oblikovanju. Je nekakšen okvir za razmišljanje in koncipiranje raziskovalnih in umetniških vsebin, ki nastajajo pri neposredni uporabi

naravnih ali organskih materialov v ustvarjanju umetnega sistema ali v inspiraciji s strukturnimi delovanji bioloških sistemov v tehnološkem mediju.

Biomimetika se oblikuje obenem v odnosu do telesa in narave, uporablja rastlinske, živalske ali človeške sisteme, funkcije in oblike in jih prevaja v načrtovanju umetnih materialov, biomimetičnih naprav in tehnologij. Posnemanje naravnih in telesnih funkcij je osnova načrtovanja različnih telesnih – možganskih, organskih in senzoričnih – vsadkov, biomimetičnih membran ali biočipov v medicini, izumljanja novih biotehnoloških materialov in biomimetičnih orodij, protez in elektronskih vmesnikov. Predvsem na ravni molekularnih raziskav in pri uporabi nanotehnologije se biomimetika giblje v območju odnosov, ki povsem zamegljijo tradicionalno dihotomijo med umetnim in naravnim. Tehnološke manipulacije na ravni molekularnih in kvantnih procesov, ki se uporabljajo tako v kemiji in industriji novih materialov kot v proizvodnji telesnih nadomestkov, povsem zabrišejo možnosti razlikovanja med naravnim in umetnim, organskim in mehanskim, saj so na mikroelementarni ravni te snovnosti izpostavljene enakim urejevalnim procesom.

Biomimesis se v estetiki in umetnosti giblje v dimenziji povezovanja med znanstvenimi raziskavami in uporabi znanstvenih postopkov v umetniških eksperimentih. Replikacija biološke funkcije v umetnem mediju spreminja samo izkušnjo tega procesa in umetnost danes pogosto deluje v funkciji ozaveščanja in intenziviranja pozornosti, ki stimulira konceptualno preizpraševanje o postopkih in konsekvencah, ki jih biomimetični posegi v realnost implicirajo na ravni zaznave, kognicije in zavesti. Sodobni eksperimenti na področju biotehnologije, genetike in umetne inteligence pomenijo nove izzive običajnega razumevanja in razlikovanja med naravnim in umetnim. Čeprav je bila ta dihotomija v preteklosti pogosto zabrisana v različnih oblikah

človeških aktivnostih, zlasti z izumi mimetičnih strojev ali tehnologij, ki v svoj sistem neposredno vključujejo različne naravne elemente, pa se s sodobno biotehnologijo distinkcija med naravno ustvarjenim in umetno proizvedenim ali med znanstveno raziskavo in umetniško intervencijo povsem razblini.

Sprevrtajoči odnosi in nivelacije razlik v prid iskanja podobnosti med umetnim in naravnim konstituirajo najbolj vsakdanje in nezaznavne vidike sodobne realnosti. Naravno se tudi v primitivnejših tehnoloških oblikah pogosto izkaže kot konstruirano ali vsaj manipulirano. Biomimetika na ravni tehnologije materialov osvetli dejstvo, da tako umetne kot naravne snovi v osnovi ekstrahiramo iz narave in procesiramo v skladu z uporabnimi nameni. Tudi vsakdanji materiali, kot so tkanine in živila, ki jih obravnavamo kot naravne, so rezultat vsaj številnih kemičnih in mehanskih obdelav, če ne resnih intervencij genetike in bioinženiringa. Obenem tudi umetni proizvodi nikoli niso zares povsem nenaravni, kar je očitno vsaj z vidika molekularne biologije, biofizike ali kvantne mehanike, ki osvetlijo podobne molekularne operacije v ustroju in delovanju umetnih in naravnih biološko-fizičnih sistemov. Urejanje teh sistemov pripada prej naravnim biofiziološkim zakonitostim kot subjektivnim intencam znanstvenika ali umetnika. V tem smislu postane pozicija ustvarjalca enačena s funkcijo raziskovalca ali manipulatorja teh zakonitosti z ustreznim znanstvenim in tehničnim predznanjem, umetnost pa se tako kot znanost ustrežneje razvija v sterilnem laboratoriju kot pa v meditativnem ateljeju.

Ob zmanjševanju polarnosti med naravnim in tehnološkim, organskim in mehanskim, umetniškim in znanstvenim se umetnost ne giblje znotraj tradicionalnih kategorij, kot so subjektivni izraz, genialnost, tehnična spretnost ipd. Prav tako ne moremo govoriti o reprezentaciji narave v umetnosti v klasičnem pomenu te besede; v biomimetični umetnosti se razmišljanje o strukturi modela in kopije

izteče v polje protislovnih, hibridnih in delikatnih vprašanj, ki poudarijo skonstruiranost tako originala kot posnetka. Reprodukcijska ali kopija ni samoumevno sekundarna entiteta, saj se nahajamo v domeni ustvarjanja, kjer se genetsko proizveden klon vzpostavlja kot veliko pomembnejši model za nove hibridizacije realnosti in kjer mejo med naravo in umetnostjo določajo kvečjemu konvencije sistemov patentiranja. Biomolekularna mimesis ustvarja polje povezav in interakcij na mikroelementarni ravni, ki usmerjene v invencije kompleksnejših mimetičnih sistemov – tehnoloških, znanstvenih ali umetniških – oblikujejo sodobno realnost hibridnih patentiranih sistemov, oblikovanih kot potencialnih uporabnih, umetniških ali ekonomskih dobrin.

Konvencionalno razumevanje mimesis, ki se je v umetnosti preteklih obdobij gibalo med pojmovanjem posnemanja narave, njenih oblik, struktur ali procesov v umetniškem delu, in produktivno mimesis, ki je temeljila v identifikaciji umetnika in njegove ustvarjalnosti z naravno silo proizvajanja novih oblik in vsebin, se z nastopom sodobnih praks biomimetične, genetske, biotehnološke ali umetnosti umetnega življenja sooča z vrsto vprašanj, ki so bila še pred kratkim veliko bolj neproblematična: kaj je naravno v odnosu do umetnega, biološko do strojnega, kaj je umetniško ustvarjanje v odnosu do znanosti, kako ločujemo original od njegove posnemajoče podobe, kako doživljamo in kako se vzpostavlja reprezentirana realnost v odnosu od realnega sveta.

Čeprav so se mimetične konvencije reprezentiranja v umetnosti preteklih obdobij zelo razlikovale (mimetični idealizmi, imitacije, simulacije, iluzionizmi, realizmi), sta kompleksna razširitev in pomembnost materialističnih znanstvenih pristopov v umetniškem ustvarjanju v najbolj redukcioniistični, pragmatični in tehnokratski obliki relativno posebna značilnost današnje dobe. Umetnost, ki v duhu in praksi sovпада z znanstvenim objektivizmom in tehnološkim pragmatizmom, vse-

kakor pripomore k razširitvi območja vidnega in poznanega; sodeluje tako kot znanost v intenzivno pospešenem gibanju človeške evolucije na vseh področjih njegovega ustvarjanja. Vprašanje, ki v sodobni redukciji umetniškega na kognitivno materialistično in tehnološko sfero postaja posebej aktualno, je vprašanje določitve umetniškega presežka, ki zagotavlja, da se umetniško delo ne more identificirati zgolj z inovativno tehnološko kreacijo.

Biomimesis, ki sodobne umetniške prakse referencialno povezuje z idejo narave, nima strukturne enotnosti linearnega ali koherentnega modela, saj narava, kot jo vzpostavljajo različne paradigme znanstvenih disciplin in novih tehnologij, nastopa kot izrazito fragmentiran, razširjen in necelovit koncept. Narava, ki jo posredujejo mikrobiološki modeli ali jo manipulira genetika, je sistem mikrobioloških procesov, ki generira splošen kod produkcije organskih fenomenov. Kode, principe in delovanja naravnega na mikromolekularni ali atomalni ravni danes uspešno raziskujejo nanotehnologija, biofizika in podobne vede, znanja teh raziskav pa se uporabljajo v številnih znanstvenih, tehničnih, medicinskih in umetniških disciplinah ustvarjanja.

Sodobne umetniške prakse, ki se navdihujejo v znanstvenih modelih narave ali uporabljajo znanstveno-tehnološke metode raziskovanja in manipuliranja z biološkimi materiali, označuje materializem naravoslovnega tipa. Genetska umetnost, biotehnološka umetnost in vizualizacije mikrobioloških sistemov, živalsko-rastlinske reprezentacije, imaginariji DNK in celičnih struktur, bionart, umetnost umetnega življenja (Artificial Life Art), nanotehnološka umetnost, uporaba fraktalov in nelinearnih naravnih sistemov v umetnosti, uporaba biosenzorjev in prostetike v umetnosti so prakse, vezane na laboratorijsko raziskovanje in uporabo sofisticiranih tehnologij, nastajajo v sodelovanju z znanstveniki oziroma pod okriljem znanstvenih institucij in se inspirirajo v znanstveno-teoretskih razlagah bioloških

sistemov. Konceptualizacije in modelizacije narave, organskega in živega v teh raziskovalnih domenah so pogosto ultra-znanstvene in tehnološke v smislu skrajnega, zagrizenega priseganja na materialno, izmerljivo in tehnološko manipulativno dimenzijo organskega.

Mikrobiologija, ki manipulira celične procese in s tem življenje na molekularni ravni, je temeljna znanstvena disciplina, ki inspirira večino omenjenih biomimetičnih in biotehnoloških umetniških praks. Čeprav gre za manipulacijo podzaznavnih procesov, torej za področje življenja, ki bi bilo tradicionalno doumljivo inteligibilno ali intuitivno, torej višje mentalno-zaznavnih procesov zavedanja, so instrumentalna znanstveno-tehnološka orodja omogočila, da se tem dimenzijam realnosti približamo izrazito materialistično, objektivno in pragmatično. Razkritje dednega materiala in genske strukture DNA in razvoj metod bioinženiringa je omogočilo direktno manipulacijo genskih informacij, kar so začeli uporabljati tudi umetniki. Genetska umetnost je bila tema razstave *Ars Electronica* 1993, pionirji te umetnosti, kot so Georges Gessert, Eduardo Kac, Joe Davis (tudi reprezentacije genskega materiala Suzanne Anker), pa so na podlagi bioinženiriga vzpostavili novo umetniško smer drznih eksperimentov z genskim materialom (Willson, 2002: 94-108). Genetska umetnost na najbolj neposreden način razkriva doseg in parametre problemskega polja sodobne umetniške reprezentacije, ki so ga nazorno opisali in indicirali postmoderni filozofi, kot so Baudrillard, Derrida, Klosowski ali Deleuze, v teorijah simulacije in filozofiji izgubljenega originala. Moč dozdevka kot simulakra, ki vzpostavlja pravila simulirane realnosti, se v serialnosti klonov in tehnoloških reprodukcijah istega utelesi na najbolj evidenten in nesofisticiran način. Mimesis genetsko proizvedene umetnine oziroma klona, najsi bo to nova bakterija, rastlinski ali živalski hibrid ali preprosto kloniran replikant izbranega organizma, se ne ukvarja z razmerji originala in kopije, saj je ta

¹ Npr. SymbioticA/TC&A, Marta de Menezes, Ann Hamilton, Ted Purvues in drugi.

² Janine M. Benyus razlaga koncept biomimikrije (beseda združuje dva izvorno grška termina: *bios* kot življenje in *mimesis* kot posnemanje) v delu *Biomimicry: Innovation Inspired by Nature*, 1997. Knjiga na analizi primerov argumentira pomembnost raziskav flore in favne v znanstveno tehnološkem razvoju. Ker je naravna evolucija izboljševala živalske in rastlinske vrste na Zemlji milijone let, je narava najučinkovitejši in popolno delujoč biološki sistem; biomimikrija, ki prenaša njene oblike, strukture in principe delovanja v umetne sisteme, je veda, ki v oblikovanju, arhitekturi, umetnosti in znanosti odpira neizčrpen vir inspiracije. Modeli, ki jih ponuja narava, so najpopolneje izoblikovani sistemi in smiselna naloga človeških raziskav je, da proučujemo in uporabljamo evolucijsko izdelane naravne sisteme v lastnem ustvarjanju.

odnos v osnovi izbrisan. Reprodukcijska oziroma podvojitev, ki nastane s celično delitvijo istega genskega materiala in multiplikacijo identičnih klonov proti neskončnosti konstituira le logiko simulirane serialnosti nehierarhičnih in identičnih entitet. Genetska umetnost se poleg zanimivih in zapletenih vprašanj v domeni umetniških reprezentacij sooča, tako kot genetska znanost, z vrsto etičnih, ekoloških, filozofskih in političnih dilem v odnosu do realnosti in določitve meja človeških posegov v fizikalno biološko realnost.

Biotehnološka umetnost razvija nepoznane biološke oblike, uporablja mikrobiološka raziskovanja ali osvetljuje nezaznavne vidike organskega v umetnosti znotraj specifičnih nizekotehnoloških medijev, vendar še vedno v laboratorijskih kontekstih. Biotehnološka umetnost, ki uporablja različne biološke materiale, biotehnološke metode in instrumente, ne posega vedno v gensko zasnovo, čeprav večinoma ostaja na ravni molekularnega; spodbuja vprašanja o ločnicah organskega in anorganskega, živega in neživega, umetnega in naravnega in raziskuje vlogo naše percepcije in kognitivnih zmožnosti v iskanju razlik in podobnosti med temi dihotomijami.¹

Biomimesis umetniških praks, ki uporabljajo genski ali druge oblike molekularnega celičnega materiala, konkretne naravne snovi in biološke procese ali sodelujejo v manipu-

laciji s kompleksnejšimi naravnimi organizmi in principi njihovega delovanja, poudarijo nemožnost določitve izvornega in primarnega v širšem kontekstu realnosti. Podobno kot v teh umetnostih, kjer se meja med kopijo in modelom z direktno uporabo naravne snovi (genske, molekularne, celične) popolnoma izbrise, tudi oblike bioumetnosti, ki ne manipulirajo konkretno z naravnimi materiali, ampak z znanstvenimi modelizacijami narave, imajo temelje v objektivnem, sicer manj ekstremističnem biološkem materializmu. Biomimesis praks, vezan na znanstvene vizualizacije mikrobioloških modelizacij celičnih struktur ali procesov, je pogosto diskretnejši v reprezentacijah biološkega in narave; v osnovi je vezan na konceptualna in etična preizpraševanja o širših konsekvencah znanstvenih posegov v telo in naravo na etični, moralni, družbeni, ekološki ali politični ravni (Suzanne Anker, *Critical Art Ensemble*). Biomimikrija je relativno nova znanost, ki proučuje in posnema naravne sisteme, procese in elemente in po njih ustvarja znanstvene modele, uporabne za ustvarjalno delo na področju oblikovanja, industrije, arhitekture ali umetnosti.²

Biološka umetnost, ki se inspirira v rastlinskih in živalskih oblikah, pogosto neposredno uporablja oziroma vključuje biološke materiale in organizme v svoja dela (intermedijske ali kiparske instalacije) ali pa ustvarja reprezentacije naravnih elementov in organizmov z namenom odpiranja različnih etičnih, ekoloških in družbeno aktivističnih aktualnih problematik v umetnosti (Hubert Duprat, Mark Thomson, Tony Belleaver, Marta Menezes, Mark Bohlen, Andy Goldsworthy). Tudi te prakse v smislu neposredne uporabe naravnih materialov v umetniških delih označuje esteti-ziran materializem naravoslovnega tipa.

Drugačen tip mimesis se vzpostavi v umetnosti novih medijev, ki v naravi proučujejo pojave morfogeneze in metamorfoze organskih oblik in te principe povzamejo kot lasten generičen kod za ustvarjanje v digitalnem

mediju. Transpozicija bioloških kodov v načine vizualiziranja digitalne umetnosti, ki jo uvajajo prakse umetnosti umetnega življenja (Artificial Life Art ali tudi A-life Art), ustvarja oblike digitalne mimesis, ki v tehnološkem oziroma računalniškem mediju simulirajo pojave življenjskih oblik. Umetnost umetnega življenja ustvarja tehnološke oblike življenja z uporabo elektronske, digitalne tehnologije in se formalno razvija v širokem območju medijev: virtualni svetovi, generativni sistemi, animacije, robotske instalacije ipd.

Umetnost umetnega življenja idejno temelji na znanstveno materialističnem konceptu organicizma: teorija organicizma, kot jo uvaja teorija umetnega življenja C. G. Langtona (Langton, 1992), je nastala pod vplivom evolucionizma, molekularne biologije in teorije o kompleksnih biosistemih. V naravnem svetu vidi zbir dinamičnih materialnih procesov, ki usmerjajo vse oblike žive materije in so osnova življenja. Osnovna predpostavka raziskav umetnega življenja je hipoteza, da nedoločljiva vitalna esenca ne obstaja, saj je življenje le lastnost organizacije snovi. Ustvarjanje umetnega življenja temelji na analiziranju in formalizaciji biološke materialne organizacije in bioloških organskih procesov in na reprodukciji te organizacije v umetnem mediju, najpogosteje v računalniškem, digitalnem. Po tej teoriji določa pojav živega stanja le materija, organizirana na določen način; živi organizmi so le kompleksni biokemični mehanizmi, ki jim različne kvalitete življenja določa njihova dinamična organizacija. Analogno velja za umetno generirano življenje v genetski in organski digitalni umetnosti: mimesis dinamične organizacije biološkega živega stanja v digitalno programiranem računalniškem sistemu ustvarja kompleksne dinamične oblike umetnega življenja (Christa Sommerer in Laurent Mignonneau, Biota.org, Karl Sims).

Razvoj digitalne računalniške tehnologije je bistveno razširil možnosti tehnoloških manipulacij in eksperimentov znanosti o poja-

³ Računalniška znanost je učinkovit medij premostitve razlik med človekom in strojem; v robotiki, kibernetiki, informatiki nevroznanosti danes ne simulirajo le človeškega mišljenja, ampak tudi emocije in druge oblike zavestnega stanja. Smer, ki jo nakazujejo oblike teh raziskav, določajo težnje po tem, da bi lahko ljudje v prihodnosti zapustili domeno bioloških teles s pomočjo računalniških programov, ki bi jim omogočili, da postanejo sprejemniki njihove zavesti, digitalizirane in naložene v ustrezni strojno berljivi matrici.

vih življenja in tudi zavesti.³ Biomedija je novo znanstveno področje, ki združuje biotehnologijo in bioinformatiko; razlaga biološke sisteme skozi uporabo novih oblik tehnoloških medijev na podlagi izmenljivosti genetskih in računalniških kodov. Življenje je razumljeno kot informacija in ga lahko programiramo. Kritično analizo raziskav, ki proučujejo odnos med biologijo in tehnologijo, ter kulturne, družbene in filozofske posledice teh interdisciplinarnih znanstvenih povezovanj poda Eugene Thacker, biomedija pa spada med področja raziskav, ki vplivno inspirirajo sodobno biotehnološko umetnost.

Biomimesis ima danes izjemno vlogo v znanosti o novih materialih in njihovi uporabi tako v umetnosti kot tudi oblikovanju, arhitekturi in tehnoinženiringu. Raziskave bioloških sistemov in materialov so ključne v industriji, biokemičnih znanostih in medicini, saj razrešujejo kompleksne tehnične probleme na podlagi uporabe oblik in materialov iz narave. Rešitve, ki jih ponuja narava, se pogosto uporabijo v kemičnih sintezah novih industrijskih materialov. V znanosti o novih materialih po navadi ne gre za neposredno uporabo in preoblikovanje naravnih materialov, ampak za prisvojitve mimetične strategije, ki ne združi biologije in tehnologije kot materialno sovpadanje v njuni potencialni hibridizaciji (v smislu genetske ali biotehnološke umetnosti), ampak uporabi funkcijske analogije in modele naravnih organskih struktur (biomineralnih, celičnih, molekularnih) za ustvarjanje novih umetno proizvedenih materialov in tehnologij.

Mimesis v sodobnem izrazu biomimetike označuje iskanje inspiracije, posnemanja in ustvarjanje modelov po naravnih pojavih.

Pri tem ne gre za proizvajanje zveste kopije, niti reproduciranje videza biološkega modela. Biomimesis se usmerja k umetnim replikam oblik, ki jih je ustvarilo življenje, vendar v umetnem tehnološkem mediju. Biomimesis torej ni antitehnološki poziv 'nazaj k naravi', saj sicer spoštljivo inspiriranje in ukvarjanje z naravo usmeri v ustvarjanje izrazito znanstveno določenih sistemov in v izumljanje tehničnih, sintetičnih, torej umetnih proizvodov.

Znanost o materialih proučuje biološke strategije, jih testira in vitro in jih z ustrezno modifikacijo aplicira v različna polja znanstvenega in tehnološkega raziskovanja. V biometiki ne gre za naturalizacijo inženirskih in tehnoloških praks, ampak bolj za tehnizacijo narave. Biologija je inspirativna v proučevanju morfologije naravnih struktur in iskanju novih metod biokemične sinteze. V nasprotju z računalniškimi in digitalnimi postopki iskanja modelov zahtevajo biomimetične laboratorijske tehnike veliko eksperimentalnega dela in tehničnih manipulacij.

Največji razvojni potencial ima danes molekularna biomimetika, ki uvaja nanotehnologijo v biološko-tehnoloških rešitvah. Nanotehnologija omogoča manipulacijo, sintezo in raziskovanje snovi na ravni nanometrskih dimenzij, torej na atomski in mikromolekularni ravni, uporablja naravni celični molekularni material – molekule, makromolekule, proteine – in ga uporabi kot 'gradbene' elemente v umetno generiranih materialih in sistemih. Nanotehnologija operira s tehnologijami, s katerimi dosežemo izredno natančnost in ultramajhne atomalne dimenzije. Tako onemogoči preprosto razmejitev med naravnim in umetnim in vzpostavlja koncept mimesis, ki obenem reaktivira tradicionalno idejo inspiriranja, posnemanja in izboljševanja narave (Aristotel), vendar na popolnoma materialistično aplikativni način v dobesedni uporabi naravnih (mikro)elementov v umetnem sistemu. Nanotehnološka umetnost odkriva in vizualizira neviden svet pojavov atomske-

ga sveta in v razkrivanju nanooblik realnega postavlja širša filozofska vprašanja o razlikah med naravnimi in umetno izdelanimi dejstvi, o mejah, ki jih določa instrumentalna tehnologija naši percepciji pri zaznavanju atomskega sveta, in tudi o nadzoru moči nad manipulacijo biofizikalne snovi v njeni najelementarnejši obliki (Alexa Smith, Ken Goldberg in Karl Bohringer, Charles Ostman, Felice Frankel).

Številni od naštetih umetnikov, ki povezujejo biološke, genetske in molekularne raziskave z umetnostjo novih medijev, so sodelovali na razstavi *Memesis – the Future of Evolution*, na festivalu *Ars Electronica* 1996 v Linzu. Memesis je pojem, ki združuje neodarwinistično teorijo evolucije s filozofsko teorijo mimesis. Memesis predvideva analogijo med geni in 'memi', ki so kulturno-informacijske enote oziroma kognitivno vedenjski vzorci, ki se propagirajo, širijo in razmnožujejo skozi komunikacijo in kulturno izmenjavo. Kot so geni osnovni elementi telesa, ki nosijo dedni zapis za morebitno reproduciranje in obstoj vrste, so memi osnovne enote kulture, ki se prenašajo kot kulturni 'dedni material' in oblikujejo duhovno kulturno evolucijo človeštva. Geni preživijo skozi človeško spolno reprodukcijo, medtem ko se memi reproducirajo skozi človeško posnemanje; pri tem je zanimivo, da memi vedno težijo k 'malo več', kot je le njihova lastna replikacija in imitacija; vnašajo spremembe glede na kontekst reprodukcije in so zato nenehno transformirani v različnih kulturnih interpretacijah. Memi so enote posnemanja, ki usmerjajo intelektualno in družbeno življenje ljudi (ideje, vedenjski vzorci, koncepti, pesmi, ritualne prakse, običaji, znanje). Ideja temelji na tezi Richarda Dawkinsa (*The Selfish Gene*, 1976), ki je predlagal, da lahko človeško mentalno življenje operira v skladu z istimi načeli evolucije, ki določajo fizično življenje. Poleg človeške biološke evolucije obstaja tudi kulturna evolucija, ki deluje podobno, vendar neodvisno od naravne.

Kognitivni teoretik Daniel Dennett ugotavlja, da je mem nematerialna entiteta, ki

se prenaša od enih možganov do drugih, preživi in se reproducira v obliki posnemanja (Dennett, 1991: 210). Skupina idej ali praks (memov), ki se po navadi posnemajo, skupaj oblikuje memepleks (npr. religija združuje kompleks predmetov imitacije – besedila, pesmi, obrede, vedenja ipd.). Kulturni memi, ki jih privzamemo z izobrazbo, vzgojo in zaznavo, kolektivno usmerjajo naše možgane; zato so dejanska substanca našega mišljenja. Pravzaprav, meni Dennett, memi 'mislijo' nas in ne mi njih. Memi uporabljajo naše možgane zato, da replicirajo sami sebe, zavest pa je le iluzija, ki jo ustvarja interakcija memov; konstitucija misli in zavesti je s to teorijo omejena na skrajno materialistično kognitivistično desubjektivacijo. Mišljenje je velik kompleks memov, ki deluje kot softver v računalniku, ki narekuje hardveru postopke za izvajanje. Biologija je hardver, kultura je softver.

V tem pogledu je teorija memesis dobila izredno veljavo z razvojem novih medijev (zlasti interneta), ki so omogočili intenzivnejši pretok informacij, izmenjavo znanj in komunikacijo: 'Media spomin je spomin, ki ga oblikujejo mediji ali kolektivni spomin in izkušnja humanosti, ki je eksternalizirana v svetovnem razširjenem medmrežju.' (Stocker 1996: 27). Nove tehnologije so bistveno preoblikovale tudi oblike nastajanja kulture in umetnosti kot 'druge narave'. Umetniški projekt Kena Goldberga *The TeleGarden* na primer omogoča gledalcu, da na spletu manipulira robotsko roko v instalaciji malega umetnega vrta, da zaliva in nadzoruje rast semen po virtualni poti; Don Ritter gradi interaktivne sisteme, kjer proučuje informacijske sisteme v odzivnosti input/output; Christa Sommerer in Laurent Mignonneau sta v projektu *Genma* ustvarila interaktivno okolje abstraktnih ameboidnih tridimenzionalnih oblik v povezovanju genetike, znanosti umetnega življenja in evolucijske biologije.

Memesis je sinonim za sodobno pospešitev in kompresijo vektorjev kulturnega in tehnolo-

škega razvoja, ki kulminira v stanju agregacije množično medijskega okolja, ki ga za zdaj še težko opišemo. [...] Kot se je biološko telo najprej primerjalo z mehničnim in zdaj tudi z informacijskim klonom, so naši koncepti individuma, telesa ali spola spodkopali nevrobiotske in robotske proteze prostetikami; kiborg teorija in kibertelesni fetišizem konstituirata uvodni odgovor (Stocker, 1996: 27).

Tudi memesis se podobno kot biomimesis inspirira v biologiji in genetiki. Memetika razlaga kulturno evolucijo z bioantropološkimi izrazi, saj išče biološki izvor v človekovem intelektualnem in umetniškem ustvarjanju. Vendar 'bazen memov' naše kulture povzroča, da prepletenosti pojmov narave in kulture, mehničnega ali organskega, telesnega ali umetnega ne moremo več obravnavati ločeno in distinktivno. Ta problem postane pereč zlasti z razvojem prostetike in bionike, kjer se umetno vzpostavljeni sistemi dejansko obnašajo kot biološki organizmi oziroma njegovi elementi; tako so meje med tem, kje se konča narava in začne kultura in umetno, popolnoma irelevantne in nejasne.

Bionika je izraz, ki se najpogosteje uporablja v zvezi s prostetiko in izdelavo telesnih vmesnikov, čeprav označuje izvorno tudi biomimetiko v širšem pomenu. Bionika raziskuje biološke funkcije z namenom, da razvije modele za elektronsko opremo, ki deluje podobno; uporablja biološke principe, oblike in procese za oblikovanje novih tehnoloških, večinoma elektronskih sistemov; je nekakšna znanost in umetnost posnemanja narave, zato se imenuje tudi biomimesis. Bionika uporablja biomimetične postopke pri oblikovanju umetnih prostetičnih sistemov v medicini, kjer izumi naprednih bioelektronskih vmesnikov in biočipov posnemajo naravne funkcije organov, manj v videzu kot v funkcijskem pogledu. Bionika povezuje umetne tehnologije z vidiki živih sistemov; na podlagi biološkega posnemanja (biomimesis) generira ušesne in očesne vsadke, nevronske vmesnike, telesne ojačevalnike signalov in navigacijske sisteme, biočipe,

umetne mišice in protetične naprave, kot so umetni organi (srce, ledvice), umetni telesni udi ali njihovi deli (roke, noge, stopala, sklepi ipd.). Bionika je definirana kot poskus 'presejanja naše biološke narave v zamenjavi bioloških delov z umetnimi deli [*deflesh*] ali s prevajanjem človeškega mišljenja v računalniško informacijo [*uploading*].' (Sandberg, v Wilson, 2002: 68). Aktualni so zlasti poskusi s kiborgi, sistemi oziroma organizmi, ki nastanejo kot hibridi med strojem in človeškim telesom.

Bionika se uporablja pri številnih umetniško-znanstvenih raziskavah, ki potekajo pri skupinskem delu strokovnjakov različnih znanstvenih področij, umetnikov in oblikovalcev v znanstvenoraziskovalnih univerzitetnih centrih ali medicinskih ustanovah (Stanford University, University of South California). Skupina umetnikov-raziskovalcev je izdelala nevrološki čip, ki integrira posamezna naravna živčna vlakna, njegove funkcije pa so branje, dekodiranje in prevajanje živčnih signalov do proteze. Stelarc si je v roko vgradil tretje uho in pripravlja mikrofonski zobni vsadek, ki bo povezan z računalnikom in s katerim bo omogočil, da bo kdorkoli prek računalnika govoril skozi njegova usta, tudi ko bodo le-ta zaprta. Kevin Warwick na primer na lastnem telesu raziskuje možnosti uporabe biočipov, ki nadzorujejo in urejajo določene procese v telesu ali se odzivajo in upravljajo zunanje naprave v neposrednem okolju. S telesnim vsadkom prinaša ultrazvok v lasten živčni sistem ali na primer nadzoruje luči, ki se samodejno prižgejo ob njegovem vstopu v prostor.

Bionski telesni vmesniki, ki zabisujejo meje med organskim in mehanskim, v vrsti različnih biomimetičnih operacij ostajajo analogni modelu po funkciji (umetni organi) in zelo redko po obliki; nekateri vsadki izumljajo nove oblike telesnega zaznavanja (ultrazvočnih valov, elektromagnetnih valov) in s tem odpirajo neslutene možnosti v razvoju človeškega sensoriuma in posredno v širitvi zavesti. Replikacija določene telesnozaznavne funkcije torej ni le nadomeščanje obstoječega,

ampak izrazito odpiranje novega. Biomimesis v tem pogledu ne proizvaja dvojnika, ampak povratno spreminja izkušnjo realnega. Telesni elektronski vmesniki delujejo pod pragom zavesti in zaznave in se v osnovi vključijo v vegetativno delovanje telesnega sistema, v dimenzijo telesa, ki uhaja zavednemu, vendar jo hkrati interno in substancialno usmerjajo.

Biomimetski inženiring nadrobno raziskuje, analizira, izolira najmanjše dele telesa in telesno materijo v nanomerilu, da proizvede tehnološke elektronske naprave, ki do potankosti simulirajo delovanje določene zaznave ali organa. Biomimetika raziskuje telo na ravni nanoprocesov, elektronskega tkiva in celičnega računalništva; biomimetika ustvarja telesu podobno in organom prilagojeno elektronsko tehnologijo-informatiko, ki povsem drugače kot mehanika manipulira živost telesnega tkiva. Modeliranje podkožnih vmesnikov, ki umetno uravnavajo čutno senzorične sisteme (ušesni, očesni vmesniki), odpira področja neslutnih možnosti tehnološko-znanstvenih raziskav v odnosu do zaznavnega.

Biomimetika, kot jo opisuje Caroline A. Jones, deluje na treh ravneh (Jones, 2006: 117):

- Manipulativna biomimetika ustvarja vmesnike (v velikosti človeške dlani), ki se nahajajo zunaj človeškega telesa in jih zlahka integramo v različne oblike telesnih manipulacij. Podobno kot se je računalniško programiranje oblikovalo z biomimetičnimi in haptičnimi metaforami (npr. 'potegni in klikni') ali podobnimi programskimi ukazi, se tudi biomimetična znanost usmerja v razvijanje haptično senzibilnih vmesnikov, katerih strukturo lahko razvijamo tudi v nanomerilu.
- Produktivna biomimetika proučuje delovanje in ustroj bioloških sistemov, ki jih posnema v umetnih medijih in izdelavi sistemov, materialov in tehnologij, ki so uporabni v industrijski proizvodnji.
- Notranja biomimetika ustvarja naprave in operacije, ki delujejo v notranjosti telesa, pod

površino kože in zunaj gostiteljeve individualne zavestne kontrole. Raziskovanje tega področja usmerjata dve temeljni človeški strasti: nezadovoljiva želja po poznavanju, videnju, nadzorovanju in upravljanju najmanjšega sistema v notranjosti našega telesa in želja po tehnoloških iznajdbah, ki bi popravile, ohranjale ali zamenjale vse preveč umrljive telesne organske sisteme. Velikosti teh vmesnikov variirajo od realnih dimenzij organa, ki ga nadomeščajo, do velikosti drobnega svetlobno občutljivega očesnega vsadka ali ušesnega vmesnika, ki transformira zunanje zvoke v električne signale.

Tehnološka intervencija fizičnega vmesnika v notranjost telesa, ki jo izvede operativnost notranje bionske mimesis, opozarja na problematičnost določanja meja med zunanjim in notranjim prostorom telesa, saj po navadi delovanje čutno senzoričnih sistemov v tem primeru odpove. Tujek, ki se znajde v telesu in deluje njemu v korist, preprosto ni več nek zunanji člen, ampak enakovreden del telesnega subsenzoričnega tkiva, čeprav se je tam znašel po umetni poti. Preostane torej, da razmislimo, ali je določanje meja telesa še domena čutnega ali prej podznavnega, in če pritrdimo drugi možnosti, je naslednji korak ta, da odkrijemo ta podčutni notranji del telesa z razvijanjem podznavnega, 'hipofizičnega' ali subsenzoričnega zavedanja, ki se navadnemu zaznavanju senzoričnega sistema sicer izmakne.

Sodobna biomimetična raziskovanja so usmerjena v izumljanje tehnološko sofisticiranih telesnih vmesnikov, ki bi delovali simbiotično in dvosmerno, kjer bi se 'telesna' elektronika neposredno odzivala na stimule in znotraj telesne spremembe, kjer bi bilo strojno neposredno informirano z organskim. C. A. Jones ugotavlja, da bi avtomatična in interaktivna programska odzivnost vmesnika omogočila vrsto kontrole, ki jo lahko primerjamo z visoko razvitim zaznavnim zavedanjem redkih posameznikov, kot so mojstri ajurvedskih tehnik, ki dosežejo zmožnost kontrole nad lastno

telesno temperaturo, srčnim utripom, stanjem možganskih valov in drugimi vegetativnimi procesi v našem telesu.

Tovrstno treniranje in občutljivost bi morali povezati s tehnološko raziskavo, da bi se lahko naši biomimetični stroji učili od telesne inteligence. Ko nam bo uspelo avtonomni živčni sistem in njegove spreminjajoče dinamike simpatičnega in parasimpatičnega odzivanja postaviti 'v dotik' s podkožnim strojem, bomo končno lahko začutili kontrolo naše biomimetike. In prav v to domeno subsenzoričnega bi se morale usmeriti teorija, kultura in etična debata (Jones, 2006: 118).

Biomimesis bi s tega vidika lahko razumeli kot projekt, ki znotraj znanosti in zaznavnega razišče možnosti podznanosti in dimenzije subzaznavnega; sodobna biološka umetnost, ki se inspirira v znanstvenih raziskavah, modelizacijah in tehnoloških manipulacijah naravne in telesne substance, sodeluje v širjenju meja obstoječega in ustvarjanju novih dimenzij realnega in zaznavnega. Vendar pa se skrajni naravoslovni materializem pogosto izide v znanstveni in tehnološki ultraizem v smislu brezkompromisnega, zagrizenega priseganja na materialno, izmerljivo in tehnološko manipulativno dimenzijo naravnega.

Izginjanje meja med naravnim in umetnim, človekom in strojem, organskim in mehanskim odpira vrsto nerešenih in delikatnih vprašanj na področju etike, ekologije, zdravja, filozofije in drugih družbeno-kulturnih sfer. Umetniški poskusi sodobne bio- in tehnoumetnosti se vse prepogosto sprevržejo v nasilje nad realnim, telesnim in naravnim. Nevarna vnetja telesnih vsadkov, pohabljen, izmučen, ponížana telesa v razgaljenih in neerotičnih performansih telesne umetnosti, absurdno nefunkcionalni kiborgi, degenerirane živalske ali rastlinske oblike genetske umetnosti niso le žalostne izjeme v učinkih znanstveno-materialistične desakralizacije naravnega in telesnega.

Morda lahko ta znanstveni, tehnološki in materialistični ultraizem usmerimo v nekakšen

⁴ Referiram na Duchampov koncept *infra-tanko*, s katerim se je umetnik intenzivno največ ukvarjal v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Šestinštiridesetih zapiskov o infratankem je zbranih v posthumno izdani knjižici *Notes* (uredil Paul Matisse), Champs-Flammarion, Pariz 1980. Duchampovi primeri o infratankem opisujejo subtilne senzorične izkušnje, tankočutno zaznavo, ki uhaja konceptualni opredelitvi ali razumevanju. Z infratankim je Duchamp iznašel pojem za opis subtilne zaznave prisotnosti odsotnega ali, na primer, da je opisal neskončno majhno širino nečesa, kar je brez debeline, oziroma izmeril nekaj, kar je brez definicije, oblike ali fizične esence. Interpreti menijo, da zapiski o infratankem opisujejo čutne sledi četrte dimenzije v našem tridimenzionalnem prostoru: te čutne sledi nastanejo kot infratanke, torej v obliki, ki je neskončno majhna, drobna ali tanka.

⁵ Referiram na nedavne projekte Olafurja Eliassona in Carste-na Nicolajia.

zaznavni 'infraizem'⁴, znanstveno ali konceptualno ustvarjalnost, ki se ne giblje v prostoru tehnoloških manipulacij realnosti, ampak v podsenzoričnih in subjektivnih dimenzijah zaznave in zavesti. Usmeriti ultraznanost v infraznanost na področju umetnosti, bi pomenilo nadaljevati duchampovski projekt v smeri 'hipofizičnih' proučevanj subsenzoričnega, podpojavnega in inteligibilnega skozi čutnost, v videnju infratankih analogij in ustrežanj, v razvijanju tiste senzibilitete, ki zazna prisotnost odsotnega skozi toploto sedeža ali v sledi rahlega obrisa njegove sape na površini okna (Duchamp, 1980: 21, 33, 34). Umetnost tukaj lahko v sodelovanju z znanostjo, uporabo sodobnih medijev in tehnologije nadaljuje duchampovsko 'risanje vaporizacije' ali vizualizacijo vodnih undulacij, materializiranje svetlobe in 'kiparjenje zraka' v vizualizaciji zvoka⁵ na povsem nove formalne likovne, prostorske ali večmedijske načine in tako odpira tisto zaznavno širino in pozornost gledalca, ki vidi podobnost v različnem in različnost v podobnem ali ujame nevidne, efemerne in spreminjajoče se vidike realnega.

Literatura

- BENJAMIN, A. (1991). *Art, Mimesis and the Avant-garde*. London, New York, Routledge.
- BENYUS, J. M. (1997). *Biomimicry: Innovation Inspired by Nature*. New York, Harper Collins Publishers.

- COHEN, B.-Y. (2006). *Biomimetics: Biologically Inspired Technologies*. Florida, Taylor & Francis Group.
- DENNETT, D. (1991). *Consciousness Explained*. Boston, MA, Little Brown.
- DERRIDA, J. (1981/2004). *Dissemination*. Chicago, London, University of Chicago, Continuum,
- DUCHAMP, M. (1980). *Notes (Inframince)*. Pariz, Champs-Flammarion.
- GRAU, O. (2003). *From Illusion to Imerision*. Cambridge, Massachusetts, London, The MIT Press.
- JONES, C. A. (2006): *Biomimetics, Sensorium - Embodied Experience, Technology and Art*, ur. Jones, Caroline A., The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- KAC, E. (2000): *Telepresence, Biotelematics, Transgenic Art*. Založba Kibla, zbirka Tox, letn.6/ št. 6, Maribor.
- LANGTON, C. G., TAYLOR C., FARMER, J. D., RASMUSSEN, S. (1992): *Artificial Life I, SFI Studies in the Sciences of Complexity*. Redwood City, California, Addison-Wesley.
- MASSUMI, B. (2002). *Parables For the Virtual; Movement, Affect, Sensation*. Durham in London, Duke University Press.
- POTOLSKY, M. (2006). *Mimesis, The new Critical Idiom*. New York, London, Routledge, Taylor & Francis Group.
- RIFKIN, J. (2001). *Stoletje biotehnologije – Kako bo trgovina z geni spremenila svet*. Ljubljana, Krtina.
- STOCKER, G. (1996): *Memesis*. Ars Electronica Festival 96, Memesis – the Future of Evolution, Springer, Dunaj, New York 1996.
- THACKER, E. (2004). *Biomedias, Electronic Mediations*. Volume 11, University of Minnesota Press, London, Minnesota.
- THACKER, E. (2005). *The Global Genome; Biotechnology, Politics and Culture*. Cambridge, Massachusetts, London, Leonardo, MIT Press.
- WILSON, S. (2002). *Information Arts, Intersections of Art, Science and Technology*. Cambridge, Massachusetts, London, The MIT Press.

Prakse tretjega sveta kot del korporacijske ureditve prvega sveta

BADALIČ, Vasja: Za 100 evrov na mesec: proizvodni sistem globalnega kapitalizma. Ljubljana, 2010, Založba Krtina (Knjižna zbirka Krt), 259 strani.

Nike, Adidas, Mikasa, Everlast, Acesport, Levi's, Old Navy, Tommy Hilfiger, GAP, Fruit of the Loom, Kik, Lidl, IBM, Meitai Plastics & Electronics, Coca-Cola, McDonald's, Kodak, Reuters. Le nekatere od številnih korporacij s sedežem v Evropi ali Severni Ameriki, ki kolonizirajo države s poceni, podcenjeno delovno silo ali pa imajo od tega znatno ekonomsko korist. Azija, Latinska Amerika, Afrika. Indija, Pakistan, Indonezija, Vietnam, Kambodža, Tajvan, Šrilanka, Bangladeš, Malezija, Kitajska, Singapur, Južna Koreja, Jordanija, Brazilija, Portoriko, Dominikanska republika, Gvatemala, Jamajka, Honduras, Mehika, Kostarika, Filipini, Venezuela, Nikaragva, Egipt, Maroko, Tunizija, Madagaskar, Namibija, Kenija, Zimbabve, Turčija, Romunija, Bolgarija, Slovaška in še bi lahko naštevali. Oblačila, obutveni izdelki, športna oprema, kirurška oprema, glasbeni instrumenti, kolesa, igrače, ure, telefoni, avtomobili, računalniki, televizijski sprejemniki – to je le nekaj izdelkov, namenjenih množični porabi, ki jih izdeluje vsaj 66 milijonov conskih delavk in delavcev ter velikanska armada zunajconskih podizvajalcev. Plača? Nekaj deset evrov na

mesec. Prosti čas? Tudi do 350 ur dela na mesec (str. 163). Dobiček korporacij? Žogo višjega kakovostnega razreda »prodamo za sedem, morda osem dolarjev. V trgovini stane od 30 do 35 dolarjev« (str. 18–19). »Od končne cene izdelka [se] le en odstotek nameni za plače tistih, ki so izdelek proizvedli« (str. 83). To ni Engelsov opis položaja delavskega razreda v Angliji 19. stoletja. To je opis položaja delavk in delavcev t. i. tretjega sveta v 21. stoletju. Delavci so plačani po izdelku, norme se nenehno zvišujejo. Mnogi nimajo zdravstvenega zavarovanja, bolniškega nadomestila, plačanega porodniškega dopusta, socialne podpore, regresa, povračila stroškov prevoza na delo, dnevnega obroka, pokojnine, odpravnine, sindikatov. Mizerne plače ne zagotavljajo dostojnega življenja, a so ravno tolikšne, da delavke in delavci še lahko proizvajajo. Njihovo življenje je začaran krog dolgov in posojil, predvsem kot posledica neučinkovite državne regulacije. Stavke so ilegalne, napisi, ki zanikajo obstoj otroškega dela, pa so izrabljeni v reklamne namene. Delovnik je nehumano dolg, nadure niso plačane, a so kljub temu obvezne, medtem ko dela prostih dni ni. Čeprav delodajalci svoje delavce skrbno nadzorujejo z videokamerami, menijo, da »so pakistanski delavci leni« (str. 16). S temi podatki filozof in novinar Vasja Badalič v knjigi *100 evrov na mesec: proizvodni sistem globalnega kapitalizma* predstavi svoj pogled na proizvodni sistem globalnega kapitalizma, ki temelji na obstoju »con represije« oziroma izvozno-predelevalnih con tretjega sveta. Ta praksa se nenehno hitro širi in je najbolj intenzivna ravno na mejah t. i. prvega in t. i. tretjega sveta – med ZDA in Mehiko, med Zahodno Evropo in Vzhodno Evropo, Severno Afriko, Sredozemljem ter Azijo, med Japonsko in Vzhodno Azijo ter Kitajsko kot »svetovno periferijo« (str. 37–38).

Avtor nas sprva seznanja s pogledi zagovornikov in nasprotnikov režima izvozno-predelevalnih con; prvi v conah vidijo rešitev za velikansko »armado rezervnih delavcev« t. i. tretjega sveta, medtem ko so za druge cone predvsem območja brutalnega izkoriščanja

delavcev (str. 40). Badalič daje prednost tej razlagi. Pri tem opozarja, da države t. i. tretjega sveta korporacijam ponujajo številne davčne olajšave ali pa jih celo za nekaj let oprostijo plačevanja davkov. Korporacije so lahko oproščene carinskih dajatev, davka na dobiček, davka na kapitalske dobičke in premoženje, nepremičninskega davka, prometnega davka, davka pri prenosu dobičkov v matično domovino, davka na dividende, lokalnih in občinskih davkov itd. Marsikatera država t. i. tretjega sveta celo subvencionira plače delavcev, ki proizvajajo za tuje korporacije, potencialnim investitorjem ponuja že zgrajene industrijske objekte za njihovo takojšnje delovanje ter številne druge spodbude. A ne glede na to »investicije pridejo in odidejo« (str. 27). Nasproten pogled na izvožno-predelovalne cone pa ima mednarodna skupnost. Leta 1964 je Ekonomski in socialni svet OZN sprejel resolucijo, v kateri so bile cone predstavljene kot smiseln ukrep za spodbujanje gospodarskega sodelovanja t. i. prvega in t. i. tretjega sveta (str. 31). V 80. letih je »USAID (Agencija Združenih držav za mednarodni razvoj) financirala gradnjo in promocijo con v nekaterih državah Srednje Amerike in Karibov« (str. 41). Zato Badalič ugotavlja, da so cone »nastale v preseku želja in pobud iz obeh svetov«, a povzema, da je ravno želja po »preboju v klub bogatih« pripomogla k temu, da bodo »nerazvite« države ostale takšne tudi v prihodnosti (str. 42–43). Ker t. i. razviti svet izhaja iz predpostavke, da je miloščina vedno nesmotna (!), državam tretjega sveta ponuja »humanitarne« politike tipa »trade not aid«, ki so jih predstavniki obubožanih držav pripravljene kupiti. Države t. i. tretjega sveta se tako »borijo le še za to, katera bo privolila v najbolj ponižujoče pogoje za prihod korporacij« (str. 43). A tovrstna politika ima negativne posledice tudi za t. i. razviti svet, ki prav tako tekmuje s t. i. tretjim svetom. Avtor ne pozabi poudariti, da se cone »nahajajo tudi v državah t. i. razvitega sveta« (str. 32) ter da so tudi t. i. svobodni delavci prodajalci svoje delovne sile (str. 62).

Skozi celotno delo Badalič izhaja iz Foucaultove kritike oblasti, ki jo skuša aplicirati na problematiko con tako, da analizira (conski) oblastni model skozi tri osi: smoter, tip institucije in vrsto subjekta. Po tem ključu razdeli tudi osrednja tri poglavja.

Naprej predstavi svoj pogled na novo globalno delitev dela – kjer si je za središče izbral nematerialno delo, medtem ko je materialno delo dodelil periferiji v skladu z neoliberalno ideologijo razvoja svetovne ekonomije. S tem se zoperstavi prepričanju avtorjev, ki poudarjajo, da v sodobni družbi prihaja do transformacije materialnega dela v nematerialno. Po Badaličevem mnenju se v t. i. prvem svetu materialno delo krči le zato, ker je bilo predstavljeno v tretji svet. Oblastni model tako ne deluje le znotraj con, temveč znotraj celotne svetovne politično-ekonomske ureditve (str. 44). Kapital namreč vedno išče čim večjo presežno vrednost, ki jo med drugim dosega s čim nižjim plačilom delavcev. A delavec, ki prejema nizek dohodek, je slab potrošnik, kar škodi kapitalu. Badalič pravi, da »produkt sam na sebi ni vreden nič, če ne najde svojega denarnega ekvivalenta«, torej potrošnika. Conske delavke so predvsem proizvajalke, niso pa potrošnice, saj si ne morejo privoščiti izdelkov, ki jih same proizvajajo, kar pomeni, da sta vlogi proizvajalca in potrošnika ločeni. Neenak odnos med delavcem proizvajalcem in delavcem potrošnikom dobrin je potemtakem posledica delovanja kapitala (str. 54). Le-ta daje prednost proizvodnji, ki jo izvaja poceni delovna sila t. i. tretjega sveta, ter potrošnjo, za katero poskrbijo »bogatejši« potrošniki t. i. prvega sveta. Badalič se torej ne strinja s prevladujočo tezo, da tovarniško delo nadomeščajo storitvena in informacijska dela. Sam zagovarja hipotezo, da postmoderna paradigma (postfordizem) lahko deluje v t. i. prvem svetu le s pomočjo moderne paradigme (fordizma) v t. i. tretjem svetu. Trditev, da je informacijsko-storitveni sektor poskrbal večino delovne sile v t. i. razvitih državah, kot so ZDA, Nemčija, Velika Britanija, nedvomno drži, a Badalič poudarja,

da se države t. i. tretjega sveta še vedno nahajajo neke na meji med predmoderno (kmetijske dejavnosti) in moderno paradigmo (industrijske dejavnosti), kar dokazuje tudi na primerih Kitajske, Indije in Indonezije (str. 66–67). Z nastankom nove paradigme se vzpostavi koezistenca s staro paradigmo, zato »prehod iz moderne industrijske v postmoderno informacijsko dobo ne pomeni konca delovanja prejšnjega dominantnega manufakturnega sektorja (...), temveč njegovo prestrukturiranje v skladu z novimi smernicami« (str. 62–63). Avtor skozi celotno knjigo ne izhaja le iz idej Foucaulta, temveč tudi Marxa, Negrija in Hardta, Becka in Kleinove, svoje misli navezuje tudi na številne druge avtorje, kot so Adam Smith in Charles Babbage (delitev dela), Paolo Virno (komunikacija) in Guy Debord (spektakel). Badalič podobno kot Negri in Hardt, Virno ter Lazzarato ugotavlja, da je materialna proizvodnja tista, ki ustvarja izdelke, medtem ko družbeno življenje ustvarja življenje samo. A na primer v nasprotju z Lazzaratom daje manualnemu delu večji težo. Meni namreč, da ne gre za to, da »se je narava dela v t. i. prvem svetu spremenila«, temveč da se je postindustrijskost na Zahodu vzpostavila tako, da je industrijskost preselila v t. i. tretji svet (str. 83). »Nova, nematerialna dela v t. i. prvem svetu [so se] lahko uveljavila le tako, da je preostala, materialna dela prevzela neka druga delovna sila, se pravi delovna sila v t. i. tretjem svetu« (str. 84), zato dejanski prehod v postmoderno velja le za t. i. razvite države. Prav tako se ne strinja s trditvijo Hardta in Negrija, da je prehod v postmoderno posledica boja najnižjih slojev, temveč meni, da je to preoblikovanje posledica prej želja korporacij in njihovega delovanja »od zgoraj« in ne nasprotno.

Nato problematizira dejstvo, da »korporacijam priskočijo na pomoč tudi predstavniki politične elite« (str. 105). Ena izmed posledic naveze država-kapital so po njegovem mnenju tudi izvozno-pridelovalne cone. Pri tem ne upošteva, da tudi v t. i. prvem svetu ni dosti drugače – država se kapitalu ne podredi le

zaradi strahu pred visoko stopnjo brezposelnosti oziroma socialnim nemirrom (kot trdi Badalič), temveč je treba upoštevati tudi to (kot na primer trdi Claus Offe), da je preživetje države vedno odvisno tudi od akumulacije kapitala. Badalič ugotavlja, da je politično delovanje v t. i. tretjem svetu »izpodrinjeno in nadomeščeno z ideologijo gospodstva svetovnega trga« – »ekonomija je izpodrinila politiko«, kajti politično, družbeno-civilno, kulturno ali ekološko je upoštevano le znotraj gospodarskega. Korporacije so se tako »vzpostavile kot pomembne politične sile našega časa« (str. 219), medtem ko se vpliv držav zmanjšuje. Zato ni presenetljivo, da avtor opozori na pomembnost političnega odločanja držav o tem, kaj prepustiti trgu in česa ne. A Badalič ne upošteva dejstva, da se podobne tendence deregulacije kažejo tudi v t. i. prvem svetu; ne gre torej za problematiko, ki bi bila vezana izključno na t. i. tretji svet.

Badalič, ki (kot že omenjeno) izhaja iz Foucaulta, institucijo razume kot prostor izvajanja oblasti. Tako presenetljivo pokaže, da se najbolj brutalno izkoriščanje delavcev izvaja v okviru ilegalizmov in ne znotraj con, kot bi pričakovali. Vsako večje makilistično območje namreč spremlja še vrsta malih tovarn in družinskih delavnic. Avtor na tem mestu jasno določi hierarhijo proizvodnega sistema globalnega kapitalizma, ki poteka na osi korporacija – consko podjetje – delavnice zunaj con. Veliki in srednje veliki proizvajalci se nahajajo znotraj con, medtem ko mali proizvajalci ter delavke in delavci na domu proizvajajo zunaj con. Zadnji so v najslabšem položaju, saj niso medsebojno povezani, delajo v najbolj neprimernih delovnih razmerah, so najslabše plačani itd. A treba je upoštevati, da ta ugotovitev velja tudi za marsikaterega nematerialnega delavca ali delavko t. i. prvega sveta. Avtor ponovno izhaja iz misli Foucaulta, ko pravi, da je nespoštovanje določenih pravil »eden izmed pogojev za nemoteno politično in ekonomsko delovanje družbe« (str. 122). Manifestacija tega prepričanja se potrjuje v tihem, nevidnem konsenzu med delodajalci,

delavci in državo, s čimer se utrjuje položaj korporacij, kajti »interes za stabilnost je interes za status quo« (str. 124).

Avtor v nadaljevanju predstavi svojo analizo conskega subjekta. Ker v conah občutno prevladuje ženska delovna sila, Badalič skozi celotno delo govori predvsem o delavkah in ne toliko o delavcih t. i. tretjega sveta, kar je seveda korektno. A preseneča, da tako rekoč ničesar ne pove o položaju moških. Realnost položaja conske delavke odlično oriše skozi razmišljanje vodje osebja neke gvatemalske makile o »idealni« conski delavki: »Idealna starost je od osemnajst do štiriindvajset let. Ne bi smele biti poročene, kajti ko so poročene, imajo dodatne odgovornosti. Preden se zaveš, začnejo rojevati otroke, kar je problem. Ženske ne najamemo, če ima majhne otroke, kajti ti bodo verjetno zboleli in ona bo potem morala zelo pogosto hoditi k zdravniku. Če je ženska široka, bo verjetno zelo pogosto bolna in bo tudi sama morala k zdravniku. Moja idealna delavka je mlada, neporočena, zdrava, suha in natančna, samska, živi blizu in nima delovnih izkušenj« (str. 133). Pri delavcih se skuša »vzpostaviti tisti optimalni izračun, ki bo omogočil golo preživetje in zadovoljivo produktivnost delavk (str. 149). Kljub temu se včasih zgodi, da »delavke zaradi lakote padajo v nezavest« (str. 147). Badalič tako ugotavlja, da sta duša in telo prežeta z oblastnimi silami. Ženske morajo imeti natančno določene fizične (ročna spretnost) in osebne lastnosti (ne moti jih opravljanje ponavljajočih se, monotoni, dolgočasnih del, niso preveč trmaste in uporniške, pripravljene so sprejemati strogo delovno disciplino itd.). A delavke strogega discipliniranja niso deležne le v tovarnah, temveč tudi v svojem »prostem času«. Da bi delavkam preprečili organiziranje v sindikate, delodajalci lahko uporabijo izredno agresivne pristope: od osebnega prepričevanja in fizičnih napadov do odpuščenja ter izbrisa delavcev, pri čemer mnogokrat sodelujejo tudi skorumpirani državni organi (str. 150). A ker so tovarne v lasti pogodbениh proizvajalcev in ne korporacij, se

le-te ne čutijo odgovorne za tamkajšnje delavke.

Najučinkovitejšo proizvodnjo znotraj con je po mnenju Badaliča mogoče doseči na dva načina. Prvič, skozi prostorsko dimenzijo, ki jo določajo: zaprtost (varnostni zidovi, ograje z bodečo žico, stražni stolpi, varnostniki, omejeni dnevi prostega pretoka delavcev) (str. 156–158), preglednost (videonadzor, samonadzor, odsotnost pregrad) (str. 159–160) in funkcionalnost (enovit tekoči trak) (str. 162). Drugič, časovno dimenzijo določata: trajanje delovnega časa in hitrost oziroma intenzivnost dela (npr. mehanizem stop-start) (str. 163). Na tem mestu je smiselno omeniti Rifkina, ki v svoji knjigi *Konec dela* na primeru avtomobilskega podjetja Toyota pokaže, da se tudi v postfordizmu večja učinkovitost dela dosega na podoben način. Badalič natančno predstavi tudi tri različne tehnike upravljanja, ki jih izvajajo upravitelji conskih tovarn: selekcioniranje, hierarhiziranje in normaliziranje. Prvič, upravitelji uporabljajo moralno (homoseksualnost, tatujji in dolgi lasje niso zaželeni), zdravstveno (bolni, kadilci in nosečnice niso zaželeni) in politično selekcijo (črni seznam za tiste, ki se sindikalno organizirajo). Drugič, upravljanje deluje po načelu hierarhičnega, piramidalnega sistema: delavski nazivi, sistem barvnih simbolov, ločeni prostori, različna kakovost prehrane na delovnem mestu itd. na podlagi meril, kot so: strokovna usposobljenost, delitev glede na spol, etnično in geografsko pripadnost. Tretjič, upravitelji uporabljajo različne mikrometode (denarnega ali fizičnega) kaznovanja zaradi predolgega zadrževanja na stranišču, prekinjanja ali prepočasnega opravljanja dela, upiranja naduram, klepetanja, ugovarjanja itd. Za kazen jih »udarijo po glavi z ravnilom« ali, če »žvečijo žvečilko, jim jo prilepijo na obraz« (glej str. 167–191), kajti upravitelji vedo, da »če postaneš human, produktivnost takoj pade« (str. 185). In ko se delavcem dogajajo takšne in podobne krivice, »delovni inšpektorji zamižijo pred (...) problemi« (str. 185). Če pomislimo na migrantske gradbene delavce v Sloveniji,

hitro ugotovimo, da se podobne oblike izkoriščanja izvajajo tako pri nas kakor tudi drugod v t. i. prvem svetu. Kljub temu avtor te problematike izrecno ne omenja.

V naslednjem poglavju obravnava problem bega »lastovk«. Ko korporacije najdejo neko novo regijo s še nižjimi (!) stroški dela, preprosto zbežijo iz države. Pogosto delavcem in vladam t. i. tretjega sveta grozijo, da bodo odšle oziroma da ne bodo prišle (str. 196). Na podoben način strašijo tudi vlade, sindikate in delavce t. i. prvega sveta. Ker Badalič dokazuje, da sta protekcionizem in liberalizacija del istega procesa, sklene, da »države niso niti protekcionistične niti liberalizirane« (str. 198). Prav tako se ne strinja s trditvijo, da ni druge alternative kakor »ostati konkurenčni«. A po drugi strani (kontradiktorno) meni, da je selitev korporacij nujno zlo; ker podjetja, ki tega ne storijo dovolj hitro, ogrozijo tista podjetja, ki so selitve že izvedla (str. 204); torej »race to the bottom«.

Za konec se avtor sprašuje, kako omejiti to izkoriščevalsko prakso, ter obenem skuša podati smernice, na podlagi katerih bi bilo mogoče oblikovati upor proti takšnim praksam. V nasprotju s Foucaultom, ki ni dal »nobenega konkretnega načrta« (str. 47), skuša Badalič znotraj analize izvozno-predelovalnih con zaobjeti tako filozofsko kot tudi aktivistično plat Foucaultovega ustvarjanja. Zato nas preseneča, da Badalič vidi rešitev problema v vzpostavitvi transnacionalne identitete oziroma skupnosti po zgledu EU, ILO, WTO ali OECD (!), ki bi povezovala tako t. i. prvi kot tudi t. i. tretji svet (str. 233). Še dobro, da kot eno ključnih oblik boja proti korporacijam omenja *tortuguismo* oziroma zadrževanje proizvodnje. A poleg tihega, prikrita tega boja obstaja tudi odkrit boj ne le conskih delavcev, temveč tudi zunajconskih delavcev, upravljavcev, sindikatov, predstavnikov države, medijev, medtovarniških koalicij, solidarnostnih mrež, centrov za pravno pomoč, študentskih, versko obarvanih in okoljevarstvenih skupin ter predvsem potrošnikov t. i. prvega sveta z bojkoti določenih izdelkov; kajti le takrat se korporacije

znajdejo v povsem podrejenem položaju (str. 208). Poleg tega potrošnik ni pogodbeno vezan na korporacijo, zato potrošniku ta oblika protesta ne škoduje. Kaj pa brezposelni? Ta knjiga je tudi poziv k transnacionalni solidarnosti ter prestopanju nacionalnih okvirov. Povsem »drugače bi bili videti statistični podatki o našem delavstvu (...), če bi prišle še delavstvo iz t. i. tretjega sveta«, s čimer bi se naša predstava o položaju delavstva na globalni ravni povsem porušila (str. 216–217). Učinkovit način boja zoper korporacije so tudi napadi na znamke korporacij, ki simbolizirajo podjetje (str. 220), posledica česar je vdor realnega – »če oglašuješ neki izdelek, si nikoli ne oglej tovarne, kjer so ga naredili. (...) Ne glej ljudi pri delu (...), kajti če poznaš resnico (...), je zelo težko spisati lahkoten oglas, ki bi to prodajal« (str. 220–221). Badalič omenja tudi transnacionalne nevladne organizacije, ki spodbujajo pravično trgovino. Le-tem sicer priznava določeno stopnjo uspeha (če sodelujejo le s tistimi korporacijami, ki upoštevajo temeljne delovne standarde), a jim hkrati očita, da dovoljujejo »dogovorjeno« mero izkoriščanja, ker korporacijam dopuščajo postopno uveljavljanje delovnih standardov, ker je sodelovanje korporacij prostovoljno in ne obvezno itd. Zato Badalič na koncu zapiše, da »fair trade« nevladne organizacije delujejo predvsem v korist korporacij (str. 232).

Tej knjigi, ki izčrpno predstavi izkoriščevalske prakse t. i. tretjega sveta znotraj korporacijske ureditve prvega sveta, lahko očitamo le nekoliko naivno prepričanje, da je kapitalistični način proizvodnje in distribucije mogoče »popraviti« tako, da malce omejimo moč korporacij. Ali s tem dejansko izkoreninimo bedo delavk in delavcev 21. stoletja tako v t. i. tretjem kakor tudi v t. i. prvem svetu? Ali pa potrebujemo radikalnejše premike?

Aristotelova politika

ARISTOTEL (2010): Politika. Ljubljana: GV Založba (Zbirka Pravna obzorja); spremna beseda, komentar in prevod Matej Hriberšek

Naposled smo v našem intelektualnem prostoru dočakali prvi prevod Aristotelove *Politike* v slovenskem jeziku. Njegov prihod je, tako kot se spodobi za takšno knjigo, precej monumentalen: samo besedilo je prevajalec Matej Hriberšek opremil s stvarnim in imenskim kazalom (kjer morebiti pogrešamo še terminološki slovar, kakor je bila dozdejšnja navada ob prevajanju Aristotela), ilustrativno spremno besedo, ki se dotakne tako Aristotelovega življenja in dela na splošno in se še posebej minuciozno posveti njegovemu delu *Politika*, posebna odlika te izdaje pa je še zlasti vztrajno komentiranje besedila z opombami, brez katerih bi bil tekst za povprečnega današnjega bralca prav tako nedostopen, kot mu je nedostopna stara grščina. Uredniška odločitev, da bi se obseg knjige pretirano povečal, če bi ji dodali še izvornik, je podkrepljena s dobrodošlim nenehnim navajanjem ključnih starogrških terminov in sintagem sprti v besedilu, kar daje poznavalcem vpogled v originalno Aristotelovo postavitev. Poleg tega so tako za strokovno bralstvo kot tudi za stare grščine nevedče bralce dobrodošle opombe, ki pojasnjujejo druge mogoče pomene teh terminov ter tako dajejo na vpogled semantično širino jezika izvirnega besedila. S tega vidika ostaja prevod relativno odprt tekst, ki ga je mogoče ob branju nenehno »prevajati« in s tem misliti drugačne možnosti, kakršne ponuja prevajalec, ki se giblje – kot sam zapiše – v tradicionalni dilemi med filozofskim in filološkim prevaja-

njem (med filozofskim prevajanjem *ad sensum* in filološkim prevajanjem *ad verbum*, torej med tem, ali naj bo prevod lep in berljiv ali konceptualno in po smislu čim bolj ustrezen izvorniku), pri čemer pohvalno daje prednost filozofskemu prevajanju po smislu.

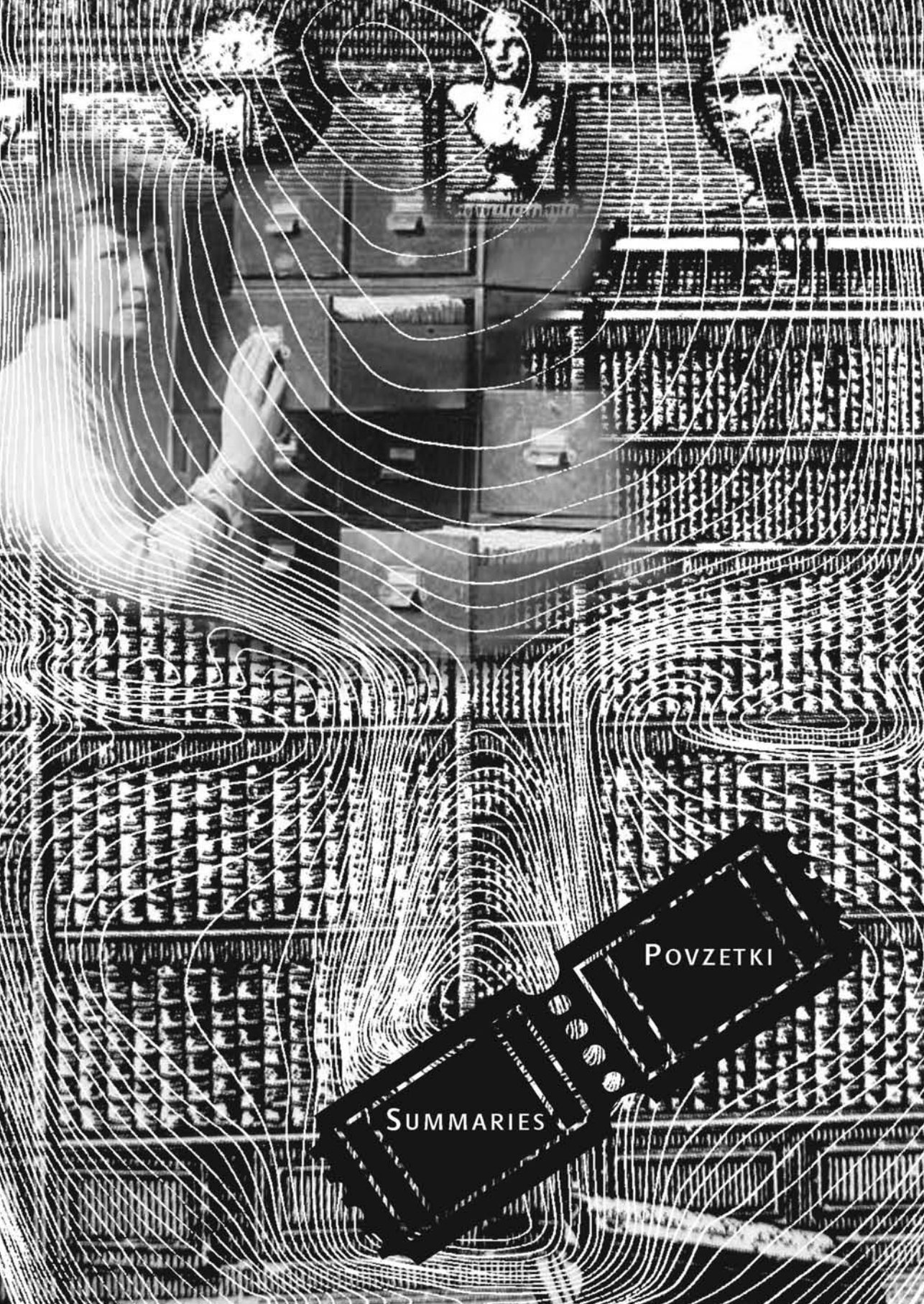
Politika ni literarno delo, niti polliterarno, kakor so denimo Platonovi dialogi, še najmanj pa je to delo, ki bi bilo nam dandanašnjim kakorkoli »berljivo«. Aristotelova *Politika* pomeni mišljenje politike, kakor se je politika kazala avtorju, ki je dobršen del življenja živel v antičnih Atenah, drugi del pa na dvoru pri Filipu Makedonskem, kjer je poučeval mladega Aleksandra, ter na poti po širši Heladi, predvsem njenem maloazijskem delu. Terminološko in pojmovno gledano: misliti politiko za Aristotela nikakor ni isto kot misliti politiko za nas, kajti med nami in njim gre za povsem drugačno izkustvo politike, med obema pa leži celotna evropska in svetovna zgodovina. Sploh pa je pomenljivo (in v tem delno tiči glavna zagata branja in razumevanja Aristotelovega mišljenja politike), da se je od bogatega starogrškega političnega besedišča v moderne evropske jezike tekom stoletij posredovalo relativno malo izrazov in sintagem, saj so jih povečini nadomestili in povozili najprej latinščina (najprej z Rimom, nato z Rimskokatoliško cerkvijo), nato pa še množica evropskih jezikov. Eno takih ubojstev skozi latinščino je Aristotelovo mišljenje zadobilo od Tomaža Akvinskega, ki je – kakor opozarja Hannah Arendt – ključno mesto *Politike*, kjer je podana definicija človeka kot »politikon zoon«, »politične živali«, interpretiral, kot da bi šlo za *animal politicus et socialis*, »politično in družbeno žival« (pri čemer izraza »družba« stara grščina sploh ne pozna, *societas* je latinsko-rimski izum). Sam izraz »politika« se je v naši tradiciji političnega mišljenja sicer ohranil, a se je njen pomen povsem deformiral in zožil na »vladanje«, »gospodovanje«, »podrejanje«, v pozabo pa sta tonila (simptomatično za obdobje in režime, ki se hvalijo s tem, da so »demokracijski«) njegova konstitutivna momenta enakosti

in svobode. Moment svobode denimo, ki je starim pomenila svobodo političnega delovanja, katerega prvi pogoj je bila svoboda od dela in s tem vzpostavljeno polje enakosti, se je omejil na tržno svobodo, tako da nam danes svoboda pomeni nekaj takega, kakor jo parodira George Orwell v svojem *1984*: »Vezalke lahko svobodno dobiš na svobodnem trgu.« Podobno se je zgodilo z izrazom »polis«, ki se najpogosteje zmotno prevaja z »državo« ali (še huje) z »republiko«, poleg tega da se je povsem pozabilo na s »polis« povezanim izrazom »politea« ki pomeni splošno ureditev, »politični režim«, ki bi ga bilo treba misliti –, a se pogosto ali sploh ne – v istem nizu skupaj s monarhijo, oligarhijo in demokracijo.

Ob branju pričujočega in številnih drugih Aristotelovih prevodov dobi, četudi v stari grščini laično izobražen bralec občutek, da se prevajalci izogibajo kovanju novih terminov, ki bi pomensko bolj ustrezali starogrškemu izvirniku, a bi nam zveneli precej »tuje« (in tukaj je najbrž vir tovrstnih prevajalskih »bojazni«). Vzemimo denimo izhodiščno Aristotelevo definicijo polisa: »Vsaka polis je neka skupnost ...« in »...polis je politična skupnost«, od koder izhaja dejavnost, ki se imenuje »politika«, pri čemer imamo v stari grščini glagolsko obliko ne samo za samostalnik »politika«, temveč tudi za »skupnost«. Ali drugi, nekoliko drugačen primer, ko gre za »oikos«, »domače ognjišče« ali »hišno gospodarstvo«: v slovenskem prevodu se izraz »oikosnomia« sliši kot »upravljanje hišnega gospodarstva«, pri čemer se z izrazom »upravljanje« po navadi prevaja ena izmed oblik starogrške »tehne«, nikoli pa »nomia«, ki se veže na »nomos« (»red«, »zakon«, »postava«); »oikosnomia« je čisto preprosto »red oikosa« in tako kot bi morali ohraniti nepreveden oziroma poslovenjen izraz oikos, tako bi morali tudi začeti uporabljati izraz oikonomia (ki se od »ekonomije«, katere pomen sega do grškega izvora, zopet temeljito razlikuje). Skratka, mišljenje ne samo, da ni zlaganje verzov, temveč je predvsem upor proti skušnjavam, v katere

nas napeljuje jezik, in s tega vidika misliti pomeni tudi misliti proti jeziku, utečenim pomenom in stavčnim strukturam, ki nam po navadi narekujejo tek misli.

Za konec samo še ena nota: poleg bolj popularnega Aristotelovega dela *Nikomahova etika*, poleg prav tako popularne *Poetike*, poleg nemara najbolj spopulariziranega psevdo-Aristotelovega dela *O duši*, poleg njegove za širšo javnost po vsej verjetnosti neberljive *Fizike* in še manj razumljive *Metafizike*, smo zdaj torej dobili tudi težko pričakovano *Politiko*. Za naravoslovna strokovna dela nikoli ne velja, da bi jih zmogla razumeti laična javnost, glede filozofskih misli na splošno in filozofskih del še zlasti pa po navadi prav nasprotno velja, da ima lahko vsak svoje mnenje. Pri Aristotelovih delih je podobno: njegovi deli o etiki, poetiki in duši sta – tako kaže izposoja po knjižnicah in prodaja po knjigarnah – splošno brani, medtem ko deli o fiziki in metafiziki ostajata nedotaknjeni, če ju ne primejo v roke filozofi in intelektualci s humanističnega in družboslovnega področja. Z njegovim delom o politiki pa nastane zagata: po eni strani gre za izjemno specialistično delo s področja političnih znanosti, delo, ki ima ne samo preprosto svojo terminologijo, temveč svoj specifični pojmovni ustroj – po drugi strani pa, kolikor je ta knjiga tudi temeljno delo o politiki na Zahodu, toliko zadeva vse nas, živčce v političnem režimu, ki je nastal na podlagi zahodne politične tradicije in ki predvideva naš politični angažma (in brez tega konec koncev niti obstajati ne more). Skratka, knjiga ni samo študija o politiki, temveč naravnost poziv k političnemu mišljenju, in ker mišljenja ni brez delovanja – ali kakor se glasi Foucaulteva spinozistično obarvana kritika Kanta: »Ni mogoče svobodno misliti, ne da bi svobodno tudi delovali« –, toliko je tudi poziv k političnemu angažmaju za vse v tem prostoru živčce politične živali.

SUMMARIES

POVZETKI

TRANSFORMACIJE DELA

11–22 Andrej Kurnik

Transformacije dela in kriza reprezentativne politike

Pri premišljanju o razmerju med transformacijami dela in krizo reprezentativne politike v kontekstu krize finančnega kapitalizma izhajamo iz pojmovanja, da med ekonomijo in politiko ni zunanosti, da je subjektiviteta dela izkoriščanje, upor in transformacija ter da moramo v analizo transformacij dela in s tem odnosa izkoriščanja vpeljati ekonomsko institucionalne transformacije, ki ciljajo na produkcijo subjektivitete. Aktualno krizo kapitalističnega režima izkoriščanja zato razumemo kot krizo oblike črpanja presežne vrednosti, ki se vzpostavi kot nadzor nad subjektiviteto dela. Ker je ta prestopila zidove tovarn in podjetij, je za kognitivni in finančni kapitalizem značilno, da postajata profit in mezda renta. V krizi finančnega kapitalizma boji na terenu rente omogočajo politično rekompozicijo dela in družbena gibanja že intenzivno odkrivajo ta horizont.

Ključne besede: kognitivno delo in kapitalizem, kriza finančnega kapitalizma, blagovna produkcija, produkcija subjektivitet, transformacije dela, kriza reprezentativne politike, profit, mezda, renta, družbena gibanja.

Andrej Kurnik je docent na Fakulteti za družbene vede in aktivist globalnih družbenih gibanj (andrej.kurnik@guest.arnes.si).

23–47 Jernej Prodnik

Prispevek h konceptualizaciji skupnega v biolingvističnem kapitalizmu

Namen članka je prispevati k razumevanju ideje o skupnem v obstoječih zgodovinskih okvirih. Avtor opozarja na množico pomenov, ki jih je treba upoštevati, ko po-

skušamo konceptualizirati skupno, vsaj če ga hočemo razumeti kar se le da celovito. Tega koncepta namreč nikakor ne smemo dojemati le v povezavi s skupnimi viri, področji ali dobrinami, torej v pomenu tega, kar se najpogosteje dojema kot skupna posest ali skupna »lastnina«. Skupno je namreč predvsem koncept, ki ga je nemogoče misliti brez družbenih odnosov, ki so njegov neizogibni del. Omenjeni ožji oziroma zamejeni pristop, ki je značilen predvsem za politično-ekonomski pogled na skupno, je sicer lahko eden izmed ključev za razumevanje raznolikosti skupnega in s kakšnimi tehnikami se v epohi biolingvističnega kapitalizma eksploatira, vendar bi ekskluzivno osredinjjanje le na ta pomen reduciralo kompleksnost tako samega koncepta kot tudi družbe, v kateri nastaja, s čimer bi lahko tvegali naturalizacijo nekaterih delov družbenega. Zato je prvi del članka namenjen razjasnitvi množice obrazov in pristopov, iz katerih je mogoče opazovati skupno, čemur šele v drugem delu in s pridržki sledi poizkus politično-ekonomske tipologizacije skupnega. V tem delu sta poudarjeni predvsem dve »neotipljivi« obliki skupnega, ki postajata žrtvi novih procesov ograevanja in privatizacije. V obeh primerih se lastninijo same informacije, za katere sta značilni netekmovalna logika in nizka subtraktivnost, s tem pa se ustvarjajo novi monopoli nad znanjem, ki posredno vplivajo na delovanje celotne družbe. Ti procesi so omogočeni z zunajekonomskimi posegi, predvsem prek uveljavljanja t. i. intelektualne lastnine, ki se na globalni ravni širi prek novih in rigidnih lastniških sistemov (npr. TRIPS), lastnikom pa omogoča omejevanje dostopa ter jim s tem potencialno prinaša »profit, ki postaja renta«. Avtor k skupnemu pristopa z radikalne pozicije alternativne moderne in zagovarja nujnost absolutne demokracije pri upravljanju, vzpostavljanju in dojemanju skupnega.

Ključne besede: skupno, kapitalizem, alternativna moderna, apropiacija, absolutna demokracija, komodifikacija, intelektualna lastnina, TRIPS

Jernej Prodnik, mladi raziskovalec na centru za raziskovanje družbenega komuniciranja in asistent na katedri za medijske in komunikacijske študije, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani (jernej.prodnik@fdv.uni-lj.si).

K problemu politične artikulacije abstraktnega dela

V prispevku avtor izhaja iz Marxove predpostavke, da je treba kritiko politične ekonomije konceptualizirati skozi njene celične forme, kot so denimo blago, vrednostna forma, abstraktno delo in abstraktni čas. Posebno pozornost nameni zgodovinski konstituciji in specifični vlogi, ki ju imata abstraktno delo in abstraktni čas v kapitalistični družbeni formaciji. Skozi ta dva koncepta poda tudi kritično analizo izhodiščnih predpostavk, na katere se opirajo teorije postfordizma. Te skozi takšno perspektivo niso sposobne razumeti abstraktnega dela kot konstitutivni moment za kapitalistično blagovno ekonomijo in spremembe v globalni delitvi dela zamenjujejo za spremembe v režimu dela samega, zato zagovarjajo tezo, da danes živimo v drugačnem tipu kapitalizma. Avtor opozarja, da je takšen pogled zgodovinska regresija in nezmožnost uvida v to, da blagovna forma sama že predvideva globalnost kapitala in predvsem globalno delitev dela. V sklepnem delu izhaja iz teorije M. Postona in zagovarja tezo, da vsakršna kritika, ki se izreka s pozicije dela, neizogibno zapade v protislovja in fetišizacijo dela. Namesto tega predlaga kot objekt kritike delo samo. Zato pozitivna politična artikulacija abstraktnega dela pomeni kritiko abstraktnega dela kot specifične zgodovinske forme, ki nastane znotraj kapitalizma in ne njegovih partikularnih in konkretnih oblik. Zato dosledna izpeljava tovrstne kritike zahteva kritiko politike kot tiste forme, ki nujno reproducira obstoječa razmerja vpetosti v režim dela. Politika antidela je zato antipolitika, saj šele takšen pristop omogoča odprtje novega političnega prostora.

Ključne besede: abstraktno delo, abstraktni čas, postfordizem, antipolitika, antidelo, Karl Marx, Moishe Postone

Anej Korsika, diplomirani politolog, doktorski študent na Filozofski fakulteti v Ljubljani (anej.korsika@gmail.com).

Univerzalni temeljni dohodek in transformacije dela: o misinterpretacijah

Besedilo analizira različne diskurze utemeljevanja ideje univerzalnega temeljnega dohodka (UTD) v slovenskem akademskem in medijskem prostoru. Osrednji namen teksta je opozoriti na nekatere zmotne in pomanjkljivosti pri promoviranju ideje UTD. Avtor namreč ugotavlja, da trenutne razprave o tej tematiki temeljijo na spornih izhodiščih. Prvič, debate ne problematizirajo nepravilnosti migrantov do UTD in posledično nekritično odobravajo nadaljnje prakticanje obstoječih ekskluzivističnih praks nacionalnih institutov blaginje skozi mehanizem UTD. Drugič, zaradi duha časa in želje po širši sprejemljivosti ideje – skozi dokazovanje njene superiornosti –, zagovorniki čedalje pogosteje prevzemajo diskurz neoliberalizma ter posledično tolerirajo neoliberalne forme UTD. Tretjič, razprave izhajajo iz prepričanja, da je vprašanje UTD zgolj ekonomsko vprašanje in ne prvovrstno politično vprašanje, zato se osredinjajo na dokazovanje (ne)zmožnosti financiranja specifičnega modela UTD. Četrtrič, prispevek največ prostora namenja problematiziranju premislekov o UTD v kontekstu sodobnih družb, ki še vedno vztrajajo pri preživetih interpretacijah konceptov dela in produkcije. Avtor UTD utemeljuje na njegovem potencialu generiranja novih političnih skupnosti z alternativnimi načini distribucije družbeno kreirane blaginje. Zato poudarja, da je implementacija specifičnega predloga UTD predvsem politično in ne zgolj ekonomsko vprašanje. Opozarja na nevarnost širjenja neoliberalnega diskurza tudi na strani zagovornikov UTD in zagovarja nujnost širitve brezpogojne pravice UTD na migrante, s čimer odpira relevantno vprašanje konkretne realizacije postavke egaliberte v kontekstu nacionalnega državljanstva. Pričujoči članek poskuša odgovoriti tudi na vprašanje, kako lahko UTD soustvarja svet onkraj dominantnih percepcij dela v razmerah transformacije sodobne kapitalistične produkcije..

Ključne besede: UTD, transformacije dela, misinterpretacije, postfordizem, znanje, družbena produkcija, (bio)politika, redistribucija, skupne dobrine, migranti, socialna država, neoliberalizem, gospodarska kriza

Daniel Popović je diplomirani politolog, doktorski študent in raziskovalec na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani (daniel.popovic@yahoo.com).

81–88 Danijela Tamše

Koncept (in) identitete (delavca) in postajanje v gibanju

Transformacije dela kot posledica določenih (političnih) transformacij v družbi so prinesle tudi transformacijo delavca – ta ni več posameznik, ki je produktiven zgolj na delovnem mestu znotraj delovnega časa (če je to sploh kdaj bil), ampak se je njegova produktivnost (najsi bo to delavec v fordistični tovarni ali t. i. *knowledge worker*, kmetovalec ali umetnik) prenesla na celotno družbo. Staro geslo »tovarne delavcem« je tako danes več kot zastarelo – je naravnost nerealistično in predvsem politično neproduktivno. Delo kot tako je v družbi, kjer je eksodus mogoč le znotraj nje same, povsod. V tem kontekstu so mnogi že preizpraševali identiteto delavca – kdo je danes ob upoštevanju vseh transformacij družbe in dela delavec? Gotovo ne zgolj tisti, ki proizvajajo materialne dobrine, temveč tudi tisti, ki proizvajajo simbole, ideje, znanje, kulturne dobrine itd. Tako je delavec danes tudi brezposelna oseba (ne le zaposleni umetnik, novinar, profesor, marketinški delavec), saj se je sama koncepcija produkta tako zelo razširila, da lahko govorimo tudi o produkciji življenjskih stilov, preživetvenih strategij, jezika itd.

V tem članku smo vprašanje identitete delavca skušali zajeti z vidika kritike samega koncepta identitete, ki temelji na predpostavki, da posameznik ne more delovati brez izključevanja drugega, saj to daje smisel njegovi eksistenci. Ker identitetne politike temeljijo na tej negativni razliki, so vsaj izključujoče, redukcionistične in hierarhizirajoče, kar lahko vidimo ravno pri identiteti delavca in kategorije delavstva danes – delavci se reducirajo zgolj na delavce (kot da bi bilo delo edini vidik njihovega življenja in bi bile vse potrebe povezane zgolj z delom), izključujejo se tisti, ki »uradno« niso delavci (npr. brezposelni, študenti, gospodinjki delavci) in pogosto tudi tisti, ki ne proizvajajo materialnih dobrin (npr. kognitariat), hierarhizira se z vzpostavljanjem lestvic družbeno pomembnejših in manj pomembnih

oblik dela itd. Kategorizacija posameznikov pomeni tudi njihovo fiksacijo na identiteto in s tem omejevanje možnosti postajanja, hkrati pa se posamezniki, združeni v skupine na podlagi identitete, hitro začnejo namesto proti eksploataciji boriti drug proti drugemu (delavci javnega sektorja s tistimi iz zasebnega, zaposleni proti brezposelnim, »domači« delavci proti migrantskim itd.).

Ključne besede: koncept, identiteta, postajanje, delavec, Deleuze

Danijela Tamše, diplomirana kulturologinja, študentka 2. bolonjske stopnje na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani (program Kulturologija – kulturne in religijske študije). Aktivistka s področja migracij, meja in produkcije znanja (danijela_tamse@yahoo.com).

89–109 Jernej Prodnik

Permanentnost primitivne akumulacije ali: o privatni lastnini, komodifikaciji in povratku rente

Avtor pri analizi aktualnih družbenih antagonizmov izhaja iz kritike politične ekonomije, pri čemer gradi predvsem na dveh zgodovinsko in politično-teoretsko pomembnih konceptih, brez katerih je nemogoče razumeti razvoj kapitalističnega sistema in njegovo današnje delovanje: na primitivni akumulaciji in na moderni privatni lastnini. Novejše interpretacije procesa primitivne akumulacije (Perelman, De Angelis, Harvey) predvidevajo, da ne gre le za zgodovinsko preživetvo obdobje, ampak za nujno prisoten del kapitala pri ekspanziji in iskanju poti iz ponavljajočih se kriz. Ta permanentnost primitivne akumulacije oziroma Harveyeve akumulacije-kot-odvzemanja, kjer se kot ključna vzpostavlja razlika med postajanjem in obstojem kapitala, nam pomaga razumeti vedno aktualne procese širitve kapitala in njegove največkrat nasilne inkorporacije različnih področij. Čeprav so ti procesi zmeraj-že-prisotna značilnost kapitalizma, so s svojo manifestnostjo še zlasti zaznamovali zadnja desetletja, ko je kapital prek financiranja in privatizacij skušal razreševati lastno krizo profitabilnosti. A ker se je za pomemben pogoj kapitalistične akumulacije izkazal obstoj moderne

privatne lastnine, ki šele omogoči učinkovito delovanje, razvoj in širjenje kapitalističnih produkcijskih odnosov, je na začetku članka analiziran ta družbeno ustvarjeni konstrukt moderne družbe, ki prek redukcionalizma skorajda onemogoči razmišljanje o drugačnih, na primer skupnih oblikah posesti. S temi izhodišči se vzpostavi primerna podlaga za razumevanje zgodovinskih in aktualnih procesov ekspropriacije skupnega in transformacije skupnih področij v različne oblike blaga, ki ga je mogoče menjati in prodajati na trgu. Prav posledice za skupno – tako na »praktični« (tj. ekspropriacija), kot na »teoretski« ravni (čedalje večja nezmožnost razmišljanja o skupnem – onkraj javnega in privatnega) – so ozadje, a obenem temeljno vodilo tega članka. V zadnjem delu so omenjene dileme aplicirane na vzpon rente, brez katere je postalo nemogoče razumevanje delovanja postfordističnega kapitalizma in vzpostavljanja novih oblik (fiktivnega) blaga.

Ključne besede: primitivna akumulacija, akumulacija-kot-odvzemanje, moderna privatna lastnina, fiktivno blago, komodifikacija, renta, skupno

Jernej Prodnik, mladi raziskovalec na centru za raziskovanje družbenega komuniciranja in asistent na katedri za medijske in komunikacijske študije, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani (jernej.prodnik@fdv.uni-lj.si).

110–120 Žiga Vodovnik

Nazaj k vprašanju: Čemu praxis?

V članku sledimo spoznanju prefigurativne politike, da je treba delovati tako, kot bi si to želeli v prihodnosti, oziroma delovati tako, kot da bi se svet, v katerem bi nekoč želeli živeti, že realiziral. V članku se tako ne ukvarjamo zgolj s kritiko statusa quo in s kritiko koncepta dela, temveč rekuiperiramo filozofski koncept praxisa kot svobodne, univerzalne in kreativne dejavnosti, s katero človek ustvarja in spreminja svet in posledično sebe. V prispevku se omejujemo na teoretsko razdelavo praxisa znotraj jugoslovanske filozofije praxis, ki je z novim branjem Marxa marksizem osvobodila vseh spon dogmatičnosti, ideološke čistosti

in ortodoksosti ter tako širila njegov doseg onkraj ozkih omejitev oziroma koordinat, kot jih je postavilo četrto poglavje Zgodovine Vsezvezne komunistične partije (boljševikov). Radikalna reinterpretacija Marxa na podlagi njegovih zgodnjih del je rezultirala v presejanju zgodovinskega determinizma in ekonomskega redukcionalizma, ki je označeval hegemonsko pozicijo marksizma »diamat« in ki je Marxovo misel reducirjal na ideologijo v polnem pomenu Marxovega razumevanja te besede.

Ključne besede: praxis, filozofija praxis, marksistični humanizem, Jugoslavija

Žiga Vodovnik, doktor političnih znanosti, docent na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani (ziga.vodovnik@fdv.uni-lj.si).

121–127 Jure Lesjak

O transformaciji in radikalizaciji študentskih gibanj

Avtor se ukvarja z vnovičnim preišljevanjem in preizpraševanjem vloge študentov in študentskih gibanj, ki so v času neoliberalnega/neokonservativnega projekta kapitalizma vpeti v vnaprej (pred)postavljeno in (pred)določeno polje družbenopolitičnega boja. Determiniranost, ki jo državne in izobraževalne institucije vsiljujejo in reducirajo na skrajno individualno raven, zmanjšuje možnost konflikta in upora, saj so tako študentje oropani skupnih, kolektivnih identitetnih priložnosti, ki so temeljna izhodišča za transformacijo (trenutne) umeščenosti in vloge študentov. Transformirana vloga se radikalno razlikuje od obstoječih oblik študentskih bojev, ki temeljijo na načelu predstavništva. Anahronistične in hierarhične oblike zamenjuje z novimi nekonformističnimi, emancipatornimi in progresivnimi političnimi koncepti, ki vključujejo neposredne, kolektivne akcije in odpirajo nova obzorja študentskih bojev znotraj univerze in izobraževalnega sistema. Vpeljava »nove kritične pozicije« izumlja takšne družbene in politične koncepte, ki spoznavajo, da je neoliberalizem študente že med študijem reducirjal na potencialno delovno silo, ki se mora čim prej podrediti logiki trga in kapitala,

ter omejil njihove misli in želje po uporabi, kritičnosti in kreativnosti. Transformacija študentskega delovanja ne ostaja zgolj na točki iskanja začasnih utopij v boju za izboljšanje lastnega položaja, temveč v sodelovanju z drugimi družbenimi gibanji s pomočjo vzvodov participativne demokracije misli in radikalno napada tudi širša družbena vprašanja.

Ključne besede: študentska gibanja, univerza, *Students for a Democratic Society*, Porthuronska izjava, družbena gibanja, družbena transformacija, participativna demokracija.

Jure Lesjak, diplomirani politolog, doktorski študent na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani (lesjak.jure@gmail.com).

128–147 Sašo Slaček

Dialektika javnosti

V članku se avtor ukvarja z imanentno kritiko pojma javnosti, kot ga je razvil Jürgen Habermas v svojem delu *Strukturne spremembe javnosti*. Protislovja Struktur-nih sprememb, na katera so opozorili kritiki, avtor ne razume kot hibe dela, temveč kot protislovja samega predmeta, s katerim se ukvarja delo. S tega stališča se izkaže za problematično ne samo Habermasovo nadaljnje razvijanje teorije javnosti, ki teh protislovij predmeta ne upošteva, temveč tudi teoretski pristopi, ki rešitev vidijo v fragmentaciji javnosti. Medtem ko prvi spregleda protislovnost celote, drugi spregledajo, da protislovni momenti tvorijo celoto in jih ne moremo samovoljno razdvojiti.

Ključne besede: javnost, imanentna kritika, proletarska javnost

Sašo Slaček je univ. dipl. komunikolog, doktorski študent komunikologije na FDV, asistent in raziskovalec na FDV (saso.brlek-slaccek@fdu.uni-lj.si).

148–156 Maja Turnšek Hančič

Pasti novoreka: Kritična refleksija prenosa termina »deležniki« iz ekonomskega v politični diskurz

Avtorica postavi pod drobnogled termin »deležniki«, ki je pred kratkim začel množično nastopati v slovenskem političnem diskurzu. Uporabo in razumevanje tega koncepta ilustrativno prikaže z analizo pred kratkim sprejetih resolucij o Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020 in o Raziskovalni in inovacijski strategiji Slovenije 2011–2020. Ugotavlja, da se je termin »deležniki« uveljavil predvsem v zvezi z izpostavljanjem demokratične narave sprejemanja odločitev, vendar opozarja, da ta novi termin povzroča zmedo in odpira priložnost za legitimizacijo vstopanja novih, predvsem ekonomskih akterjev v odločevalske procese. Z analizo razvoja koncepta in primerjavo z Deweyevim (1927/1954) pojmovanjem javnosti, na katerega koncept deležnikov na prvi pogled spominja, avtorica opozarja na neskladja in pasti ekonomskega razumevanja deležnikov, ki preprečujejo neproblematičen prenos tega koncepta v politični diskurz.

Ključne besede: deležniki, vladovanje, neoliberalni novorek

Maja Turnšek Hančič, doktorica komunikologije, asistentka na katedri za medijske in komunikacijske študije, Fakulteta v Ljubljani (maja.turnsek@fdu.uni-lj.si).

169–178 Uršula Berlot

Biomimesis in Sodobna umetnost: Naravno med organskim in tehnološkim

Pri interdisciplinarnem raziskovalnem povezovanju se biomimetika, znana tudi kot bionika in biomimikrija, vzpostavi kot znanost, ki replicira biološke funkcije in strukture v umetno ustvarjenih tehnoloških sistemih. Biomimetika označuje biološko inspirirano tehnologijo in vrsto različnih načinov adaptacije naravnih strategij v znanosti, umetnosti, arhitekturi in oblikovanju.

Biomimesis se v estetiki in umetnosti giblje v dimenziji povezovanja med znanstvenimi in umetniškimi raziskavami ter prenosov znanstvenih postopkov v umetniške eksperimente. V razmerah zmanjševanja polarnosti med naravnim in tehnološkim, organskim in mehanskim, umetniškim in znanstvenim se umetnost ne giblje znotraj tradicionalnih estetskih kategorij, kot so subjektivni izraz, genialnost, tehnična spretnost ipd. Prav tako ne moremo govoriti o reprezentaciji narave v umetnosti v klasičnem pomenu te besede; v biomimetični umetnosti se razmišljanje o strukturi modela in kopije izteče v polje protislovnih, hibridnih in delikatnih vprašanj, ki poudarijo skonstruiranost tako izvirnika kot posnetka.

Sodobna umetnost, inspirirana z naravoslovnimi znanostmi, v duhu in praksi sovпада z znanstvenim objektivizmom in tehnološkim pragmatizmom. Tako prav gotovo pripomore k razširitvi vidnega in poznanega ter sodeluje, tako kot znanost, v intenzivno pospešenem gibanju človeške evolucije na vseh področjih ustvarjanja. Vprašanje, ki ob sodobni redukciji umetniškega na kognitivno materialistično in tehnološko sfero postaja posebej aktualno, je vprašanje določitve umetniškega presežka, ki zagotavlja, da se umetniško delo ne more identificirati zgolj z inventivno tehnološko kreacijo.

Uršula Berlot, doktorica znanosti in docentka na Akademiji za likovno umetnost in oblikovanje, je vizualna umetnica in umetnostna teoretičarka, ki raziskuje povezovanje umetnosti in znanosti (berlotursula@hotmail.com); <http://www.ljudmila.org/berlotula/>.

181–185 Daniel Popović

Univerzalni temeljni dohodek: načelo vzajemnosti in pravičnosti

Besedilo obravnava osrednjo, moralno kritiko ideje univerzalnega temeljnega dohodka – t. j. kršenje načela vzajemnosti. Avtor izpostavi vprašanje pravičnosti kršenja tega načela kot ključno vprašanje družbene sprejemljivosti ideje UTD. Zagovarja tezo, da ideja UTD ni nepravična, četudi krši načelo »kdor ne dela, naj ne je«. Je ideja UTD pravična tudi znotraj koncepta družbene pravičnosti Johna Rawlsa? Je načelo recipročnosti danes sploh upoštevano? V svojem tekstu izhaja iz različnih teoretičnih izhodišč – od teorije pravičnosti Johna Rawlsa do republikanske politične teorije ter zemljevida politične filozofije Tonya Walterja. Besedilo odpira tudi druga vprašanja. V kakšnih družbah je ideja UTD sprejemljiva? Kako ideološko opredeliti to idejo? V kolikšni meri je ideja UTD kompatibilna z republikansko politično tradicijo? Ali bi morali zavrniti koncept polne zaposlenosti, če družbe niso zmožne absorbirati celotne delovne sile kljub visoki gospodarski rasti? Avtor ugotovi, da teorija pravičnosti Johna Rawlsa govori v prid pravičnosti ideje UTD ter da recipročnost še zdaleč ni edini aspekt pravičnosti. V zaključnem delu besedila avtor poda tudi kratek zagovor ideje UTD. Namen tega teksta je preizkusiti prevladujoče družbenoekonomske koncepte znotraj koncepta UTD ter s tem okrepiti moralni argument za uvedbo UTD.

Ključne besede: univerzalni temeljni dohodek, načelo vzajemnosti, pravičnost, republikanska politična teorija, polna zaposlenost, delovna etika

Daniel Popović je diplomirani politolog, doktorski študent in raziskovalec na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani (daniel.popovic@yahoo.com).

SUMMARIES

TRANSFORMATIONS OF LABOUR

11–22 Andrej Kurnik

Transformations of Labor and the Crisis of Representative Politics

We base our reflection of the relation between transformations of work and crisis of representative politics in the context of the crisis of financial capitalism on the following considerations: there is no outside between economy and politics, subjectivity of work is exploitation, resistance and transformation, in the analysis of transformations of work and corresponding relation of exploitation we have to include economic social transformations that aim at production of subjectivity. Current crisis of capitalist regime of exploitation therefore should be understood as the crisis of the form of surplus value extraction that functions as control over subjectivity of work. Latter had spilled over the walls of factories and enterprises and that is the reason for profit and wage to become rent. In the crisis of financial capitalism struggles on the terrain of rent allow for political recomposition of labor and social movement intensively explore this horizon.

Key words: cognitive labor and capitalism, crisis of financial capitalism, production of commodities, production of subjectivity, transformations of work, crisis of representative politics, profit, wage, rent, social movements.

Andrej Kurnik is assistant professor on the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana and activist of global social movements. (andrej.kurnik@guest.arnes.si).

23–47 Jernej Prodnik

A Contribution to a Conceptualisation of the Common in Bio-Linguistic Capitalism

The purpose of this text is to make a contribution to understanding the idea of the common in the existing historical framework. The author points out the wide range of meanings that must be taken into account when one attempts to conceptualise the common, or at least when one wishes to achieve a more or less comprehensive understanding of it. Specifically, this concept must not be understood only in association with common resources, fields or goods, that is, in the sense of that which is most commonly understood as common ownership or common »property«. The common is first and foremost a concept which cannot be conceived without the social relations that constitute an inseparable part of it. The narrow or limited approach mentioned above, which is particularly characteristic of a political economy perspective on the common, may of course provide one of the keys to understanding the diversity of the common and the techniques used to exploit it in the age of bio-linguistic capitalism; however, an exclusive focus on this meaning reduces the complexity of both the concept itself and the society in which it emerges, and thus presents a risk of naturalising certain parts of the social. The first part of the text is therefore dedicated to a clarification of the wide range of faces and approaches through which it is possible to observe the common; only in the second part is this followed by a tentative attempt at a political-economic typologisation of the common. In this part, two mostly »intangible« forms of the common which have become »victims« of new processes of enclosure and privatisation are highlighted. In both cases information itself, which is characterised by a non-rival logic and low subtractivity, is privatised, creating new monopolies on knowledge which directly impact the functioning of society as a whole. These processes are enabled through extra-economic interventions, in particular through the enforcement of intellectual property, which is expanding on the global level through new rigid ownership systems (such as the TRIPS system) and enabling owners to restrict access and thereby potentially accumulate »profit which is becoming rent«. The author approaches the common from

the radical position of alternative modernity and posits the urgency of absolute democracy in the administration, establishment and understanding of the common.

Key words: the common, capitalism, alternative modernity, appropriation, absolute democracy, commodification, intellectual property, TRIPS

Jernej Prodnik, Researcher at the Social Communication Research Centre and Teaching Assistant at Media Studies Department, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (jernej.prodnik@fdu.uni-lj.si).

48–58 Anej Korsika

Towards the Problem of the Political Articulation of Abstract Labour

The author of this contribution starts from Marx's supposition that a critique of political economy must be conceptualised using the cell forms of the latter, such as the commodity, the value form, abstract labour and abstract time; he pays special attention to the historical constitution and specific role of abstract labour and abstract time in the capitalist social formation.

Through these two concepts, he also offers a critical analysis of the initial suppositions on which theories of postfordism rest. Viewed from this perspective, these suppositions appear as incapable of understanding abstract labour as a constitutive moment for the capitalist commodity economy; they also replace changes in the global division of labour with changes in the regime of labour itself, which is why they defend the idea that today, we are living under a different type of capitalism. The author warns that such a perspective is historically regressive and points out its inability to offer insight into how the commodity form in and of itself presupposes the global nature of capital and in particular a global division of labour. In his conclusion, the author uses the theory of M. Postone to defend the argument that every critique uttered from the position of labour inevitably breaks down into contradictions and a fetishised view of labour. Instead, he suggests labour itself as an object of criticism. It follows that a positive political articulation of abstract labour implies

a critique of abstract labour as a specific historical form which appears within capitalism, and not its particular, concrete forms. A comprehensive realisation of a critique of this kind would therefore require a critique of politics as that form which of necessity reproduces the existing conditions of immersion in the regime of labour. The politics of anti-labour, on the other hand, constitute anti-politics, and it is only through this approach that the opening up of a new political space may be achieved?

Key words: abstract labour, abstract time, postfordism, anti-politics, anti-labour, Karl Marx, Moishe Postone

Anej Korsika graduated from political science and is now a PhD student at the Faculty of Arts at the University of Ljubljana (anej.korsika@gmail.com).

59–80 Daniel Popovic

The Universal Basic Income and the Transformation of Labour: Some Misinterpretations

The text analyses different discourses for defining the idea of an Universal Basic Income (UBI) in the Slovenian academic and media space. The central purpose of this text is to point out certain errors and shortcomings of efforts to promote the idea of a UBI. The author finds that current discussions of this topic are based on problematic points of departure. Firstly, these debates do not view as problematic the fact that immigrants would not be entitled to a UBI and, consequently, use the mechanism of a UBI to uncritically approve of the continued use of the current exclusivist practices of national welfare institutions. Secondly, because of the spirit of the times and a wish for the wider acceptance of the feasibility of the idea – by proving the superiority of the UBI – its advocates are increasingly taking up the discourse of neoliberalism and as a result have begun to tolerate neoliberal forms of the UBI. Thirdly, these discussions start from the conviction that the question of a UBI is merely an economic question and not first and foremost a political question, which leads them

to focus on proving the (im)possibility of financing a specific UBI model. Fourthly, the largest part of the text is devoted to illustrating the problematics of considerations of the UBI in the context of societies that are tending to adhere to obsolete interpretations of the concepts of labour and production. The author defines the UBI through its potential to generate new political communities through alternative methods for distributing socially created wealth. He therefore stresses that the implementation of a specific UBI template is first and foremost a political, and not an economic question. He warns of the danger that proponents of the UBI could also spread neoliberal discourse and stresses that unconditional rights to the UBI must be extended to immigrants and, by doing so, opens the relevant question of the concrete realisation of egaliberte demands in the context of national citizenship. This article also attempts to provide a response to the question of how the UBI is helping to create a world beyond the dominant perceptions of work in conditions of the transformation of contemporary capitalist production.

Key words: Universal Basic Income (UBI), transformation of labour, misinterpretations, postfordism, knowledge, social production, (bio)politics, redistribution, common goods, migrants, the social state, neoliberalism, the economic crisis

Daniel Popović has a degree in Political Science. He is currently a Doctoral student and Researcher at the Faculty of Social Sciences in Ljubljana (daniel.popovic@yahoo.com).

81–88 Danijela Tamše

The Concept [and] of [the] Identity [of the Worker] and Becoming in Movement

Transformations of labour as a result of certain (political) transformations in society have also brought about a transformation of the worker – the latter is no longer an individual who is only productive at his or her place of work during working hours (if, in fact, this ever were the case), but his or her productivity (be it a worker in a Fordist factory, a so-called knowledge

worker, a farmer or an artist) has been projected onto society as a whole. The old adage »factories to the workers« is today more than obsolete – it's wholly unrealistic and, in particular, politically unproductive. In a society where exodus is only possible within society itself, work as such is ubiquitous. In this context, many have already thoroughly questioned the identity of the worker: Who, taking into account all the transformations of society and work, can be considered a worker in today's world? Certainly not only those who produce material goods, but also those who produce symbols, ideas, knowledge, cultural goods, etc. This can be extended even further: today, even an unemployed person (and not just an employed artist, reporter, professor or marketing associate) is a worker, as the concept of the product has expanded to such a degree that we may also speak of the production of lifestyles, survival strategies, languages, etc.

In this article, the author attempts to grasp the question of the identity of the worker from the perspective of a critique of the concept of identity itself, which rests on the supposition that an individual cannot function without excluding the other, as only this can make sense of his or her existence. Because identity politics are based on this negative distinction, they are exclusive, reductionist and hierarchical, as precisely the example of the identity of the worker and the category of workers today shows: workers are reduced to mere workers (as if work were the only aspect of their lives and all their needs were only linked to work), excluding those who are not »officially« workers (for example, the unemployed, students, domestic workers), as well as, in many cases, those who do not produce material goods (for example, the cognitariate), they are placed in a hierarchy through the creation of a list of socially more or less important forms of work. The categorisation of individuals also implies their fixation with identity and consequently limits opportunities for becoming, while at the same time individuals brought together in groups on the basis of identity quickly begin to fight against one another instead of against exploitation (public-sector workers against private-sector workers, people with jobs against the unemployed, workers belonging to the state in question against migrants, etc.)

Key words: concept, identity, becoming, worker, Deleuze

Danijela Tamše has a degree in Cultural Studies. She is currently a postgraduate student at the Faculty of Social Sciences in Ljubljana. She is an activist on the field of migration, borders and knowledge production (danijela_tamse@yahoo.com).

89–109 Jernej Prodnik

The Permanence of Primitive Accumulation, or On Private Property, Commodification and Returns of Rent

In his analysis of current social antagonisms, the author starts from a critique of political economy and focuses on two historically and politically/theoretically important concepts, without which it would not be possible to understand the development of the capitalist system and the way it currently functions: primitive accumulation and modern private property. Newer interpretations of the process of primitive accumulation (Perelman, DeAngelis, Harvey) start from the premise that primitive accumulation is not just a historical period belonging to the past, but a necessarily present part of capital in its expansion and search for new ways out of recurring crises. This permanence of primitive accumulation, which Harvey refers to as accumulation-by-dispossession, in which a key factor is the difference between the generation and existence of capital, helps us to understand the ever present processes of capital expansion and their often violent incorporation of various fields. Although these processes are an always-already-present characteristic of capitalism, by manifesting themselves, they have marked the past decades, when capital has attempted to resolve its own profitability crisis through financialisation and privatisation. At the same time, because the existence of the modern form of private property has appeared as an important condition for capitalist accumulation and as that element which facilitates the effective functioning, development and expansion of capitalist relations of production, at the beginning of the article, this socially constructed phenomenon of

modern society, which, through a process of reductionism, makes it almost impossible to consider different forms of ownership such as common forms of property, is analysed. And these starting points provide a suitable foundation for understanding historical and current processes of the expropriation of the common and the transformation of commonly held fields into various forms of commodities which can be exchanged and sold on the market. It is the consequences of these processes for the common – both on the »practical« (i.e. expropriation) and »theoretical« levels (an ever greater inability to reflect on the common – beyond the public and the private) – that form the backdrop as well as the fundamental guiding principal of this text. In the last part, the discussed dilemmas are applied to the phenomenon of the rise of the rent, which has become crucial for understanding the functioning of postfordist capitalism and new forms of (fictitious) commodities.

Key words: primitive accumulation, accumulation-as-dispossession, modern private property, fictitious commodities, commodification, rent, the common

Jernej Prodnik, Researcher at the Social Communication Research Centre and Teaching Assistant at Media Studies Department, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (jernej.prodnik@fdv.uni-lj.si).

110–120 Žiga Vodovnik

Back to the Question: Why Praxis?

In this article, the author adheres to the realisation of prefigurative politics that it is already necessary to realise action in the way we would like to realise it in the future, or, in other words, to act today as if the world in which we would like to live someday, already exists. The article therefore does not only deal with a critique of the status quo and a critique of the concept of labour, but also resuscitates the philosophical concept of praxis as a free, universal and creative activity through which one creates and changes the world and consequently oneself. In this contribution, the author limits himself to a

theoretical analysis of praxis within the Yugoslav praxis of philosophy, which, through a new reading of Marx, freed Marxism from the shackles of dogmatism, ideological purity and orthodoxy and by doing so extended its range beyond the narrow limits or coordinates established by the fourth chapter of *the History of the All-Federative Communist Party (Bolsheviks)*. This radical reinterpretation of Marx on the basis of the thinker's early works resulted in a surpassing of the historical determinism and economic reductionism which previously signified the hegemonic position of the »dijamat« and which had reduced Marx's thought to ideology in the full sense of Marx's understanding of the word.

Key words: praxis, praxis-philosophy, marxist humanism, Yugoslavia.

Žiga Vodovnik holds a PhD in Political Science. He is an assistant professor at the Faculty of Social Sciences in Ljubljana (ziga.vodovnik@fdv.uni-lj.si).

121–127 Jure Lesjak

On the Transformation and Radicalisation of Student Movements

The author of the text focuses on a rethinking and reevaluation of the role of students and student movements, which, in the age of the neoliberal/neoconservative capitalist project, are ensnared in a (pre)defined and (pre)determined field of socio-political struggle. This a priori articulation, which state and educational institutions enforce and reduce to an extremely individual level, reduces the possibility of conflict and resistance, as students are robbed of their common or collective identity potentialities and with them of opportunities which could present a fundamental starting point for the transformation of the (current) coordinates and role of students. This transformed role would differ radically from existing forms of student struggles, which are based on the principal of representation. Anachronisms and hierarchical forms would be replaced with new, non-conformist, emancipatory and progressive political concepts, which include direct, collective action and open new horizons for student struggles within the

university and the educational system. The introduction of a »new critical position« would invent social and political concepts which could recognise that already during the course of their studies neoliberalism reduces students to a potential labour force which must subjugate itself to the logic of the market and capital and limits their thoughts and wishes for resistance, critical thinking and creativity. The transformation of the student movement does not rest merely at the point of seeking temporary utopias in the struggle for a better individual position, but, in cooperation with other social movements, and using the mechanisms of participative democracy, perceives and radically takes on broader social issues as well.

Key words: student movements, university, Students for a Democratic Society, Port Huron Statement, social movements, social transformation, participative democracy

Jure Lesjak has a degree in Political Science. Currently he is a doctoral student at the Faculty of Social Sciences in Ljubljana (lesjak.jure@gmail.com).

128–147 Sašo Slaček

The Dialectic of the Public

In this article, the author addresses an immanent critique of the term »public sphere« as developed by Jürgen Habermas in his work *The Structural Transformations of the Public Sphere*. The contradictions of Structural Transformations which various critics have pointed out are not understood as a deformity of labour, but as contradictions of the very object with which labour deals. From this standpoint, not only does Habermas' articulation of the theory of the public sphere, which does not take account of these contradictions inherent in the object, appear as problematic; theoretical approaches that seek a solution in the fragmentation of the public sphere are also seen as problematic. If the former overlooks the contradictory nature of the whole, the latter overlooks the fact that moments of contradiction form a whole and therefore cannot be parcelled out as one sees fit.

Key words: public sphere, immanent criticism, proletarian public sphere

Sašo Slaček has a degree in Communication Studies. He is a doctoral student in the same field at the Faculty of Social Sciences, where he also holds a position of a teaching assistant and a researcher (saso.brlek-slacek@fdu.uni-lj.si).

148–156 Maja turnšek Hančič

The Pitfalls of Newspeak: Critical Reflections on the Transfer of the Term »Stakeholders« from Economic to Political Discourse

The author of this text takes a closer look at the term »stakeholders«, which has recently begun to appear with great frequency in Slovenian political discourse. The use and understanding of this concept is illustrated by an analysis of the recently adopted resolution on a National Higher Education Programme 2011–2020 and the resolution on a Research and Innovation Strategy for the Republic of Slovenia 2011–2020. The author determines that the term »stakeholders« acquired validity primarily in the context of establishing the democratic nature of decision making, yet points out that this new term introduces confusion and provides an opportunity to legitimise the appearance of new, primarily economic, actors in decision-making processes. Using an analysis of the concept and a comparison with Dewey's definition of the public sphere, of which the concept of stakeholders is reminiscent at first glance, the author warns of the shortcomings and pitfalls of an economic understanding of stakeholders, which prevent a smooth transfer of this concept to political discourse.

Key words: stakeholders, governance, neoliberal newspeak

Maja Turnšek Hančič holds a PhD in Communication Studies. She is a teaching assistant at the Department for Media and Communication Studies at the Faculty of Social Sciences in Ljubljana. (maja.turnsek@fdu.uni-lj.si).

ARTICLES

169–178 Uršula Berlot

Biomimesis and Modern Art: The Natural Between the Organic and the Technological

In the field of interdisciplinary research linkages, biomimetics, also known as bionics or biomimicry, is emerging as a science that replicates biological functions and structures in artificially created technological systems. Biomimetics designates biologically inspired technology and a range of different methods for adapting natural strategies for use in science, art, architecture and design.

In the field of aesthetics and art, biomimesis moves in the dimension of linking scientific and artistic research and transferring scientific procedures to artistic experiments. In conditions of reducing the polarity of the natural and the technological, the organic and the mechanic, the artistic and the scientific, art does not move within traditional aesthetic categories such as subjective expression, virtuosity, technical skill, etc. At the same time, it is not possible to speak of a representation of nature in art in the classical sense of the word; in biomimetic art, considerations of the structure of the model and the copy run over into a field of contradictory, hybrid and delicate questions, which highlight the constructed nature of both the original and the copy.

Modern art inspired in spirit and practice by natural sciences coincides with scientific objectivism and technological pragmatism. In this way, it is certainly contributing to broadening the field of the visible and the perceived and, like science, it is taking part in the intensively accelerated movement of human evolution in all creative fields. The question which, in light of the contemporary reduction of the artistic to the cognitive-material and technical sphere, is becoming especially relevant is one of determining an artistic remainder which ensures that the work of art is not identified merely with an innovative technological creation.

Key words: biomimesis, biomimetics, bionics, nature, visual art, bio-art, genetic art, nano-art, digital mime-

sis, memesis, simulation, model, copy, representation, conscious, perception.

Uršula Berlot is a Doctor of Science and an Associate Professor at the Academy of Fine Arts and Design in Ljubljana. She is a visual artist and an art theoretician; her research focuses on the link between art and science (berlotursula@hotmail.com); <http://www.ljudmila.org/berlotula/>).

